

dc_1982_21

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

A fonológiai mintázatok paradigmaticus alapjai

Rebrus Péter

Budapest

2024

Linának és Misinek

Une forme analogique est une forme faite à l'image d'une ou plusieurs autres d'après une règle déterminée.

Ferdinand de Saussure: Cours de linguistique générale

Szabó egyszer a répa földön azt mondta, a szavak és a dolgok csak súrolják egymást, mert a szavak sorban vannak, a dolgok halomban.

Garaczi László: Hasítás

— *Mit értsek voltaképp rejtvényeden?*

— *A tagadás a lényegem!*

Goethe: Faust (fordította: Jékely Zoltán)

Köszönettel tartozom *Törkenczy Miklósnak, Siptár Péternek, Nádasdy Ádámnak, Ittész Ambrusnak, Fűköh Borbálának* és *Fejes Lászlónak*, akik fáradságot nem kímélve olvasták és bírálták ennek a tanulmánynak kezdeti változatait, javításokat és kiegészítéseket javasoltak. Köszönettel tartozom *Kálmán Lászlónak*: jelen műre nagy hatással voltak az ő alaktani, hangtani és általában a nyelvtanról alkotott elképzelései. Köszönetet kell mondanom tanárainknak, többek között Siptár Péternek, Törkenczy Miklósnak és Kálmán Lászlónak, akiktől először tanultam fonológiát, illetve *Kiefer Ferencnek* és *Komlósy Andrásnak*, akik először vezettek be a morfológia világába. Sokat köszönhetek azoknak, akikkel számos közös tanulmányon, előadáson vagy projektben együtt dolgoztunk, így *Trón Vikornak*, Törkenczy Miklósnak, *Szigetvári Péternek, Rácz Péternek, Lukács Ágnesnek* és Kálmán Lászlónak. Az ELTE–NYTK (korábban NYTI) Elméleti nyelvészeti szak jelenlegi és volt diákjainak is köszönettel tartozom, akiket az elmúlt 25 évben tanítottam, és akik sokszor felhívták a figyelmemet nyelvi jelenségekre, elméletekre, és gyakran nem hagyták, hogy a gondolatmeneteimben ellentmondások legyenek. Nélkülük nem ilyen lenne a végső változat.

Tartalom

Bevezetés	7
1. A tövek és toldalékok csoportjai	18
1.1. Célkitűzések	18
1.2. Terminológia és jelölések	20
1.3. Alapvető tő- és toldaléktípusok	26
1.4. A tővégi mássalhangzó–semmi váltakozás	32
1.5. A névszói hangkivetés	38
1.6. A szintetikus és analitikus toldaléktípusok	40
1.7. Névszói szintetikus toldalékok egyedi viselkedése	42
2. Kvázianalitikus toldalékok	46
2.1. Igei toldaléktípusok	46
2.2. Igei tőváltakozások	49
2.3. Graduális mintázatok	51
2.3.1. <i>Analiticitási sorrend</i>	51
2.3.2. <i>A graduális mintázatok leírása</i>	54
3. Múlt idő	58
3.1. A múlt idő „fokai”	58
3.2. A múlt idő és a kvázianalitikus toldalékok	59
3.3. A múlt idő és a tőváltakozások	61
3.4. A főszabály alóli kivételek	62
3.4.1. <i>A t-végű igei tövek múlt ideje</i>	62
3.4.2. <i>A d-végű igei tövek múlt ideje</i>	64
3.4.3. <i>Az egyedi múlt idők és a többi minta</i>	66
3.5. Kategoriális gradualitás	68
4. Variáció és defektivitás	78
4.1. Ikes hangkivető igeik	78
4.2. Defektív igeik	82
4.2.1. <i>Az igei tövek fonotaktikája</i>	82
4.2.2. <i>A hiány motivációi</i>	86
4.2.3. <i>A hiány paradigmatis vonzatai</i>	89
4.2.4. <i>A javító folyamatok elérhetetlensége</i>	93
4.3. Múlt idő és ingadozás	98

4.4. A rendszeres ingadozás korlátozása	100
4.5. Az sz-tövek	107
4.5.1. Az sz-tövek típusai	107
4.5.2. Az sz-tövek paradigmaticus besorolása	111
4.5.3. Az sz-tövek és analógiás viszonyok	114
4.5.4. Az sz-tövek javító stratégiái	118
4.5.5. Graduális minták	123
4.6. Allomorfia és defektivitás	126
5. A gradualitás okai és következményei	133
5.1 A graduális mintázat kiépülése	133
5.2. Mintázatok különböző általánossági szinteken	139
5.2.1. Névszói minták	141
5.2.2. Igei (kvázi)analitikus minták	146
5.2.3. Igei szintetikus minták	148
5.3. Az önhasznóság	151
5.3.1. Névszói szuperszintetikus mintázatok	151
5.3.2. A hangkivetés ingadozása	157
5.3.3. A múlt idő mintázatai	159
5.4. A variáció helyszínei	161
5.4.1. Bizonytalan régiók a névszói paradigmaticus rendszerben	161
5.4.2. Bizonytalan régiók a névszói paradigmaticus rendszerben	166
5.5. Nyelvi változások paradigmaticus szempontból	171
6. A toldaléktípusok csoportjai	179
6.1. A nagy kép	179
6.2. A számnevek proliferáló mintázatai	187
6.3 A graduális mintázatba nem teljesen besorolható elemek	194
6.3.1. Egyedi toldalékok	194
6.3.2. Egyedi névszói tövek	197
6.3.3. Egyedi igei tövek	200
Összefoglalás	207
Függelék	214
Glosszák	214
Toldalékstatisztikák	218
Felhasznált irodalom	225

Bevezetés

Jelen tanulmány célja az alaktanilag összetett szóalakok hangzó tulajdonságainak vizsgálata a magyarban. Ezen belül a toldalékolt alakokat tanulmányozzuk részletesen, a szóösszetételek vizsgálata nem célunk. A hangzó tulajdonságok közül a hangok nagyobb típusait – elsősorban a magánhangzókat és mássalhangzókat – érintő változásokat vesszük sorra, a hangok minőségét érintő (szegmentális) jelenségeket csak akkor, ha ez a gondolatmenet szempontjából jelentőséggel bír. Az ilyen – hagyományosan szótagszerkezetinek nevezett – váltakozások közül a legfontosabb az általában **kötőhangzónak** nevezett elem eltűnése és megjelenése a *tő* és a toldalék határán, illetve az ugyanezen a helyen megfigyelhető rövid–hosszú mássalhangzók váltakozása (degemináció, illetve gemináció). Emellett részletesen tárgyaljuk a *tőben* megfigyelhető szótagszerkezeti változásokat. Az ilyen **tőváltakozások** ugyancsak lehetnek magánhangzó–semmi váltakozások (például az ún. *tőbelseji* hangkivetés vagy a *tővégi* magánhangzó törlése) vagy mássalhangzó–semmi váltakozások (ilyen az *augmentumok* megjelenése a *v*, *h*, *sz* vagy az *s* mássalhangzók betoldása révén). Ezek a váltakozások komplex rendszert alkotnak, amelyet a nyelvi rendszer morfológiai és fonológiai szabályosságainak a kölcsönhatása alakít. Ebben az értelemben a tanulmány a **morfofonológia** területéhez tartozik.

A nyelvekben megfigyelhető jelenségeket számtalan módon lehet modellezni. Az elméleti modellek két eltérő szemponttal rendelkezhetnek: az egyik megközelítés az **egészleges** megfigyeléseket (globális mintázatokat) tekinti kiindulópontnak, és ebből következtet a részek kapcsolataira, a másik az egyes részekből és az ezekre vonatkozó részletes **szabályokból**¹ építi fel a mintázatokat.² Ebben az értelemben a nyelvészeti elméletekben a következtetés iránya az előbbi esetben a globális mintáktól a lokális jelenségekig “felülről lefelé” történik (*top-down* megközelítés), az utóbbi esetben viszont a lokális kapcsolatoktól az általános összképig “alulról felfelé” (*bottom-up* megközelítés).³

1 Egyes elméletekben az aktív szabályok helyett statikus megszorítások vannak, ahogyan pl. az optimalitáselméletben (lásd Prince–Smolensky 2004), ez azonban az alábbi gondolatmenetet nem érinti.

2 Ezeknek a megközelítéseknek az összefoglalását lásd Blevins (2006, 2016).

3 A következtetések irányának ilyen megkülönböztetését az elméleti modellen belüli mechanizmusokra kell érteni, hiszen az empirikus adatgyűjtésben, a hipotézisek felállításában és ellenőrzésében, az ún. felfedező eljárások során természetesen a legtöbb elmélet alkalmazza mindkét irányú következtetést.

Az alaktanban a fenti különbség két szinten is megnyilvánulhat. Ez a két szint a **paradigma**, illetve a **szó** elméleti státuszával kapcsolatos. A **paradigma-alapú** megközelítés az elemek ragozási sorát (a paradigmát), az egyes paradigmaosztályokat és az ezekből felálló paradigmarendszert alapfogalomnak tekinti, és a megfigyelhető nyelvi mintázatokat a paradigma elemeinek a paradigmához viszonyított kapcsolataival magyarázza (top-down stratégia). Ezzel szemben a **szabályokon** vagy **megszorításokon alapuló** megközelítés (bottom-up stratégia) esetében a paradigma (és az olyan ehhez kapcsolódó fogalmak mint paradigmaosztály, paradigmarendszer) levezetett fogalom: azonos lexémához (vagy tőhöz) tartozó elemek sora; így bár definiálható, de nincs az elméletben lényeges magyarázó szerepe.

Ugyanez a különbség a szó és részei viszonyával kapcsolatban is felmerül. A szabályalapú elméletek – mint amilyenek az „elem és elrendezés” (*Item and Arrangement*) és az „elem és folyamat” (*Item and Process*) morfológia – a szó alkotóelemeiből szabályalkalmazás révén állítják elő a megfigyelt szóalakot.⁴ A minimális absztrakt alkotóelem általában a **morféma**⁵ (egyes esetekben csak a tő), ennek konkrét formai megvalósulása a **morf**, és ezen alkotórészek egymáshoz való kapcsolódási szabályai (illetve az ezekre vonatkozó folyamatok) állítják elő a hangzó alakot. A morfológiai szabályokon túl a szavak formai jellemzőinek meghatározásához szükség van **fonológiai, morfofonológiai szabályok** felvételére: ezek egymással kölcsönhatásban működő rendszere eredményezi a felszínen megjelenő szavakban (és az ezek által alkotott paradigmákban) megfigyelhető mintázatokat. Egy ilyen architektúrában a szavak közötti rendszeres formai **hasonlóságok** két dologból eredhetnek: azok vagy **lexikálisan** vagy a **szabályalkalmazásban** közösek. Az első esetben két hasonló szóban egy vagy több morféma azonos (pl. a tő és/vagy a toldalék), az utóbbiban egy vagy több azonos (morfo)fonológiai szabály alkalmazódik az alakokra. A szabályokat alkalmazó elméletek tipikus közös vonása még, hogy azok **bemenet-kimenet** (*input–output*) **leképezést** feltételeznek⁶: a hipotetikusán feltételezett (sokszor absztrakt)

4 Ezekről a megközelítésekről lásd többek között Bloomfield (1933), Hockett (1947), illetve Bybee (1985).

5 Bizonyos elméletekben a morfóma (*morphome*) egy másik lehetséges alkotóelem, lásd Aronoff (1994). Ez a fogalom azokat a nyelvi alkotóelemeket jelenti, amelyekhez nem rendelhető önálló stabil jelentés, de a szavak jelentését esetenként módosíthatja. A morfémaosztályokat meghatározó tematikus magánhangzók gyakran ilyenek; a magyarban a kötőhangzók esetében merül fel ez a státusz, lásd erről Rebrus és mtsai (megj. alatt).

6 Egyes elméletek, amennyiben szükség van rá, alkalmaznak bemenet-bemenet és kimenet-kimenet relációkat is (lásd pl. Benua 1995), de a megfigyelhető szóalakok fonológiai formája túlnyomórészt a morfémák mögöttes alakján és a bemenet-kimenet szabályrendszer által definiált leképezésen múlik.

mögöttes alakokból a szabályok alkalmazása révén megkapjuk a **felszíni**, megfigyelhető (konkrét) alakokat.⁷

A (morfo)fonológiai szabályrendszerek szélsőségesen bonyolultak lehetnek: több tíz vagy száz szabály együttese is szükséges lehet egy nyelv alaktani mintáinak elég pontos leírásához. A szabályok között összetett kölcsönhatások állhatnak fenn, melyek eredményeként komplex leképezést kapunk a mögöttes és a felszíni ábrázolások között. Az egyes szabályok általánossága különböző lehet: a teljesen általános (automatikus) szabályoktól a szűkebb morfológiai tartományon vagy morfémaosztályon alkalmazódó, sokszor kivételekkel terhelt szabályokig terjedhet. Univerzális jellegük is különböző: vannak számos nyelvben megfigyelhető, teljesen általános, vannak gyakori tendenciaszerű, de vannak nyelvspecifikus szabályok is. A morfofonológiai szabályok általánosságának és hatókörének a szintje a fonológiai ábrázolások absztraktságának növelésével fokozható: minél **absztraktabb reprezentációt** használunk, annál több specifikus megkülönböztetésre lehet a szabályokban hivatkozni, így annál kevesebb “külső” morfológiai, vagy lexikális kivételt kell feltételeznünk. Ennek a módszernek csak az univerzális reprezentációkban lehetséges megkülönböztetések száma, azaz valójában az alkalmazott formális eszközök **konfigurációs bonyolultsága** szab elméletben határt: az adott elmélet annyi megkülönböztetést képes tenni, ahány eltérő elem vagy konfiguráció áll rendelkezésre az elméletben felhasznált reprezentációkban. Ez komplex mintázatok esetén gyakran nem elégséges vagy az ilyen megoldások olyan speciális eszközöket használnak, amelyek gyakran nem tűnnek plauzibilisnek.

A szó és részei viszonyával kapcsolatban viszont a fordított, egészes (top-down) megközelítés is lehetséges. Ekkor a szót tekintjük alapfogalomnak és az egyes szóalakok közötti rendszeres **hasonlóságokat** közvetlenül ezen alakok között fennálló **relációk** segítségével modellezzük. Ezek a relációk nem a szóalakokban eleve meglévő absztrakt morfémák (vagy akár konkrét morfok), illetve a rájuk vonatkozó azonos szabályok alkalmazásának következményei, hanem az alakok közötti szisztematikus kapcsolatok megvalósulásai. Az ilyen formai hasonlóságok **analógiás vonzásban** nyilvánulnak meg: az alakok közötti analógiás kapcsolatok lehetnek formai vagy funkcionális kapcsolatok. A **formai** kapcsolatot az alakok (vagy ezek formai általánosításai) közötti részbeni azonosságok adják, a **funkcionális** kapcsolat a beszédhelyzet vagy a tágabb nyelvi (általában a

⁷ A klasszikus generatív fonológiában az első ilyen részletesen kidolgozott generatív szabályrendszert lásd Chomsky–Halle (1968), a szabályok helyett megszorításokkal operáló bemenet–kimenet rendszerről, lásd Prince–Smolensky (1993).

mondattani) környezet azonosságaként azonosítható. Az alakokban a formai hasonlóság a két szóalak **részbeni fonológiai azonosságában** nyilvánul meg (azaz közös fonológiai jegyekben, azonos szegmentumokban vagy azonos szekvenciákban). Ez az azonosság lehetséges, hogy valamilyen, a felszíni alakokra vonatkozó általánosításra vonatkozik, ebben a tanulmányban gyakran a hangok természetes osztályaira (pl. magánhangzó(k)ra vagy mássalhangzó(k)ra), illetve ezek szekvenciáira.

A szavak között a funkcionális hasonlóság szemantikai részegyezést és/vagy szintaktikai környezetbeli részegyezést jelent, még akkor is, ha a fonológiai egyezés minimális vagy zérus. Ez a funkcionális kapcsolat leginkább a következőkben nyilvánulhat meg: **azonos lexéma** (pl. az *enne* és az *egyél* alakok közös vonása, hogy mindketten az *ESZIK* lexémához tartoznak), vagy inflexiók esetén az **azonos morfoszintaktikai jegyérték** (pl. a *fái* és az *ikrek* alakokban a többes szám) vagy képzett alakok esetén a szisztematikusan hasonló **jelentés** és **azonos a szintaktikai (al)kategória** (pl. a *kékül* és a *pirosodik* alakok mindketten a melléknévi *tő* jelentését hordozzák mediális (unakkuzatív) igét képezve, mindkettő jelentése ‘valamilyenné válik’). Az, hogy mely egyezés áll fenn, és az milyen mértékű, nagy variabilitást mutathat: az inflexiósbab jellegű affixáció esetében a morfoszintaktikai értékek viszonylag jól definiálják azt a paradigmikus teret, amely a funkcionális hasonlóságokat azonosítja. Például a szám morfoszintaktikai értékek esetén (egyes vagy többes) vagy a birtokos névszói vagy az igei szám/személy értékeknél az egyeztetés, igemódnál a főmondat típusa stb). Minél inkább képzőszerű az affixum és minél heterogénebb annak használati köre, annál kevésbé egyértelmű a funkcionális hasonlóságok erőssége és szisztematikussága.

A szóalakok egészleges megközelítése több előnnyel jár. **Nincs** szükség (i) a **morfémák absztrakt reprezentációjára** és az ezt leíró bonyolult formalizmusra, (ii) a morfémákra/morfokra való egyértelmű **alaktani szegmentálásra**, illetve (iii) egymással komplex interakcióban álló morfofonológiai **bemenet–kimenet leképezésekre**.

A fenti (i) absztrakt reprezentáció szükségletensége abból fakad, hogy az egészleges szóközpontú megközelítés az absztrakt mögöttes reprezentációk helyett közvetlenül észlelhető **felszíni** alakok (vagy ezek általánosításai) közötti közvetlen kapcsolatokat használ a mintázatok megragadására. További előny, hogy a fonológiailag motivált fonológiai és lexikális (nem-fonológiai) allomorfia esetén nem kényszerülünk egészen eltérő megoldásokra. A bemenet-kimenet rendszerben ugyanis egy adott allomorfia esetén el kell dönten, hogy az allomorfok ugyanahhoz a mögöttesen megadott morfémához tartoznak

(fonológiai váltakozás) vagy sem (lexikális allomorfia); ez sok esetben problematikus, különösen akkor, ha a lexikális allomorfia motivációja fonológiai (pl. a magyar magánhangzó-harmóniában, lásd Rebrus–Törkenczy 2020) vagy akkor, ha a fonológiai váltakozás motivációja nem fonológiai. Felszín-alapú rendszerben egyszerűen a funkcionális hasonlóság mellett fennálló formai hasonlóságok hiánya vagy (részleges) megléte különbözteti meg a két esetet, azaz nem szükséges egészen eltérő mechanizmust feltételeznünk.

Ugyanehhez kapcsolódik a fenti (ii) előny: a szóalakok felszíni, megfigyelhető formában vannak megadva, és a hasonlósági relációk ilyen alakok között állnak fenn: ezekben az alakokban nincsen reprezentálva semmilyen morfhatar. Ez előnnyel jár: az éles morfhatarok megállapítása sokszor nem lehetséges, ezért bármilyen, mögöttes alakokat alkalmazó elméletnek önkényesen kell feltételeznie egy olyan morfszegmentálást, ami a morfémák összerakásának az eredményeként áll elő, azaz az alkalmazott elméletből fakadó *rendszerkényszer* (lásd például a később részletesen elemzett kötőhangzók esetét a magyarban). Ráadásul a szabály-alapú elméletek egy részében a határjelölők mint reprezentációs objektumok is absztrakt (a felszínen nem tapasztalható) szegmentumok, és specifikálhatók további altípusokra (pl. gyenge határ, erős határ, illetve ezeknek különböző altípusai, lásd ezekről Chomsky–Halle 1968).

A fenti (iii) tulajdonsággal kapcsolatban a komplex szabályrendszer hiánya szintén előnyökkel jár: egyrészt bizonyos, a fonológiaelméletekben gyakran visszatérő technikai problémák nem merülnek fel: ilyenek többek között a szabályok egymáshoz való viszonya, a kivételek és alszabályok kezelése vagy a szabályok opacitása (átlátszatlansága). Másrészt a **variáció** kezelése is egyszerűbb: az ingadozást mutató alakokat a szabályalapú elméletek kénytelenek vagy fakultatív (több különböző) mögöttes alakokkal vagy fakultatív szabályokkal (azaz olyan szabályokkal, amelyek alkalmazása szabadon választható) modellezni; ezek között a megoldások közötti választás egyes esetekben problematikus (lásd többek között Rebrus–Törkenczy 2005). Ezzel szemben a hasonlóságon alapuló elméletekben az ingadozó alakok léte több általános minta átfedő viszonyát mutatja, ez pedig az alakok közötti analógiás viszonyokkal magyarázható. Ezenkívül a variáció kapcsán felmerülő gyakorisági (sztochasztikus) megfontolások is könnyebben beágyazhatók egy ilyen elméletbe, szemben a szabályalapú kerettel, ahol a szabályok és a szabályok bemenetét/kimenetét képező alakok éles szétválasztása ezt nem engedi meg.

A fentiek azonban nem jelentik azt, hogy egy a szóalakot kiinduló fogalomként kezelő rendszerben nem lehet általánosításokat megfogalmazni. Szükség esetén olyan általánosításokat is meg lehet adni, amelyeket egy kötött reprezentációs formalizmust alkalmazó elméletben a választott reprezentációból eredően nem lehetséges, vagy az csak nehézkesen tehető meg. Hasonlóan, az egyértelmű morfhatórok kifejezhetők a szóalapú megközelítésben is. Például az allomorfiát nem mutató részekből álló szóalakok egyértelműen két részre lehet osztani tőre és toldalékra (pl. *ember-ként*). Itt tőnek az adott paradigmában szisztematikusan megjelenő **kezdőszekvenciát** (*ember-*), toldaléknak az adott morfoszintaktikai értékben szisztematikusan megjelenő **végsszekvenciát** (*-ként*) tekinthetjük. Tehát a morfolk egyes esetben egyértelműen rekonstruálhatók az egészsleges elméleten belül, nem szükséges azoknak olyan absztrakt morfémaként való felvétele, amely kiinduló fogalomként szolgál az elemzésben. Más esetekben azonban a szegmentálás nem ilyen egyértelmű, ekkor az egészsleges megközelítés esetén nincsen a szabályalapú elméletekben jelenlévő rendszerkényszer, amely miatt allomorfia esetén önkényesen mögöttes morfszekvenciákat kell definiálnunk; így többféle morfszekvenciák is kompatibilis lehet az analógiás elemzéssel. Az egészsleges elméletekben a tő- és toldalékallomorfia esetén az alakok közötti hasonlóság a kezdő-, illetve végsszekvenciák részleges azonosságában nyilvánul meg (lásd Rebrus–Törkenczy 2008), ezek interakciója más hasonlóságokkal és fonológiai általánosításokkal eredményezi a komplex felszíni mintázatokat. A leírás megkönnyítése érdekében azonban a tanulmányban használunk olyan hagyományos segédfogalmakat mint tő vagy toldalék, ezek határa, allomorfia, morf. Fontos azonban, hogy ezeket rövidítéseként fogjuk használni, és nem alapfogalmakként. Ez megtehető, mivel ezek a levezetett fogalmak mind reprodukálhatók egy hasonlóságon alapuló analógiás megközelítésben annak hátrányai nélkül.

Az egészsleges elméleti modellek két szinten is vizsgálhatók. Egyrészt vizsgálhatók a **mintázatok** szintjén általánosan (makroszinten): ez az a globális kép, amely megmutatja, hogy az egyes nyelvi minták milyen mintázatokban jelennek meg. Másrészt vizsgálhatók az **analógia** szempontjából (mikroszinten): abból a szempontból, hogy az egyes nyelvi elemek közötti milyen hasonlósági és egyéb kapcsolatok állnak fenn, és ezek milyen okokra vezethetők vissza.⁸ Mindkét szint tanulmányozható önállóan, de fontos hogy a makroszintű

⁸ Ehhez hasonló a fizikában a mikroállapot és a makroállapot megkülönböztetése. Makroállapota egy rendszernek a globálisan megfigyelhető tulajdonságai (pl. a termodinamikai hőmérséklet, a térfogat vagy a nyomás), a mikroállapot viszont azon nagy számú lokális tulajdonság, amely meghatározza a makroállapotot (pl. a statisztikus fizikában a részecskék helye, tömege és sebessége). E szerint a

globális mintázatokat a mikroszintű lokális analógiás kapcsolatok határozzák meg, a felbukkanó (emergens) mintázat a nagyszámú analógiás tényezőnek köszönhető. Jelen tanulmányban főleg a mintázatok makroszintjére összpontosítunk, azaz célunk a morfofonológiában felbukkanó globális mintázatok számbavétele, és az ezekre vonatkozó különböző szintű általánosítások vizsgálata egészen a kis hatókörű, kivételesnek tartott mintázatokig. A mikroszint vizsgálatának hatalmas feladatát itt nem tudjuk teljesen elvégezni, ehhez olyan analógiás keret lenne szükséges, amely statisztikailag képes kezelni nagyon nagy mennyiségű gyakorisági és hasonlósági adatot. Itt az analógiás viszonyoknak csak egyes elemeivel foglalkozunk, elsősorban azoknál a jelenségeknél, amelyek a mintázatok szintjén az általánostól eltérő képet mutatnak (pl. ingadozás, defektivitás, altípusok).

Általánosan összefoglalva, a grammatikai, és így a morfofonológiai jelenségeknek két alapvető megközelítése létezik (lásd az alaktanban Blevins 2016, Ackerman és mtsai 2009, 2016, Ackerman–Malouf 2016). Az egyik, amely a strukturalista és különösen a generativista megközelítésekre jellemző, *atomisztikusnak* nevezhető. Ez a megközelítés úgy magyarázza a nyelvekben megfigyelt mintákat, hogy dekompozíció révén a nyelvi elemeket olyan minimális elemekre osztja, amelyek önmagukban nem oszthatók tovább. A morfológiában ez magában foglalja az Item and Arrangement vagy az Item and Process modelleket és más morféma-alapú strukturalista és generatív megközelítéseket, ahol a primitívumok az egyértelműen elhatárolt morfolk, morfémák vagy morfómák. Ennek a megközelítésnek az elméleti kiindulópontja a lexikon és a nyelvtan közötti szükséges különbségtétel. A lexikon a nyelvi elemeknek mindazokat a tulajdonságait tartalmazza, amelyek befolyásolják azok viselkedését, és amelyek más tényezőkből nem származtathatók (vö. Bloomfield 1933). Ezekben az elméleti modellekben a nyelvtan lényegében a nyelvi elemekre bemenetként érvényes szabályok vagy megszorítások összessége, amelyek meghatározzák azok összefűzését és megvalósulását, és végül a felszínen megfigyelhető formákat hoznak létre. Azaz ezek a megközelítések input–output leképezéseket feltételeznek, és manipulációs technikákat alkalmaznak a reprezentációs elemeken annak érdekében, hogy a felszínen látható mintázatokat előállítsák. Ennek eredményeként a lexikon nem csak a felszínen közvetlenül megfigyelhető tulajdonságokat fogja tartalmazni, hanem a felszíni formák

hasonlat szerint a globális mintázatok a makroállapotokat, a lokális analógiás viszonyokat meghatározó gyakorisági és hasonlósági értékek a rendszer mikroállapotait mutatják.

felépítésében szerepet játszó absztrakt jellemzőket vagy konfigurációkat is a mögöttes reprezentációkban.

A másik megközelítésben, amelyet *holisztikusnak* is neveznek (Croft 2001, Crysmann–Bonami 2017, Kálmán 2018), a primitívumok a (viszonylag) autonóm nyelvi kifejezések (pl. szó, mondat), és ezek hasonlóságait a közvetlenül megfigyelhető nyelvi adatokban megnyilvánuló módon vizsgálják. Ez szemben áll az atomisztikus megközelítésekkel, amelyek a feltételezett mögöttes reprezentációk és/vagy a nyelvi kifejezésekhez hipotetikusán hozzárendelt formális objektumok tulajdonságaira összpontosítanak. A különböző holisztikus modellek (többek között ilyenek a lexikalista, adatorientált, esetalapú, példaalapú, frekvenciaalapú, analógián alapuló vagy konstrukciós nyelvtani) jellegükben nagyon különböznek egymástól, de részben vagy egészben a legfontosabb jellemzőik a következők: (i) a lexikon és a nyelvtan nem egyértelmű szétválasztása, (ii) felszíni általánosítások, (iii) az elemzések *in situ* jellege és (iv) a kivételesség és a produktivitás fokozatossága.

(i) Egy holisztikus modellben a nyelvi kifejezések nem feltétlenül a lexikonból kiválasztott részkifejezések konfigurációi, hanem (bizonyos) kifejezések és ezek általánosításai teljes egészükben az elmélet primitívumai. A szó a morfológiában olyan primitív fogalomnak tekinthető, amely nem bomlik fel kisebb alkotórészekre (pl. morfémákra): a szóalakban rendszeresen ismétlődő részek vagy tulajdonságok az egész alakok összehasonlításának szisztematikus mintáiból bontakoznak ki, és e részek határai nem feltétlenül egyértelműek. A paradigmákba rendezett szóalakok esetében ez azt jelenti, hogy a paradigma fogalma primitív (és nem epifenomén, mint a legtöbb morféma-alapú elméletben). A paradigmákba rendezett felszíni minták között formai és funkcionális analógiás hasonlóságok mutatkoznak; a *Word and Paradigm* (vagy *Word and Pattern*) morfológia (pl. Blevins 2016, Blevins–Blevins 2009) ennek a típusnak a morfológiai modellje. Ezek a hasonlóságok részben azonos felszíni alakokat jelentenek, és a paradigmatiszerveződés általános és nyelvspecifikus törvényszerűségei ezen analógiás minták következményeinek tekinthetők. Ezzel szemben az atomisztikus modellekben a felszíni formák közötti szisztematikus hasonlóságok közvetettek: ezek forrása a lexikonban tárolt mögöttes formák (részleges) azonossága (pl. a tövek vagy toldalékok azonos mögöttes reprezentációival) és/vagy azok a formális manipulációk ((morfo)fonológiai szabályok/megszorítások), amelyek ezen alakok reprezentációin működnek. Az atomisztikus modellek egyik legnagyobb hátránya, hogy az ezekkel a reprezentációs és/vagy manipulációs eszközökkel nem kifejezhető általánosítások egyáltalán nem ragadhatók meg, még akkor sem, ha azok a

felszíni alakok releváns mintázataiban egyértelműen megnyilvánulnak (pl. a felszíni alakok egységessége (uniformitása) és kontrasztja, lásd Rebrus–Törkenczy 2005, Wunderlich 2012).

(ii) Az a követelmény, hogy az általánosításoknak a felszínen láthatóknak és igazaknak kell lenniük (*surface-true* tulajdonság), kizárja a felszínen nem megfigyelhető absztrakt elemek vagy tulajdonságok használatát, ami azt is jelenti, hogy a (morfo)fonológiai elemzésben semmilyen típusú átlátszatlanság nem megengedett (az ilyen opacitási jelenségekről és elemzésükről lásd pl. Kiparsky 1971, McCarthy 2007). Ez nagymértékben korlátozza az elemzés absztraktságát: csak azok az általánosítások elfogadhatók, amelyek a felszíni alakok olyan részhalmozaként fogalmazhatók meg, amelyet a felszíni látható tulajdonságok intenzionális módon határoznak meg. Ezek a tulajdonságok utalhatnak a szavak formáira (pl. mássalhangzóvégű vagy egyszótagos) és/vagy azok funkciójára/szemantikájára (pl. szintaktikai kategória, morfoszintaktikai érték vagy az azonos jelentés, illetve azonos lexémához tartozás), de nem utalhatnak valamely olyan tulajdonságra, amelyet az adott alak nem mutat. Az atomisztikus megközelítések széles körben alkalmazzák az ilyen, az adott felszíni alakokon közvetlenül nem tapasztalható absztrakt jellemzőket és specifikációkat, valamint az ezeket manipuláló struktúrákat és formális mechanizmusokat. A holisztikus modellekben ezek az eszközök egyáltalán nem engedélyezettek, ami átláthatóbbá és kognitív (nyelvfeldolgozási és nyelvvelsajátítási) szempontból valószerűbbé teszi ezeket a nyelvtanokat (lásd többek között Vihman–Keren-Portnoy 2013).

(iii) A holisztikus nyelvtanokban egy konstrukció formai és funkcionális tulajdonságai a teljes konstrukció egészéhez kapcsolódnak, nem pedig annak (egy) részeihez, szemben az atomisztikus megközelítésekkel, amelyek az ilyen tulajdonságokat a lexikonból egy szerkezetre vetítik (projekció). Ez nagymértékben korlátozza az absztraktságot a morfofonológiai elemzésben is, mivel a minták ilyen *in situ* értelmezésének messzemenő következményei vannak: a morfémákhoz olyan elvont tulajdonságok nem rendelhetők, amelyek az adott alakban a felszínen nem láthatók. Egy morfofonológiai példát véve az atomisztikus nyelvtanban elterjedt „antiharmonikus” tulajdonság (lásd Kiparsky–Pajusalu 2003, Nádasy–Siptár 1994, Siptár–Törkenczy 2000, Rebrus és mtsai 2012, Rebrus–Törkenczy 2019) nem érvényes absztrakció a holisztikus modellben: a *sírnak, sírról, sírról, sírok, sírunk, sírotok* stb. alakokban a hátsó harmonikus toldalék nem a tövek tulajdonsága, hanem a teljes szóalaké mint konstrukcióé. Ezeknek az alakoknak a közös vonása, hogy hátsó toldalékalternánsokat tartalmaznak: a *sír* szabad alaknak (illetve a *tőnek* mint morfémának) önmagában nincs ilyen, a felszínen kimutatható tulajdonsága (ezért ez a tulajdonság nem

társítható a csupasz tőhöz), hanem az a toldalékolt alakok tulajdonságából adódik, és így az a szóban forgó *paradigma* (azaz a teljes ragozási sor) tulajdonsága. Másképpen fogalmazva, ezek a hátsó toldalékalternánsokat tartalmazó alakok antiharmonikusak, mert így toldalékoljuk őket, ilyen módon memorizálódtak, és nem azért, mert absztrakt „tővüket” valamilyen absztrakt „hátsó” tulajdonsággal megjelöljük. (Ez a memorizáció nyilvánvalóan nem egyenként, hanem egyes gyakoribb alakokban testesül meg, és ezek révén az összes releváns alakra kiterjed.)

(iv) Egy másik fontos különbség a két nyelvtani megközelítés között az, hogy miként kezelik a „kivételességet” (szabálytalan formákat) és a „termékenységet” (produktívan létrejövő formákat). Az atomista megközelítések főként az általuk produktívnek tartott mintákra koncentrálnak, amelyek általános (univerzális) szabályokat/megkötéseket foglalnak magukban, és másokat „kivételesnek” és a nyelvtan hatókörén kívül esőnek minősítenek. Ez a nézet elméleti és empirikus–módszertani problémákat vet fel. Egyrészt a produktivitás szokásos definíciói túl szűkek: vannak olyan nagy zárt (produktívan nem bővíthető) szóosztályokra vonatkozó releváns általánosítások (pl. monomorfemikus igetövek a magyarban), illetve olyan, zárt alosztályokra vonatkozó alacsonyabb szintű releváns általánosítások is, amelyek a nyelvtanban döntő szerepet játszanak (pl. ilyen egyes főnévi tövek nyitó tulajdonsága a magyarban). Másrészt a produktív és kivételes viselkedés gyakran fokozatos, ennek határa nem mindig egyértelmű: néhány alacsonyabb szintű általánosítás is felhasználható az innovációkban. Az elemzések gyakran visszaélnek a kivételesség fogalmával, amikor meghatározzák az szóba jöhető nyelvi adatok körét: ha az elmélet működik a releváns „nem produktív” adatokon, akkor azok az elemzés tárgyai lesznek, ha nem, akkor az ilyen „kivételes” jelenségeket extragrammatikusnak minősítik, gyakran függetlenül használati körüktől és gyakoriságuktól. A holisztikus elméletekben azonban a nyelvi minták a kivételesség/produktivitás különböző szintjein állnak, az egyedi viselkedéstől a (különbözően) korlátozott terjedelmű általánosításokon át a szinte kivétel nélküli nyelvi mintákig. Ebben a felfogásban a gyakoriság döntő szerepet játszik az analógia (pl. Bybee 2007): a produktív nyelvi viselkedés általában megjósolható; ennek fő mechanizmusa az analógiás vonzás, amelynek erőssége a releváns nyelvi kifejezőkészletek gyakoriságától és hasonlóságától függ.

Szakirodalmi előzmények és az adatok forrásai

A tanulmány nagyban épít korábbi alaktani és hangtani megfigyelésekre és elméletekre. Az egyes részeknél nem soroljuk fel az összes felhasznált irodalmat, kizárólag csak azokat, amelyek a gondolatmenet szempontjából lényegesek. Az magyar nyelvészeti irodalomból felhasznált átfogó munka Simonyi (1889, 1895), Tompa (1961) és Papp (1975), a nyelvjárásokkal kapcsolatban Imre (1971) és Kiss (2003), a nyelvtörténeti munkák közül Bárczi és mtsai. (1967), illetve Kiss–Pusztai (2003). A magyarra vonatkozó elméleti nyelvészeti irodalomból előzményként érdemes megemlíteni Antal (1961, 1964), Vago (1980), Kornai (1984), Abondolo (1988) munkáit, a Strukturális magyar nyelvtan 2-4. kötetét (Kiefer 1994, 2000, 2008), É. Kiss és mtsai (1999), Törkenczy–Siptár (2000), illetve Szilágyi (2004) monográfiáját.

Az adatgyűjtésben a saját nyelvérzéke mellett nagyban támaszkodtam a hagyományos szótárakra: Papp (1975), Elekfi (1994) és Janurik (2009) érdemel említést, az elektronikus korpuszok közül a ***Szósablya webkorpuszt*** (Halácsy és mtsai 2004) és a ***Magyar Nemzeti Szövegtár***at (Oravecz és mtsai 2014), esetenként Google-keresést eszközöltem a nem sztenderd alakok elterjedtségének vizsgálatára.

Elméleti nyelvészeti szempontból nagyrészt az alábbi megközelítésekre támaszkodtunk: Joan Bybee ***használat alapú*** fonológiai (Bybee 1985, 2001, 2006, 2010), Juliette Blevins ***evolúciós*** fonológiai (Blevins 2004) és James P. Blevins ***szó és paradigma***-alapú, az ***analógiát*** központba helyező elméletei (Blevins 2006, Blevins–Blevins 2009, Blevins 2016, Milin–Blevins 2020).

1. A tövek és toldalékok csoportjai

1.1. Célkitűzések

A tanulmány általános célja a magyar nyelvben megfigyelhető olyan hangtani-alaktani jelenségek számbavétele és vizsgálata, amelyek a **prozodikus** szerkezetet, azaz a magánhangzók és mássalhangzók sorrendjét és eloszlását érintik (hagyományosan ezt szótagszerkezetnek nevezik⁹). Nem foglalkozunk részletesen a szegmentumok minőségét érintő morfofonológiai jelenségekkel (pl. hasonulások, magánhangzó-harmónia, a kötőhangzók minősége) – ez alól csak akkor teszünk kivételt, ha a szóban forgó jelenség a prozodikus szerkezettel kapcsolatos és a gondolatmenet szempontjából lényeges (pl. a tővégi mássalhangzó vagy magánhangzó minősége egyes mintázatokban ilyen lesz). Ugyancsak nem foglalkozunk részletesen a szavak hangalakját nem érintő alaktani kérdésekkel, és a morfológiát nem érintő fonológiai kérdésekkel: témánk kizárólag olyan jelenségek vizsgálata, amelyek a fonológiát és a morfológiát egyaránt érintik, azaz morfofonológiaiak.

A tanulmány megközelítése egészes: mind a **paradigmát**, mind az azokat alkotó **teljes szóalakot** alapfogalomként kezeli, és a szóalakokon megfigyelhető minták eloszlását vizsgálja a paradigmatis rendszerben. Fő célja azoknak az egészes **mintázatoknak** a leírása és magyarázata, amelyeket az alakok prozodikus mintái határoznak meg. Mindehhez feltételezzük a paradigma fogalmát: a tövek és a toldalékok funkciói által meghatározott paradigmatis rendszert adottnak vesszük. A prozodikus minták közül kitüntetetten vizsgáljuk a **kötőhangzó** megjelenésének szabályosságait, ezek komplex mintázatok mutatnak, és a tanulmányozásuk révén a paradigmarendszeren belül lokalizálódó prozodikus mintákról általános következtetéseket tudunk levonni.

Célunk továbbá annak vizsgálata, hogy milyen általános jellemzői vannak a prozodikus mintázatoknak, mik ennek az okai és mik a következményei. Megvizsgáljuk azokat speciális mintázatok, melyek a **variációban** (ingadozásban, illetve váltakozásban) és a **hiányban** (defektivitásban) jelentkeznek. A prozodikusan motivált hiány és az ingadozás jelensége annyiban különleges, hogy esetükben a paradigmazóciók (paradigmacellák) és az alakok közötti kölcsönösen egyértelmű leképezés sérül: ingadozás esetén egy cella több egymástól különböző alakot tartalmaz, hiány esetén viszont a paradigmacella nem tartalmaz

⁹ A tanulmányban nem használjuk a szótagszerkezet kifejezést, mert – ahogyan korábban említettük – nem tételezzük fel absztrakt hierarchikus szerkezeteket, így a szótagét sem. Helyette a prozodikus szerkezet/minta mellett a CV-szerkezet/minta kifejezést használjuk. Időnként utalunk a tövek vagy a szóalakok szótagszámára, de ennek megállapításához nem szükséges a szótag(szerkezet) feltételezése.

alakot: az adott funkciónak nem felel meg alaktanilag szisztematikusan létező alak.¹⁰ Megvizsgáljuk ezen speciális mintázatok okait és azt, hogy azok hogyan függenek össze a szóalakok közötti analógiás viszonyokkal és a paradigmaticus szerveződésre vonatkozó általános elvekkel.

Feltételezésünk szerint a paradigmaticus rendszerben jelentkező mintázatok mögött az alakok közötti kapcsolatok állnak. Az egészséges szemlélet következménye az, hogy ebben a tanulmányban **teljes szóalakokat** vizsgálunk, és az ezek közötti **hasonlóságokkal** magyarázzuk a mintázatok megjelenését. Az ilyen analógiás kapcsolatokat itt nem vizsgáljuk kimerítően, különösen nem kvantitatív eszközökkel – ez meghaladná a tanulmány kereteit. Ahol analógiás kapcsolatot (vagy annak hiányát) feltételezünk, azt a mintázatnak valamilyen fennálló különös jellegzetessége miatt tesszük (pl. ilyen a rendszeres ingadozás, a lexikális variáció vagy a paradigmaticus hiány). Ez azonban nem jelenti azt, hogy az analógiás kapcsolatok nem terjednek ki a “szabályos”, “általános” mintázatokra: feltételezzük, hogy ezekben az esetekben a szóalakok közötti analógiás kapcsolatok erőssége és stabilitása olyan nagy, hogy más analógiás kapcsolatok hatása ehhez képest elenyésző. Például ilyen az a morfológiai tény, hogy a magyarban a morfológiailag összetett alakok (a szóösszetételektől eltekintve) gyakran tövek és toldalékok (szuffixumok) konkatenációjával kapható meg. Például az említett *ember+ként alakban* paradigmaticusan mindkét dimenzióban erős formai analógiás viszonyok állnak fent: az *EMBER* lexéma paradigmáján belül az összes alak kezdőszelete *ember* és az essivus-formalisi alakok minden esetben a *-ként* végszekvenciát tartalmazzák. Makroszintű leírással szokásosan ezt úgy fejezhető ki, hogy az *ember* tő és a *-ként* toldalék stabil, azok nem váltakoznak és a teljesen automatikus váltakozásoktól eltekintve (pl. zöngésségi hasonulás vagy nazális helyhasonulás) nem is váltanak ki váltakozást. Mikroszinten ez azt jelenti, hogy a paradigma két dimenzióján belül fennálló analógiás viszonyokhoz képest a többi alakkal való analógiás kapcsolatának az erőssége elhanyagolható. Az analógiás kapcsolatok erősségére a monotonitást használjuk módszertani elvként. Eszerint minél nagyobb a hasonlóság két alak(halmaz) között, annál nagyobb a közöttük lévő analógiás hatás, azaz ha egy létező részazonosság mellett új (funkcionális vagy formai) részazonosság is megjelenik, akkor az analógia erőssége nő.¹¹

10 A harmadik olyan eset, ahol a kölcsönös egyértelműség sérül, az az, amikor különböző paradigmacellákban formailag azonos alak állnak (szinkretizmus). Az alaktani homonímiának ezt az esetét jelen tanulmányban csak esetlegesen említjük, de az aktív homoníma-elkerülésről a magyar igeragozásban lásd Rebrus (2001), Rebrus–Törkenczy (2005) és Trón–Rebrus (2005).

11 Hasonlóan nő az analógiás hatás, ha az analógiás forrás nagyobb gyakoriságú, de ennek formális részleteivel itt nem foglalkozunk.

A prozodikus mintázatok vizsgálatának van egy „mellékes” eredménye. A mintázatok megfelelő szabályosságot mutatnak, ha a prozodikusan azonos módon viselkedő toldalékokat **típusok**ba soroljuk és azokat sorrendbe rakjuk: a toldalékoknak ez az **analitikussági sorrendje**, és annak a paradigmában betöltött szerepe központi jelentőségű. A vizsgálatot kiterjesztjük a prozodikus jelenségeken túl az összes rendszeres allomorfia-típusra. Ennek eredményeképpen megkaphatjuk a magyar **toldalékok morfofonológiai típusait**, aminek leíró és magyarázó jelentősége van. Ez az analitikussági sorrend valójában a *lexikális fonológia* (lásd Kiparsky 1982) szintjeinek az általánosítása. Ebben az elméleti keretben a makroszintű leírás eredetileg két szintet tételezett fel (1. szint: szintetikus toldalékolás, illetve 2. szint: analitikus toldalékolás), amelyeket később több, limitált számú szint váltott fel. Látni fogjuk, hogy ez a kis számú szint a magyarban nem elegendő: minél részletesebb leírást kívánunk tenni, a “szintek” száma annál nagyobb. A mikroszintű leírás viszont megengedi akármennyi “szint” kialakulását, annak nincs elvi felső határa, a mintázatok csak a zártsági (monotonitási) elv korlátozza, amely nem enged meg akármilyen morfofonológiai viselkedést: az analitikussági sorrend a mintázatokra vonatkozó zártsági elv következménye lesz, a zártsági elv, viszont a paradigmatisz rendszerben fennálló hasonlósági (analógiás) kapcsolatok interakciójának eredménye.

1.2. Terminológia és jelölések

Paradigma alatt azonos lexémához tartozó szóalakok sorozatát szoktak érteni, ebben a tanulmányban a paradigma fogalmát **kiterjesztett paradigma** értelemben használjuk (lásd Steriade, 1999), amely tartalmazza az azonos tömorfémához tartozó összes alakot, az inflektált alakok mellett azokat a képzett alakokat is, amelyek jelentése rendszeresen megfelel az adott alakok jelentésének. A paradigmát **funkcionálisan** határozzuk meg: az egyedileg lexikalizált (pl. *tővig*, *jós*, *gyerünk*) alakokat nem (vagy csak részlegesen) tekintjük az adott tövek által meghatározott *TŐ*, *JÓ*, *JÖN* paradigmák részeinek, mivel azok jelentése nincs a szinkrón rendszerben szisztematikus viszonyban az adott tővel, illetve toldalékkal, és az eloszlásuk sem pontosan követi az adott toldaléknál rendszeresen megfigyelhető.¹² Viszont az idioszinkratikus, szuppletív vagy lexikális allomorfiát mutató alakokat az adott paradigma

12 A *tővig* alak nem a *tő* alak terminativusa (az a *tőig* alak, pl. *Leástunk egészen a tőig.*), hanem lexikalizálódott adverbialis forma. A *jó* melléknév és a *jós* főnév jelentései elváltak, közöttük csak etimológiai kapcsolat van. A *gyerünk* alak (eltérően a *gyere*, *gyertek* alakoktól) általában nem állhat a *jön* megfelelő módú elemének helyében mondatközbeni helyzetben (pl. *Azt akarja, hogy jöjjünk / *gyerünk.*, de *Azt akarja, hogy jöjj / jöjjetek / gyere / gyertek.*), ezért az lexikalizálódott mondatbevezetőnek tekinthető.

részének tekintjük, ha a szemantikai hasonlóság mellett rendszeres és kölcsönös helyettesíthetőség áll fenn a megfelelő kontextusban: például az *első, több, gyere, legyen, haragudhat* alakok rendre az *EGY, SOK, JÖN, VAN, HARAGSZIK* paradigmáihoz tartoznak.¹³ A **lexéma** kifejezést is ebben a kiterjesztett értelemben használjuk tipikusan beleértve a transzparensen képzett alakokat, és nem a megszokott lexikográfiai-lexikológiai értelemben: egy adott paradigmára utal, tipikusan az alapalak megnevezésével, pl. *HAJOL, HAJLIK, CSUKLIK, SÍNYLI, VAN*.

A **paradigmacella** hagyományosan egy konkrét lexéma (tő) és egy konkrét morfoszintaktikai érték/képzés (toldalék) által meghatározott helyet jelent a paradigmában. Ez utóbbiak listája és kombinációs lehetőségei az adott nyelvre jellemzők; lehetséges, hogy bizonyos értékek bizonyos értékekkel nem kombinálódhatnak vagy bizonyos értékek más értékek mellett nincsenek kitöltve (pl. a magyarban morfológiailag nem kombinálódhat a feltételes mód és a múlt idő, illetve a kötőmódú alakoknak nincs igeideje). Egy paradigmacellában általában egyetlen konkrét szóalak áll, de ettől való eltérések is előfordulhatnak: paradigmaticus hiány (defektivitás) esetén nincsen alak, morfológiai szinonímia (ingadozás, *overabundance*) esetén pedig több alak tartozik a paradigmacellához – a kanonikus mintázattól való ilyen jellegű eltérésekről lásd Baerman–Corbett (2010). Ebben a tanulmányban ettől az értelmezéstől a **cella** kifejezés használata valamelyest eltér: *általánosított cellát* értünk alatta. Cellának fogjuk nevezni azoknak a valamilyen szempontból azonos módon viselkedő paradigmacelláknak az összességét, amelyek nem konkrét tövekhez és toldalékokhoz, hanem a tövek valamely csoportjához és a toldalékok valamely csoportjához tartoznak – azaz ha a a paradigmaticus rendszerben a releváns tő- és toldalékcsoportokat egymás mellé helyezzük, akkor az így létező (általánosított) cella téglalap alakú területet foglal el. Esetünkben a cellákat meghatározó tő-, és toldalékcsoportok a leggyakrabban morfofonológiai módon meghatározott tő-, illetve toldaléktípusok lesznek.

A *tő* kifejezést ebben a tanulmányban kétféle jelentésben használjuk: **tőváltozat** (tőallomorfi), illetve **tőtípus** (lexématípus). A tőváltozat egy lexéma kiterjesztett paradigmájában megjelenő szóalakokban található rendszeresen visszatérő szekvencia,

¹³ Ez nem zárja ki, hogy egy alak több paradigmához is tartozzon, pl. a fenti *legyen* alak a *LESZ* ‘válk valamivé’ paradigmájába (pl. van múlt ideje: *lett*, pl. *Katona lett* vs. *Azt akarja, hogy katona legyen.*) és a *VAN* létige paradigmájába is tartozik (ennek nincs múlt ideje, pl. **Ott lett.* vs. *Azt akarja, hogy ott legyen.*). Hasonlóan az *emlékeznek* az *EMLÉKEZIK* (vö. *emlékezel*) és az *EMLÉKSZIK* (vö. *emlékszel*) paradigmájába is tartozik. Fordított irányú egyértelműség sem áll fenn: azonos funkciójú, de különböző formájú alakok lehetnek ugyanannak a paradigmának a részei, pl. a *lenne* és a *volna* alakok (sőt a *legyen* és a *légy* alakok) mindketten a *VAN*, a *haragszanak* és az *haragudnak* mindkettő ugyanúgy az *HARAGSZIK* paradigmájába tartoznak.

például a *HAJÓ* lexéma {*hajó, hajók, hajónak, hajós, hajózik, ...*} paradigmája esetén az egyetlen tőváltozat a *hajó-*, a *FA* = {*fa, fák, fás, fában, ..., faként, faszerű, ...*} esetén két tőváltozat van, a *fa-* és a *fá-*, illetve a *BOKOR* = {*bokor, bokros, bokra, bokruk, ..., bokorban, ...*} esetén a *bokor-* és a *bokr-* szekvenciákat tekintjük tőváltozatnak. Így tehát egy adott szóalakban egy bizonyos tőváltozat jelenik meg, viszont egy lexémához több tőváltozat tartozhat.

Egyes esetekben nem mindig egyértelmű, hogy hol ér véget a tő(változat) és hol kezdődik a toldalék(változat). Ilyen esetek többek között a kötőhangzóval, illetve egyes mássalhangzókkal ellátott alakok, melyekben a kötőhangzó/mássalhangzó csak a paradigma bizonyos pontjain jelenik meg (pl. *mű – műve, forró – forró^sít, vehet – venne*). A kötőhangzó esetében praktikus okokból a tő és a kötőhangzó közé írunk kötőjelet (pl. *dob-ok, hal-as, fal-on, vár-unk*), míg a mássalhangzós elemek esetén általában a tőhöz kötve jelöljük az elemet (*műv-ük, iv-ó, en-ni*). Ennek a tipográfiai jelölésnek azonban nem tulajdonítunk elméleti státuszt, az alaktani szegmentálás, azaz a kötőhangzók (és más a tő és a toldalék határa környékén néha megjelenő mássalhangzók) tőhöz vagy toldalékhoz való tartozásának problémája nem képezi részét ennek a tanulmánynak, az erre utaló fogalmakat csak a leírás megkönnyítése végett alkalmazzuk.

A tőtípus ezzel szemben a lexéma jellemzése annak alapján, hogy annak milyen tőváltozata(i) van(nak). Eszerint a lexéma lehet **stabil tőtípusú**, amelynek tőváltozatai valamely szempontból ugyanolyanok, így például mind az egy tőváltozattal rendelkező *HAJÓ* lexéma, mind pedig a két tőváltozattal rendelkező *FA* lexéma stabil magánhangzóvégű tőtípus (röviden: V-tő), hiszen összes tőváltozata magánhangzóra végződik (*hajó-*, illetve *fa ~ fá-*). A tőváltakozást mutató lexémák valamely tulajdonság szerint lehetnek stabil, egy más tulajdonság szerint viszont lehetnek váltakozó típusúak. A továbbiakban főleg a szavak prozodikus szerkezetét fogjuk vizsgálni, és általában eltekintünk a szegmentális tartalom és a magánhangzó-hosszúság változásaitól, ezért jelent tanulmányban a *FA* stabil (V-típusú) tőtípusnak számít.

Ezzel szemben állnak a prozodikus szerkezet szerint **váltakozó tőtípusok**, melyekben egy lexémához több, valamilyen szempontból különböző tőváltozat tartozik (az ebben a tanulmányban alkalmazott morfokra szegmentálásról, különösen a kötőhangzóról a következő 1.3. fejezetben részletesen írunk). Például a *MŰ* lexéma tővégi magánhangzó–mássalhangzó allomorfiát mutató váltakozó tőtípus (V~C-tő), mert vannak magánhangzóra és mássalhangzóra végződő tőváltozatai is: *mű ~ műv-* (pl. *mű-re, mű-ként, de műv-ész, műv-i*). Hasonlóan a *BOKOR* lexéma két tőváltozata közül az egyik VC-végű, a másik CC-végű

(*bokor* ~ *bokr-*; pl. *bokor-ig*, *bokor-tól*, de *bokr-a*, *bokr-ú*), ezért ezen jellemzés szempontjából a lexéma váltakozó VC~CC-tőtípus (röviden VC~CC-tő). Viszont ha a tövet úgy jelemezzük, hogy csak az utolsó szegmentumot nézzük, akkor a *BOKOR* (nem-váltakozó) C-tőtípusú. Azaz egy adott jellemzés szerint egy lexémához mindig egyetlen (váltakozó vagy stabil) tőtípus tartozik,¹⁴ de különböző jellemzések alapján a lexéma lehet egyfelől stabil, másfelől váltakozó tőtípusú is.

A *toldalék* szó használata is a tövekéhez hasonló többértelműséget tükrözi: kontextustól függően egyrészt **toldalékváltozatot** (toldalékallomorfort), másrészt **toldaléktípust** jelent; ezenkívül használatos **toldalékmorféma** értelemben is. Így a dativusi (DAT) toldalék(morféma) két toldalékváltozatban jelenik meg (*-nak~nek*), a terminativusi (TERM) toldalék(morféma) esetén pedig egy változat létezik (*-ig*). A többes szám 3. személyű (3PL) birtokosjelölő toldalék(morfémá)nak a toldalékváltozatai a következők: *-juk~jük~uk~ük* (pl. *kar-juk* ‘végtag’, *kar-uk* ‘egyetemi kar’, *kőr-jük* ‘kártyaszín’, *kőr-ük* ‘síkidom’). A DAT így stabil mássalhangzó-kezdetű toldaléktípus (C-toldalék), a TERM stabil magánhangzó-kezdetű toldaléktípus (V-toldalék), a fenti 3PL birtokosjelölő toldalék(morféma) pedig váltakozó C~V-kezdetű toldaléktípus (C~V-toldalék). Említettük, hogy a kötőhangzót a leírás egyszerűsége érdekében praktikus okokból a toldalék(változat) részeként fogjuk jelölni, de ennek nem tulajdonítunk elméleti jelentőséget (az éles morfhatárok megállapítása amúgy is problematikus, lásd Rebrus–Törkenczy 2008, Rebrus 2019). A leírás egyszerűvé tétele érdekében a kötőhangzós és kötőhangzó nélküli változatokkal megjelenő toldalékmorfémákat váltakozó V~C-toldaléktípusúaknak tekintjük. A toldalékok esetén – szemben a tövekkel – vannak esetek, amikor egy toldalékmorfémához nem rendelhető egyértelműen egy toldaléktípus. Ez akkor fordul elő, amikor a toldalékmorfémának olyan alternánsai vannak, amelyek megjelenési feltételei nem egyeznek meg teljesen a C-, illetve V-tőtípusok felosztásával – ilyen például az az eset, amikor a toldalékallomorfia a tő szótagszámára vagy harmonikus osztályára érzékeny. Ilyen például a gyakorító *-ogat~eget~öget~gat~get* (pl. *ad-ogat*, *halad-gat*, *ken-eget*, *pihen-get*, *sül-öget*, *épül-get*), illetve a jelen idő kijelentő módú E.3 definit igei *ja~i* toldalékok (pl. *lop-ja*, illetve *lep-i*). A jelenségről a 2. fejezetben lesz szó részletesen.

14 Eltekintve attól a komplikált és ritka esettől, amikor az adott lexéma helyettesítő paradigmájú, azaz több különböző, egymással fonológiailag nem összefüggő (szuppletív) tőalak jelenik meg. Például ilyen a VAN lexéma paradigmája {*van*, *vagyok*, *volt*, ..., *leszel*, *levő*, *lehet*, ...}, ami felfogható úgy, mint két tőtípus együttese: egy stabil C-végűé (*van-*, *vagy-*, *vol-*) és egy váltakozó C~V-végűé (*lesz-*, *lev-*, *le-*).

A disszertációban az alábbi jelöléseket használjuk. Nagybetűvel írjuk az inflexiós és képzős toldalékok **glosszáit** (pl. PL, ACC, 3PL, COND), az igealakoknak van egy négy betűt tartalmazó egyszerűsített glosszázása: így IN3S = jelen idő kijelentő mód (I) nemdefinit (N) egyes szám (S) 3. személy (pl. *vár*, *lak-ik*) vagy KD2P = kötőmód (K) definit (D) többes szám (P) 2. személy (pl. *kér-j-é-tek*) – mindezek listáját lásd a függelékben. A V szimbólum egységesen rövid vagy hosszú magánhangzókat jelöl, a mássalhangzók jele: C. A hosszú mássalhangzókat a mássalhangzó-kapcsolatokhoz hasonlóan CC-ként rövidítjük. Ha külön mutatni akarjuk, hogy hosszú mássalhangzóról (geminátáról) van szó, akkor ezt azonos indexekkel (pl. C₁C₁) tesszük. A mássalhangzókon belül, ha szükséges, megkülönböztetjük a koronális szonoránsokat beleértve a palatális helyen képzetteket (R): *r*, *l*, *j*, *n*, *ny*; a koronális réshangokat (S): *sz*, *z*, *s*, *zs*; és az egyéb mássalhangzókat (P): ez utóbbi osztály felöleli a nem koronális szonoránsokat (*m*), a nem koronális réshangokat (*f*, *v*, *h*, [x]), illetve a zárhangokat és affrikátákat (*p*, *b*, *t*, *d*, *ty*, *gy*, *k*, *g*, *c*, *dz*, *cs*, *dzs*). A *t* és *d* hangok közös jelölése T. Ahol szükséges, ott a helyesírási alak mellett vagy helyett megadjuk a kiejtést is szögletes zárójelben a hangok magyar írásmódja szerint (pl. *le*[ssz], *lő*[tt]ök, *mon*[t]am); a veláris réshang jele [x], pl. *potro*[x].

A kötőjel a szón belüli **morfokat** választja el egymástól (pl. *fa-ként*, *fá-ban*), ugyanígy kötőjelet használunk az általánosított prozodikus mintákon belül (pl. VC-C, CC-V). A kötőhangzókat (és az ezekhez hasonlóan viselkedő toldalékkezdő magánhangzókat) általában félkövérrel kiemeltük mind az egyes alakokban, mind a prozodikus mintákban, pl. *nap-ok*, *kép-ünk*, *mond-asz*, illetve VC-V, CC-V. Az ingadozó (vacilláló) teljes alakokat hullámvonallal (~) választjuk el egymástól (pl. *fürödnek* ~ *fürdenek*), az egyéb, allomorfiát mutató alakokat általában hosszú hosszú kötőjellel (pl. *fürd-öm* – *fürd-het*, *lop-ja* – *lep-i*). A nem grammatikus szóalakokat vagy szerkezeteket az eléjük tett * jellel jelöljük, a köznyelvben nem általános (dialektális, szociolektális) alakok jele: %, a kétséges megítélésű alakoké: ?, és a fakultatív lehetőségeket zárójellel adjuk meg (pl. **csuk(o)ljál*, %*rejlhet*, ?*hiányzana*, ?**mondnak*, ?*kialudja*). Az igekötőket és a szóalakhoz nem tartozó további elemeket zárójelben adjuk meg, ahol szükséges, pl. (*meg*)*ismerszik*, (*ki*)*alussza (magát)*. Néhol az adott alak jelentésének megadása is szükséges, ez egyszeres időjelekkel történik, pl. *sark* ‘pólus’, *sarok* ‘szöglet’. A kötött morfokat kötőjellel jelöljük: a toldalékokat az elejükön (pl. *-ként*, *-ig*, *-d*), kötött töveket és tőváltozatokat a végükön (pl. *mosakod-*, *csukl-*, *ve-*). A magánhangzó-illeszkedés szerinti harmonikus toldalékalternánsokat hullámvonallal különítjük el (pl. *-nak~nek*, *-hoz~hez~höz*, *-ja~i*), a többi változatot általában zárójellel vagy /

jellel (pl. $-(j)a\sim(j)e$, $-(a)sz\sim(e)sz/ol\sim el\sim öl$); ritkán a harmonikus alternánsok magánhangzóira sokszor a tömörebb nagybetűs rövidítést alkalmazzuk, pl. $-nAk$ (= $-nak\sim nek$), $-hOz$ (= $-hoz\sim hez\sim höz$), $-(j)Ú$ (= $-ú\sim ű/jú\sim jű$). Az ikes igéket létrehozó képzőknél a végződést a képző hangalakjában közöljük a könnyebb azonosítás végett, pl. $-odik\sim edik\sim ödik$ vagy a variabilisan ikes $-z(ik)$. A kötőhangzókat általában nem jelöljük a toldalékok megadásánál, kivétel, ha ennek éppen jelentősége van pl. $-k$, $-m$, $-s$, $-nk$, $-sz$, $-na\sim ne$, $-stul\sim stül$. A szegmentumok törlését – ha szükséges – csúcsos zárójelekkel jelöljük, pl. $lass\langle ú \rangle -an$, $könny\langle ú \rangle -ebb$, $fak\langle ó \rangle -ít$.

A tő- és toldaléktípusok jelét szögletes zárójelbe tesszük. A **toldaléktípusok** jele **nagybetű**, az ezen belüli altípusokat az ezután írt számmal jelöljük, pl. [S], [A], [Q1], [Q2]. A **tőtípusok** jele **szám**, a tővégen álló mássalhangzók számára utal (amely a szóban forgó típusba tartozó legtöbb tőnél tapasztalható), így [0] = V-végű tő, [1] = VC-végű tő, [2] = CC-végű tő); az altípusok a szám után írt kisbetűvel és/vagy felső vesszővel vannak jelölve, pl. [0a], [1'], [1'a]. A prozodikusan ingadozó tőtípusokat úgy jelöljük, hogy a két szóban forgó típus jelét kötőjellel elválasztjuk, elől az alapalak típusa áll (ez gyakran a szabad tőalak), pl. [0-1] (V~C váltakozó tőtípus), [1-2] (VC~CC váltakozó tőtípus), [2-1] (CC~VC váltakozó tőtípus), [0a-b] (V-végű tő variabilis nyitással) stb.

A paradigmatis táblázatokat jelölő ábrákban a sorok a tőtípusokat, az oszlopok a toldaléktípusokat mutatják, hacsak a szövegben nincs más instrukció. A táblázatokban a toldaléktípusokat félkövérrel vannak szedve, a tőtípusok közül csak azok, amelyek valamennyire bővíthető osztályt alkotnak. Alapvetően kétfajta paradigmatis táblázatot alkalmazunk, az egyik fajtában a cellákban konkrét szóalakok állnak példaként (ezek egy tőtípushoz és egy toldaléktípushoz tartozó típusalakok), a másikban általánosított prozodikus minták, illetve ez utóbbinak van egy egyszerűsített változata, amelyben csak a kötőhangzó megjelenése vagy hiánya érdekes. A mintákat tartalmazó táblázatokban (ábrákon) a különböző mintákat tartalmazó cellák határát vonallal választottuk el egymástól. Ha jelölni akarjuk, hogy két különböző mintájú cella között a minta határa bizonytalan, azt szaggatott vonallal tesszük. Azokban az ábrákban, ahol csak kétfajta minta van (kötőhangzós és nem kötőhangzós), a kötőhangzós mintához tartozó cellákat gyakran sötétszürke háttérrel emeltük ki, a világossszürke háttér az ingadozó eseteket jelöli. Más táblázatokban a szürke háttérrel kiemelés céljából alkalmaztuk, a szöveges leírásban mindig megadtuk ezek értelmezését. Az azonos prozodikus mintához tartozó alakok közötti analógiás kapcsolatokat \approx jellel, a különböző mintákhoz tartozó alakok kapcsolatát \neq jellel mutatjuk, pl. $kap-od \approx kap-ott \neq$

kap-tak \approx *kap-tok*, illetve *sodr-od* \approx *ugr-od* \approx *olt-od*. A táblázatokban ugyanezt a megfelelő vízszintes vagy függőleges nyilakkal jelöljük a szomszédos cellák között.

1.3. Alapvető tő- és toldaléktípusok

Az alábbi tanulmányban a tőtípusok fő osztályozási szempontja a tőváltozatok és a toldalékváltozatok határán és ennek környezetében álló mássalhangzók (C) és a magánhangzók (V) eloszlása, azaz a morfémahatár közelében levő szekvenciák prozodikus, másnéven CV-szerkezete. Ha a tő- és a toldalékmorf határán magánhangzó jelenik meg, akkor az (i) lehet a semmivel váltakozó magánhangzó (kötőhangzó), (ii) lehet a tő(morf) része vagy (iii) lehet a toldalék(morf) állandó része – ez utóbbival a kötőhangzók tárgyalása után a (2) táblázattal kapcsolatban foglalkozunk.

A **kötőhangzó** egy lehetséges definíciója, amelyet ebben a dolgozatban használunk, a következő: a tő és a toldalék határán álló magánhangzó, amely a szabad tőalakban nem jelentkezik, a szóban forgó toldalékkal ellátott egyes – de nem az összes – alakban viszont igen.¹⁵ Így azokat a magánhangzókat, amelyek a szabad tőalak végén állnak és bizonyos toldalékok előtt nem jelennek meg (pl. *béna* – *bén-ít*, *fakó* – *fak-ul*, *savanyú* – *savany-odik*, *Éva* – *Év-i*, *Béla* – *Bél-us*), nem számítjuk a kötőhangzók közé. Ugyanígy nem számít kötőhangzónak a többesjeli hiányzó magánhangzó, pl. *bokor* – *bokr-a* Kötőhangzónak számít viszont a többi kötőhangzóval minőségben nem mindig egyező SUP (-*n/on~en~ön*) és az 1PL birtokos névszói illetve igei toldalék (-*nk/unk~ünk*) magánhangzója; és hasonlóan kötőhangzó a tárgyeset jelölőjének (ACC) és a múlt időjelnek (PRT) a magánhangzója, még akkor is, ha ezek egyes esetekben tővégi mássalhangzó után nem jelennek meg, pl. *kár-t* (vs. *szám-ot*), *bír-t* (vs. *híz-ott*). Ugyancsak kötőhangzónak számít egyes toldalékok magánhangzója akkor is, ha tővégi magánhangzó után jelennek meg (pl. *hosszú-ak*), erről az esetről lentebb írunk.

A **kötőhangzó** a lexémákat alapvetően két **tőtípus**ba osztja: azok a lexémák, amelyek után általában megjelenik, és amelyek után nem. Ez a felosztás nagyjából megfelel annak, hogy a tő mássalhangzóra vagy magánhangzóra végződik-e. A megfelelés azonban nem teljes egyik irányban sem, az alábbi (1) ábra a szóban forgó lehetőségeket mutatja. A két leggyakoribb eset a V tővég + kötőhangzó hiánya (*férfi-t*, *néni-t*, *néni-k*), és a C tővég + kötőhangzó (*kár-ok*, *vár-at*, *vár-ak*) – az alábbi (1) táblázatban ezt a két esetet a bal felső,

¹⁵ Egy hasonló meghatározás: Kálmán és mtsai (2012). A definíció nem terjed ki arra az esetre, amikor a tő szabad alakban nem jelenik meg (pl. *ikes* igék), erről a problémáról lásd Rebrus és mtsai (megj. alatt).

illetve a jobb alsó cella mutatja szürke háttérrel). Ezek mellett azonban olyan esetek is előfordulnak, amikor a kötőhangzó mássalhangzó után nem jelenik meg, és így mássalhangzó-kapcsolatot hoz létre a tővégi mássalhangzóval (pl. *kár-t*, *hány-t*, *rak-sz*), illetve, amikor az a tővégi magánhangzó után is megjelenik, és ekkor hiátus jön létre (pl. *férfi-as*, *lassú-ak*, *méltó-an*) – ezeket az (1) táblázatban a bal alsó, illetve a jobb felső cella mutatja.

(1) A kötőhangzó megjelenése és a tővégi szekvencia

	nincs kötőhangzó	van kötőhangzó
V-végű tő	<i>férfi-t néni-t néni-k</i> <i>lufi-s olcsó-n</i>	<i>lassú-ak</i> <i>férfi-as méltó-an</i>
C-végű tő	<i>kár-t</i> <i>hány-t rak-sz</i>	<i>kár-ok vár-ak vár-at</i> <i>ajánl-ott mond-asz</i>

A fenti adatok szerint nincs *logikai* összefüggés a kötőhangzó megjelenése és a tővégi szegmentum magánhangzó vagy mássalhangzó volta között. Mégis a tő és a toldalék határán létrejövő magánhangzó-hiátus és a tővégi mássalhangzó-kapcsolatok megjelenése **fonológiailag és alaktanilag** is nagymértékben **korlátozott**. A fenti (1)-ben a gyakori alapeseteket szürke háttér jelöli, a limitált esetek fehér háttérűek.

Fonológiai korlátozás a kötőhangzót tartalmazó hiátusra az, hogy a tővégi szegmentum (azaz az első elem) csak hosszú magánhangzó vagy *i* lehet, és a kötőhangzó (azaz a második elem) az esetek túlnyomó többségében alsó *a* vagy *e*.¹⁶ A kötőhangzó hiánya sem lehetséges úgy, hogy túlságosan jelölt mássalhangzó-kapcsolatok jöjjenek létre: mindig C+alveoláris mássalhangzó jön létre. Szóvégen *kötőhangzós* toldalékkal csak koronális szonoráns (esetleg réshang) *r l j n ny (s sz) + t* állhat ACC alakokban (*kár-t*, *bál-t*, *moly-t*, *ón-t*, *lány-t*, *hús-t*, *rizs-t*, *kosz-t*, *póz-t*), illetve múlt idejű TN3S alakokban (pl. *vár-t*, *tol-t*, *fúj-t*, *von-t*, *hunyt*) vagy nem-szibiláns + *sz* állhat IN2S alakokban (pl. *kapsz*, *raksz*, *nyomsz*). A

16 A hiátus létrejötte összefügg a nyitással, erről lásd Siptár–Törkenczy (2000), Rebrus és mtsai (megj. alatt). A fentiek értelmében a következő V-kapcsolatok állhatnak: *úa* (*hiú-ak*), *úe* (*hú-en*), *óa* (*méltó-an*), *őe* (*meddő-ek*), *ie* és *ia* (*légi-es*, *férfi-as*), *íe* (*sí-el*). Az *úa* vagy *úe* hiátusok ritkán keletkeznek; ez alól a *-od~ad~ed~öd* törteképző (FRAC), az *-odik~adik~edik~ödik* sorszámnévképző (ORD) és az *an~en(~on~ön~n)* határozóképző (ADVZ) marginális használata kivételt képez, pl. *ká-ad*, *alfá-adik*, *pé-en*. Az első két toldaléknál (FRAC és ORD) a kezdő magánhangzó a definíciónk alapján nem számít kötőhangzónak, mivel minden tő után megjelenik, az utóbbi ADVZ esetén azonban igen. Ezzel az esettel később foglalkozunk.

nem szóvégi ilyen kapcsolatokra is az a megszorítás áll, mely szerint a második elemnek alveolárisnak (*t n l*) kell lennie, pl. *kap-tok, hagy-lak, fog-ni*.¹⁷

Alaktanilag a szóban forgó szuffixumok szintén speciálisak: *kötőhangzós* toldalék esetén csak nagyon kevés esetben jelenhet meg hiátus (tipikusan a PL *-k*, az ADJZ *-s* és az ADVZ *-n*), és kevés *kötőhangzós* toldalék esetén lehetséges szóvégi mássalhangzó-kapcsolat (ACC *-t*, TN3S *-t*, IN2S *-sz*). Így ezeket az eseteket egyelőre nem számítva a továbbiakban a tövek két fő típusát fogjuk megkülönböztetni: azokat, amelyek magánhangzóra végződnek (**V-tövek**) – ezek után tipikusan nem áll kötőhangzó; illetve azokat, amelyek mássalhangzóra végződnek (**C-tövek**) – ezek tipikusan kötőhangzóval állnak. A tőtípusokat számmal kezdődő kóddal látjuk el a könnyebb használhatóság kedvéért, a szám a tővégi mássalhangzók számát jelzi: így a V-tövek kódja [0], a C-töveké [1].

A toldalékok osztályozásához szintén a tő és a toldalék határán álló szekvenciák jellemzőit lehet felhasználni. Azon toldalékok közül, amelyek előtt sohasem jelenik meg kötőhangzó, egyesek minden alakjukban mássalhangzó-kezdetűek, mások minden alakjukban magánhangzó-kezdetűek. Az előbbi toldaléktípusba számos elem tartozik: ezek a C-végű tőtípushoz tartozó tőmorfokkal mássalhangzó-kapcsolatot alkotnak (pl. *vad-ban, rész-re, lép-ve, lány-ka, rőf-nyi*). Mivel az ilyen stabil C-kezdetű toldalékok kezdő mássalhangzójának minőségére nincsenek megkötések, ennél fogva toldalékolással sok olyan CC jöhet létre, amely monomorfemikusan nem létezik.¹⁸ A létrejövő mássalhangzó-kapcsolatokat csak három dolog korlátozza: (i) aktív morfofonológiai szabályok mint amilyen a zöngésségi hasonulás, a helyhasonulás (pl. *szí[m]-ben, száza[gy]-nyi*), illetve a szibilánsok és a *j* hasonulási folyamatai (pl. *ő[cc]ör, lá[tt]ya, ha[gg]ya, ráz-zuk*); (ii) a C-toldalékok kezdő mássalhangzóira vonatkozó lexikális megszorítás: ilyen toldalékok elején nem áll zöngétlen labiális hang (*p, f*) palatális zárhang (*gy, ty*) vagy affrikáta (*c, cs, dz, dzs*); illetve (iii) morfortaktikai és egyéb morfofonológiai megszorítások, melyek miatt bizonyos kategóriájú tövekhez csak bizonyos toldaléktípusok járul, és mivel a létező tővégi mássalhangzók és a létező toldalékeleji mássalhangzók szófajonként, illetve toldaléktípusonként eltérőek lehetnek, ezért bizonyos kombinációk hiányozhatnak (például nincs *g*-kezdetű névszói

17 Ezen mássalhangzó-kapcsolatok jelöletlenségét mutatja, hogy ezek túlnyomó része monomorfemikusan is előfordul: a szóvégi kapcsolatok közül csak a következő szóvégi CC-k nem fordulnak elő morféma belsejében: *nyt* (*lány-t, elhunyt*), *nysz* (*hány-sz*), *fsz* (*dőf-sz, óv-sz*), *tysz* (*hagy-sz*), az intervokalikusak közül pedig a *nyt* (*hány-tok*), *tyt* (*hagy-ta*), *gyn* (*vágy-nak*), *vn* (*óv-ni*).

18 A szóvégi $\{m,ny,v,dz,dzs,b\}+d$, $\{v,b,g,f,k,p\}+j$, illetve az intervokalikusak közül az előző lábjegyzetben felsoroltakon kívül számos CC, pl. $\{ny,v,dz,dzs,d,gy\}+b$, $\{ny,sz,zs,c,cs,gy,ty\}+r$, $\{v,f,c,dz,b,p\}+v$, $\{m,ny\}+k$, $\{l,m,f,g,p,b\}+ny$. Nem beszélve a hármas CCC-kapcsolatokról.

toldalék, és nincs *c/dz*,-végű, [x]-végű vagy *f/v*-végű többszótagos igei tő, ezért a *dzg*, *vg*, [x]g kapcsolatok nem állhatnak elő).

V-végű tövek stabil V-kezdetű todalékokkal hiátust mutathatnak (pl. *fá-é*, *ajtó-ig*, *franciá-ul*). A stabil magánhangzóval kezdődő szuffixumok speciális alakúak: általában hosszú és/vagy nem-harmonizáló magánhangzóval kezdődnek. Például a denominális *-ig*, *-i*, *-i*, *-é*, *-ék*, *-ért*, a deverbális: *-i*, *-ik*, *-ó~ő*, *-ás~és*, illetve az igeképző *-ít*, *-ó(d)zik* és a névszóképző *-ékony*, *-(iszt)ikus*, *-i(s)ta*, *-izmus*. Amelyek viszont rövid harmonizáló magánhangzót tartalmaznak, azokból kevés van: ilyen az essivusi *-ul~ül* és a deverbális *-andó~endő*. és a már archaikus elbeszélő múlt *-a~e/-á~é* jelölője. Ráadásul igei tövek esetén néhány alak kivételével (*teendő*, *veendő*, *leendő*, %*viendő*, %*hiendő*) nem lehetséges a tő és todalék határán hiátus.¹⁹ Ezt mutatja az alábbi (2) táblázat, ahol a gyakori, kevés fonológiai és alaktani korlátozással rendelkező eseteket szürke háttér mutatja, az ennél jóval limitáltabb esetek háttére fehér.

(2) V/C-végű tövek és C/V-kezdetű todalékok által előálló szekvenciák

	C-kezdetű todalék	V-kezdetű todalék
V-végű tő	<i>mottó-ban</i> <i>te-het</i>	<i>mottó-ul</i> <i>te-endő</i>
C-végű tő	<i>vad-ban</i> <i>tép-ve</i>	<i>vad-ul</i> <i>tép-endő</i>

A todalékolt alakok egy részében a tő és a todalék határa körül a szóban forgó szempontból váltakozást figyelhetünk meg: egyrészt a todalék és a tő között megjelenhet az imént említett kötőhangzó, másrészt más, nem kötőhangzós todalékoknak is lehet C-kezdetű és V-kezdetű allomorfja. Például ilyenek a birtokos *-(j)a~(j)e*, *-(j)uk~(j)ük*, az igei *-(t)at~(t)et* és ID3S *-ja~i*, és a melléknévi *-(s)ít*, *-(s)ul~(s)ül*, *-(s)odik~(s)edik~(s)ödik*.²⁰ Ezek váltakozására egyedi feltételek vonatkoznak, amelyeket itt nem részletezünk, de később visszatérünk rájuk.

A stabil V-kezdetű todalékoktól ritkaságuk és a rájuk vonatkozó speciális fonológiai és morfológiai korlátozások miatt ebben a bevezető részben eltekintünk. Így a fentieket

¹⁹ Ez különböző morfofonológiai korlátozások miatt van így, pl. igei V-végű tövek tipikusan *v*-vel bővülők, azaz a V-kezdetű todalékokkal nem alkotnak hiátust: *tev-ő*, *rov-ás* (lásd később), másrészt egyes képzők, mint az igei *-ul~ül*, *-odik~edik~ödik* és *-ít* szinte sohasem állnak magánhangzó után, köszönhetően törlési (pl. *lass<ú>-ít/-ul*) vagy allomorfia-jelenségeknek (pl. *tanú-s-ít*, *forró-s-odik*).

²⁰ Ezek egy része tekinthető úgy, mint „mássalhangzós kötőhangzót” tartalmazó todalék, mivel a todalékkezdő mássalhangzó megjelenési feltételei hasonlóak, mint a magánhangzós kötőhangzóké: a hátrányos szekvenciát (itt a magánhangzó-hiátust) kerüljük el.

összefoglalva, két fő stabil **tőtípus** van: [0] **V-tövek** és [1] **C-tövek**, és két fő **toldaléktípus** van: a néha kötőhangzós **V~C-toldalékok**²¹ és a sohasem kötőhangzós **C-toldalékok** – ezt a kétszer kettes felosztást a továbbiakban többször finomítani fogjuk új tő- és toldaléktípusok felvételével. A kötőhangzó tipikusan a C-tőtípus esetén jelenik meg, V-tőtípus esetén csak korlátozottan – lásd erről az (1) példasornál mondottakat.

Ha részletesen megnézzük a fenti tő- és toldaléktípusok prozodikus mintázatait, akkor azt tapasztaljuk, hogy a toldalékok különböző CV-szerkezetűek lehetnek, de ezeknek a két típusban való eloszlásában aszimmetria figyelhető meg. Névszói tövek esetén a C-toldalékok mindig tartalmaznak magánhangzót, tipikusan -CV(C) alakúak (-*ban~ben*, -*ba~be*, -*ból~ből*, -*hoz~hez~höz*, -*ra~re*, -*ról~ről*, -*tól~től*, -*nak~nek*, -*nál~nél*, -*nyi*, -*ként*, -*képp*, -*ka~ke* stb). A névszói kötőhangzós toldalékok viszont általában a kötőhangzón kívül stabil magánhangzót nem tartalmaznak (pl. PL -*k*, ADVZ -*n*, ADJZ -*s*, ACC -*t*, SUP -*n*, POSS -*m*, -*d*, -*nk*, CMPR -*bb*); ez alól csak néhány toldalék képez kivételt, ilyen a 2PL birtokos -*tok~tek~tök*. és a két mássalhangzóval kezdődő következő toldalékok: -*nként*, -*nta~nte*, *stul~stül*. Ezt mutatja az alábbi (3a) táblázat (a ritka típusokat zárójelbe tettük, a gyakori toldaléktípusokat szürkével kiemeltük).

Igék esetén (lásd 3b táblázat) hasonló tendenciák figyelhetők meg: a V~C-toldalékok általában nem tartalmaznak stabil (toldalékbelseji) magánhangzót, pl. ilyenek a -*k*, -*l*, -*m*, -*d*, -*sz*, -*nk* szám/személy/definitívjelölők és a PRT -*t*). Azon a toldalékok kötőhangzójának, amelyek tartalmaznak ilyen stabil magánhangzót, a megjelenési feltételei speciálisak: csak bizonyos C-tövek esetén kötőhangzósak, pl. N3P -*nak~nek*, 2PL -*tok~tek~tök*, 2<1SG -*lak~lek*, COND -*na~ne/-ná~né*, INF -*n(i)* – ezekről később, a kvázianalitikus toldalékoknál szólnunk. Igék esetén a V-tövek meglehetősen korlátozottan fordulnak elő stabilan V-végű tő kizárólag a következő igei inflexiókkal ellátott alakok lehetnek: COND -*ná~né-*, DEF -*já~i* és -*á~é-*). Ezeknek a toldalékok alakoknak a továbbtoldalékolási lehetőségei morfológiailag limitáltak (pl. *várná-l/m/d*, *kér-né-k*, *vár-já-tok*, *kér-i-k*, *kér-t-é-k*), csak kötőhangzót bíró toldalék állhat utánuk, stabil C-toldaléktípus nem fordul elő.²² Van olyan V-végű igei tőváltozat, ami után állhat stabil C-toldaléktípus (pl. *ró*, *lő*, *nő*, *sző*, *ri*), ezek viszont nem konzekvensen V-tövek, bizonyos toldalékok előtt *v*-vel bővült C-tőváltozattal jelennek meg, ekkor kötőhangzósak (pl. *rov-ok*, *löv-öd*) – ezekről a tőváltkozásokról a következő részben

21 Ezt az egyszerűség miatt fogalmazzuk meg így, ahogyan korábban említettük, a kötőhangzó nem biztos, hogy része a toldaléknak.

22 Ennek az az oka, hogy ebben a pozícióban kizárólag igei szám/személyjelölők fordulnak elő, a stabil C-toldalékok között pedig nincsenek ilyenek.

írunk. Igéknél lehetséges stabil magánhangzó nélküli toldalék mindkét típusban: a stabil C-toldaléktípusban csak a rövid felszólító alakok ilyenek (*vár-j*, *vár-d*). Sőt ez utóbbival minimálpár is alkotható, az ID2S alak ugyanilyen, csak kötőhangzós : *vár-od* – *vár-d*.²³

(3) A főbb toldaléktípusok alakja (szürke háttérrel a gyakori, kevésbé limitált típusok)

a. névszók

	V~C-toldalék		C-toldalék	
	csak C	C+stabil V	csak C	C+stabil V
[0] V-tő	<i>kapu-d</i>	(<i>kapu-tok</i>)	–	<i>kapu-tól</i>
[1] C-tő	<i>kar-od</i>	(<i>kar-otok</i>)	–	<i>kar-tól</i>

b. igék

	V~C-toldalék		C-toldalék	
	csak C	C+stabil V	csak C	C+stabil V
[0] V-tő	(<i>ad-ná-d</i>)	(<i>ad-ná-tok</i>)	(<i>ró-dd</i>)	(<i>ró-hat</i>)
[1] C-tő	<i>vár-od</i>	<i>szít-otok</i>	<i>vár-d</i>	<i>vár-hat</i>

Ha eltekintünk a nem túl nagy számú és speciális alakú stabil V-kezdetű toldalékoktól, akkor a fentieket összefoglalva, a fenti két tő- és két toldaléktípus együtt háromféle gyakori CV-mintát mutat: (a) stabil V-töveknél egyik típusú toldalékkal sincs kötőhangzó és nincs mássalhangzó-torlódás, a prozodikus szerkezetük: ...V-C... (pl. *kapá-d*, *buli-ban*, *ad-ná-d*, *kér-i-tek*), (b) stabil C-tövek C-toldalékkal ellátva: nincs kötőhangzó és van mássalhangzó-torlódás, a szerkezetük: ...C-C... (pl. *kar-ok-ban*, *rak-va*, *fog-d*), illetve (c) van kötőhangzó és nincs mássalhangzó-torlódás, ekkor a minta: ...C-VC... (pl. *kar-od*, *fá-k-on*, *kar-otok*, *rak-od*). Ezt mutatja az alábbi (4) táblázat, ahol a sorok a tőtípusokat, az oszlopok a toldaléktípusokat mutatják, a táblázatban a fenti három CV-minta szerepel.

²³ Hasonló „minimálpár” a névszói DAT és az igei IN3P alakok között: *sejt-nek* – *sejt-enek*. vagy a 2PL birtokos névszói és szám/személyjelölős igei alakok között: *nyom-otok* – *nyom-tok*.

(4) 2x2 paradigmarendszer 3 prozodikus mintával

	V~C-toldalék	C-toldalék
[0] V-tő	(a) ...V-C...	...V-C...
[1] C-tő	(c) ...C-VC...	(b) ...C-C...

1.4. A tővégi mássalhangzó–semmi váltakozás

A fentiekben azokat a tőtípusokat mutattuk be, amelyek stabilan V- vagy C-végűek. Vannak azonban olyan tőváltakozások, amelyekben a tő néha C-, más környezetekben V-végűként jelenik meg. A tőallomorfok végeinek ez a C–V-megoszlása nagyon gyakran együtt áll az adott tő után álló toldalékoknak a V~C-, illetve C-típusával. Azaz kötőhangzós toldalékok előtt a C-tőváltozat, nem-kötőhangzós toldalékok előtt a V-tőváltozat áll. Ilyen tőalternáció a *v*-vel bővülés névszóknál (pl. *lov-on* – *ló-ra*, *múv-ek* – *mű-ben*, *köv-es* – *kő-nek*) és igéknél (*rov-ok* – *ró-dd*, *lőv-öd* – *lő-het*).²⁴ Azoknál a beszélőknél, akiknél van *h*-val bővülés, ez a váltakozás is ide tartozik (pl. *méh-et* – *mé<h>-vel*, *cseh-ek* – *cse<h>-nek*).²⁵ Igéknél a fenti *v*-t betoldó váltakozások mellett egyes esetekben *sz*-semmi alternáció jelentkezik, ezek az *sz*-törlő tövek (pl. *tesz-ed* – *te-dd*, *visz-ek* – *vi-het*).²⁶ Ezt mutatja az alábbi (5) adatsor.

24 Egyéb hasonló tőváltakozások névszóknál a *v*-re váltás (*faly-ak* – *falu-ba*, *tety-es* – *tetű-nek*) és a főnévi *ú*-törlés (*varj-ak* – *varjú-nál*, *gyapj-as* – *gyapjú-ra*). Ezek azonban csak a többesszám, és lexémától függően néha a melléknévképző *-s* és a 3. személyű birtokos alakok esetén jelennek meg C-végű tőváltozattal, máskor a V-végű tőváltozat áll (pl. *falu-m*, *?*falv-am*; *daru-t*, **darv-at*; *varjú-n*, **varj-on*), ezért itt részletesen nem vizsgáljuk őket.

25 A köznyelvi beszélők egy jelentős részénél ez a váltakozó V~C-tőtípus nem létezik vagy erősen visszaszorult. Ezek a beszélők veláris réshangot ejtenek az ebbe a csoportba tartozó alakok végén, pl. *mé[x]*, *ju[x]*, *dü[x]*, *cse[x]*, amely laringális [h]-ként vagy [ɦ]-ként realizálódik toldalékmagánhangzó előtt. Azaz minden alakjukban mássalhangzóvégűek, így stabil C-tőtípusúak.

26 A *bővülés* és *törlés* kifejezések használata nem jelent elméleti elköteleződést amellyel, hogy hol húzódik a tőallomorfok határa, és különösen nem arra nézve, hogy milyen aktív fonológiai szabályok játszódnak le, hiszen elemzési keretünk ilyeneket nem tartalmaz. Ezeket a kifejezéseket leíró terminusokként használjuk az alapalakhoz (ami általában a toldalékolatlan alak) viszonyítva: *v/h*-betoldás, mert a (kiejtett) alapalakban nincs *v/h*.

(5) Váltakozó V~C-tövek viselkedése váltakozó V~C-toldalékokkal és stabil C-toldalékokkal

		névszók		igék	
		V~C-toldalék	C-toldalék	V~C-toldalék	C-toldalék
[0] V-tő		<i>tű-t</i>	<i>tű-be</i>	<i>ér-t-é-k</i>	
		<i>betű-m</i>	<i>betű-nek</i>	<i>ér-né-l</i>	–
		<i>tré-k</i>	<i>tré-vel</i>	<i>ér-i-tek</i>	
[0-1] V~C-tő [1-0] C~V-tő		<i>műv-et</i>	<i>mű-be</i>	<i>löv-öd</i>	<i>lő-dd</i>
		<i>tety-em</i>	<i>tetű-nek</i>	<i>tesz-el</i>	<i>té-ve</i>
		<i>méh-ek</i>	<i>mé<h>-vel</i>	<i>megy-ek</i>	<i>me-het</i>
[1] C-tő		<i>év-et</i>	<i>év-be</i>	<i>óv-od</i>	<i>óv-d</i>
		<i>kedv-em</i>	<i>kedv-nek</i>	<i>vesz-el</i>	<i>vesz-ve</i>
		<i>doh-os</i>	<i>do[x]-hal</i>	<i>vágy-om</i>	<i>vágy-hat</i>

Elvileg elképzelhető, hogy valamely tőtípus V~C váltakozást mutat, de nem pont azokban a környezetekben, mint a fent vázolt esetek. Ilyen esetek kis számban előfordulnak. Például az *-odik~edik~ödik* igeképző esetén, amely mindig a C-tőváltozathoz járul (*komoly-odik*, *penész-edik*), de ha az alakok töve bizonyos esetekben magánhangzós, akkor vagy tőcsonkítás történik (pl. *savany<ú>-odik*, *feket<e>-edik*) vagy egy morfemikus státusz nélküli *-s-* jelenik meg (*sűrű-s-odik*, *forró-s-odik*). E képző elején álló magánhangzó a mi kritériumaink szerint nem kötőhangzó, mivel mindig megjelenik. Hasonlóan a *lass<ú>-abb*, *könny<ú>-ebb* esetében is a tőcsonkítás váltakozó C~V-végű tövet hoz létre, és itt a középfok jelölője valóban kötőhangzót tartalmaz, ami stabil V-tövek után tipikusan nem jelenik meg (*hiú-bb*, *bordó-bb*). Ezek az esetek azonban nagyban különböznek a szóban forgó C~V tőváltakozástól, mert az összes többi kötőhangzós toldaléknál általában nem a C-végű tő szerepel (pl. *lassú-ak*, *lassú-t*, *savanyú-ak*, *savanyú-t*, *feketé-k*, *feketé-t*), ahogyan a tanulmányban eddig említett esetekben. Ezenkívül egyes lexémák esetén a fenti tőváltozások egy része is hasonló limitációt mutat (pl. *szav-ak*, de *szó-t*, *szó-n*; *lev-ek*, de *lé-n*). Az is elképzelhető lenne, hogy az ilyen esetekben, amikor a tő is meg a toldalék is C~V váltakozást mutat, variáció (akár szabad variáció) álljon fenn: azaz mindkét lehetséges alak előforduljon (C-tőváltozat + kötőhangzós toldalék és V-tőváltozat + kötőhangzó nélküli toldalék. Ilyen eset van ugyan (*szav-ak* / *szó-k*, *borj-ak* / *borjú-k*), de ez a C~V váltakozástípusnál marginális

– viszont egyes hangkivető igei tövek egy csoportjánál ehhez hasonló szisztematikus variáció fennáll (pl. *füröd-sz* ~ *fürd-esz*), ennek bemutatását lásd a **2.** és a **4.** fejezetben.

Az általános séma tehát a következő: van két stabil tőtípus (V-tövek és C-tövek) és egy váltakozó tőtípus (V~C-tövek), és ezek kombinálódhatnak az előző fejezetben bemutatott V~C-toldaléktípusú, illetve a C-toldaléktípusú szuffixumokkal.²⁷ Így elvileg $3 \times 2 = 6$ -féle toldalékolt alakunk van. Ezek a toldalékolt alakok a (4) ábrában megadott három különböző CV-szerkezetet mutatják a tő és a toldalék határa körül. A stabil V-tövek egységesen V-C mintát mutatnak, a stabil C-tövek V~C-toldalékokkal a kötőhangzós C-V mintát mutatják,²⁸ míg C-toldalékokkal mássalhangzó-torlódást (C-C).²⁹ A V~C váltakozó tövek kötőhangzóval ugyanezt a C-V mintát mutatják, kötőhangzó nélkül azonban a stabil V-tövekre jellemző V-mintát (V-C). Ezt mutatja az alábbi (6) táblázat, a típusokhoz tartozó példákat a fenti (5) példasorban mutattuk be. Figyeljük meg, hogy a kötőhangzó megjelenése szempontjából a V~C váltakozó tőtípus nem számít új típusnak, azok a stabil C-tövekkel egy kategóriába tartoznak: V~C típusú toldalék előtt kötőhangzósok, C-toldaléktípus előtt nem!

(6) 3x2-es paradigmarendszer három különböző prozodikus mintával – vö. (4)

	V~C-toldalék	C-toldalék
[0] V-tő	V-C	V-C
[0-1] V~C-tő	C-V	V-C
[1] C-tő	C-V	C-C

A fent bemutatott három prozodikus minta más-más módokon különbözik egymástól: a C-C minta fonotaktikailag releváns módon különbözik a másik kettőtől, hiszen mássalhangzó-

27 Természetesen a ritkább, nem-váltakozó V-kezdetű toldalékokkal is kombinálódhatnak, ekkor a tőváltakozást mutató tövek egy részénél a V-tőváltozat jelenik meg (pl. *ló-ul*, *tő-ig*, *varjú-ért*, *te-endő*, *hiendő*), más esetekben a V-tőváltozat (*löv-endő*, *jöv-endő*, *növ-endék*, *cse[h]-ül*). Vannak esetek, amikor ingadozás lép fel (pl. *bő-ek* ~ *böv-ek*) vagy az alak ritkasága nehéz eldönteni, melyik változat szerepel (pl. *?e-endő* ~ *?*ev-endő*, *?*i-andó* ~ *?*iv-andó*, *?rov-andó* ~ *?ró-andó*, *?ju<h>-ig* ~ *?ju[h]-ig*, *?mé<h>-ért* ~ *?mé[h]-ért*).

28 Bár az itt közölt adatokból az látszik, hogy a kötőhangzók után mindig legalább egy C áll, azaz a minta valójában C-VC, később látni fogjuk, hogy egyes toldalékok esetén a toldalékeleji V-nek a kötőhangzókkal azonos eloszlása van, de nem mindig tartalmaz stabil mássalhangzót (pl. *lev-e*, *löv-i*). Ezért az általánosított mintát C-VC helyett C-V-vel fogjuk jelölni.

29 A ... jelzést a továbbiakban az egyszerűbb olvashatóság kedvéért mindenhol elhagyjuk. Ahogyan korábban, a továbbiakban is eltekintünk attól, hogy a toldalék szóvégi-e vagy sem, tehát ...V-C vagy ...V-CV... helyett egységesen V-C-t írunk, ...C-CV... helyett C-C-t, és ...C-VC... helyett C-V-t.

kapcsolatot – gyakran tövön belül nem megengedett CC-t – tartalmaz. Például a C-toldalékkal ellátott *lé-re* V-C típusú és *év-ben* C-C típusú alakok közötti releváns hasonlóság csak abban nyilvánul meg, hogy a toldalékkezdő szegmentum mindkettőben mássalhangzó, de míg az előbbi *lé-re* alak lehetne monomorfemikus (vö. pl. *éra*, *szérű*, *préri*, *zéró*), az utóbbi morfhataron olyan mássalhangzó-kapcsolatot tartalmaz (*vb*), amely miatt nem.

A kötőhangzós C-V minta és a kötőhangzó nélküli V-C minta fonotaktikailag nem tér el egymástól, de két dologban különböznek. Egyrészt a V-C mintában nem biztos, hogy a többeli V előtt C áll (pl. a szóvégen hiátust tartalmazó tövek esetén, mint pl. *tea*, *fáraó*, *boa*, *duó* stb.). Másrészt a bennük szereplő V státusza nem azonos: a V-C mintában ez a tő(változat) integráns része, és semmiképpen nem a toldaléké, míg a C-V mintában kötőhangzó, ami bizonyos értelemben a tőhöz és a toldalékhoz is köti.³⁰ Így például a *tevé-t* és a *lev-ek* típusban csak az aláhúzott szegmentumok státusza azonos (V, illetve C), és azok sem azonos paradigmaticus státusszal.³¹ A *lev-ek* és *év-em* alakokban viszont legalább ugyanennyi szegmentumból álló szekvencia típusa közös (C-V), és a kötőhangzók státusza is azonos, illetve minőségük is korlátozott és eltér a tővégi magánhangzóktól. Az alábbi (7a,b) ábrák ezt demonstrálják a fenti 3x2 alakra, a függőleges vonalak a megfelelő alakok mint típusok közötti megfeleléseket mutatják: az azonos típusok között több és azonos státuszú szegmentumok közötti kapcsolat van. (7ia)-ban konkrét szóalakokat adtunk meg, (7ib)-ben ezeknek releváns részeit általánosítva: itt már csak a prozodikus szerkezet számít (a megfelelő típusokban C, illetve V szerepel-e), a nem lényeges részeket három ponttal (...) jelöltük. (7)-ben a megfelelések közül azokat, amelyek az azonos típusok között állnak fenn, vastag függőleges vonallal jelöltük; a szoros hasonlóságokat mutató megfelelő szekvenciákat aláhúztuk.

30 Többek között azért, mert minőségét a tő és a toldalék is önkényesen befolyásolja, erről lásd Rebrus–Törkenczy (2008), Rebrus és mtsai (megj. alatt).

31 Ráadásul a kötőhangzók és a toldalékolt alakok tővégi magánhangzók minősége csak nagyon kevés esetben fed át, általában ezek minőségileg különböznek, kötőhangzók: *o e ö a* (ritkán *u ü*), ezzel szemben a szóban forgó toldalékok előtt megjelenő tővégi magánhangzók: *á é ó ő ú ű í i u ü*, amely halmazok közös eleme csak az *u* és az *ü*. Erről lásd részletesen Novák (1999), Rebrus (2020), Rebrus és mtsai (megj. előtt).

(7i) A CV-minták közötti prozodikus kapcsolatok azonos toldaléktípusokon belül

a. példákkal

	V~C-toldalék:	C-toldalék:
[0] V-tő:	t e v <u>é</u> -t e k 	t e v <u>é-n</u> e k
[0-1] V~C-tő:	l e <u>v-e</u> k 	l <u>é-r</u> e
[1] C-tő:	é <u>v-e</u> n t e	é <u>v-b</u> ő l

b. általánosítva

	V~C-toldalék:	C-toldalék:
[0] V-tő:	... <u>V-C</u> <u>V-C</u> ...
[0-1] V~C-tő:	... <u>C-V</u> <u>V-C</u> ...
[1] C-tő:	... <u>C-V</u> <u>C-C</u> ...

Természetesen az alakok között nem csak az azonos toldaléktípusú alakok között állnak fenn szoros vagy kevésbé szoros analógiás kapcsolatok, hanem az azonos tőtípusú alakok között is. Ezt mutatja az alábbi (7ii) ábra, ahol az analógiás kapcsolatok könnyebb olvashatósága kedvéért a sorokat és az oszlopokat megcseréltük. Azt látjuk, hogy erős analógiás kapcsolat csak a V-tőtípuson belül van (*tevé-k* és *tevé-nek*), ahol mindkét alak V-C típusú, a többi két esetben ennél gyengébb: vagy csak a tővégi mássalhangzó közös (*év-ente*: C-V és *év-ből* C-C), vagy az alakokban jelen levő szegmentumok morfológiai affiliációjának különbsége gyengíti a hasonlóságot (*lev-et*: C-V és *lé-re*: V-C), hiszen a stabil C-kezdetű toldalék mássalhangzója és a semmivel váltakozó v mássalhangzó nem azonos státuszúak.³²

³² Felmerülhetne, hogy ez utóbbi esetben a váltakozó v a toldalékhoz tartozik. Ez lehetséges, de azon túl, hogy szaporítaná ezen toldalékok alakjait (az összes V~C-toldaléknak fel kellene venni az ilyen alakját), további problémákat vetne fel, például miért általában mássalhangzók után jelenik meg, ha mássalhangzók után megjelenik (pl. *falv-ak*), akkor a tővégi ú/ű törlődik). Ezzel a lehetőséggel itt nem foglalkozunk.

(7ii) A CV-minták közötti prozodikus kapcsolatok azonos tőtípusokon belül

a. példákkal

	V-tő	V~C-tő:	C-toldalék:
V~C-toldalék:	t e v <u>é-k</u>	l e <u>v-e</u> t	é <u>v-e</u> n t e
C-toldalék:	t e v <u>é-n</u> e k	l é- <u>r</u> e	é <u>v</u> -b ő l

b. általánosítva

	V-tő	V~C-tő:	C-toldalék:
V~C-toldalék:	... <u>V-C</u> <u>C-V</u> <u>C-V</u> ...
C-toldalék:	... <u>V-C</u> V- <u>C</u> <u>C-C</u> ...

Ebben a tanulmányban azt az elképzelést követjük, hogy a fenti megfelelések analógiás viszonyokat jelentenek az alakok, illetve ezek általánosított prozodikus szerkezetei között. Minél több ilyen megfelelés van, annál erősebb formai analógiás kapcsolat van az adott típusok között (a funkcionális kapcsolatokról lásd később). Valójában a gondolatmenet fordított: a (6) ábrán megadott **prozodikus mintákat** (pl. a fenti V-C, C-V, illetve C-C) a (7i,ii)-ben ábrázolt **általánosított formai analógiás kapcsolatok konstituálják**. Azaz a mintákon belül az analógiás kapcsolatok erősek, a minták között gyengék (gyakran elhanyagolhatók). Ezt a (6) ábrán úgy jelöltük (és a tanulmányban végig így teszünk) hogy a paradigmaticus teret nem átfedő részekre osztjuk (particionáljuk): a táblázatokban a különböző prozodikus mintákat mutató cellákat vonallal választjuk el egymástól, és az azonos minták egy partícióba kerülnek.

Természetesen bármely két alak között *valamilyen* mértékű általános formai analógiás kapcsolat mindig van, hiszen C vagy V biztosan szerepel a morfhatar közelében. Ezen kapcsolatok erőssége azonban azon múlik, hogy milyen mértékű általánosítást teszünk az alakokról. A formai általánosítások mértéke két dolog függvénye: (i) mennyire általánosítjuk a **szegmentumok minőségét** a C, illetve V típusokon belül, illetve (ii) milyen **hosszúságú szekvenciát** tekintünk. Ha a C vagy V helyett a mássalhangzóknak egy szűkebb osztályát tekintjük, akkor erősebb analógiás kapcsolatot kapunk; például ilyen az, ha a C-n belül a koronális szonoráns természetes osztályt (R), vagy a V-n belül a zárt magánhangzókat (*i, í, u, ú, ü, ú*) vesszük. Tovább folytatva, ha egyetlen konkrét szegmentumot tekintünk, akkor még erősebb kapcsolatot kapunk: ilyen például az, ha az ige-töveket *d*-végűekre korlátozzuk, vagy a mellékneveket az *-i* tővégre – ekkor az analógia erőssége a vizsgált alakok között megnő. A vizsgált szekvenciák hosszára ugyanez áll: ha egyetlen szegmentum helyett hosszabbat

veszünk akkor az általánosítás kisebb mértékű lesz, viszont a kapcsolatok erőssége nő: például ha a C tővég helyett a VC-végű vagy CC-végű töveket vesszük, vagy ha a *-d* végű ige-tövek helyett a *-kod~ked~köd* végződésűeket. Az **általánosság és az analógia erőssége** tehát **inverz viszonyban van**. Egy általánosítás mértékét azon alakok létező alakok számával mérhetjük, amelyek az adott típusba beletartoznak. Kisebb mértékű általánosítás (több alak) gyengébb kapcsolatokat jelent az alakokon belül, nagyobb mértékű általánosítás (kevesebb alak) az adott típusba tartozó alakok közötti hasonlóságokat növeli. Ezt a módszertani elvet a prozodikus mintázatok vizsgálatánál a tanulmányban végig alkalmazni fogjuk.

1.5. A névszói hangkivetés

A következőkben egy további tőalternációt vizsgálunk meg, ez az ún. **hangkivetés** (vagy a másik irányból nézve hangbetoldás, azaz epentézis). A hangkivető (epentetikus) tövekben a tő utolsó magánhangzója egyes alakokban megjelenik, más alakokban nem (pl. *bokr-unk* – *bokor-ba*); az igei hangkivetéssel – sokkal komplexebb lévén – a 2. részben foglalkozunk. A tővég itt VC~CC váltakozást mutat: a CC-tőváltozat V~C-típusú toldalékok előtt jelenik meg kötőhangzóval egyszerre, a VC-tőváltozat C-típusú toldalékok előtt jelenik meg.³³ Mivel mindkét tőváltozat mássalhangzóra végződik, ezért a fenti típusú kötőhangzók megjelenését ez a tőalternáció nem befolyásolja. Az, hogy melyik lexéma stabil VC tőtípusú és melyik váltakozó VC~CC tőtípusú, a hangalakból nem jósolható meg, ezt mutatja az alábbi (8)-ban a *szurony-on* vs. *torny-on* vs. *szörny-ön* (vö. *szurony-ra*, *torony-ra*, *szörny-re*) hármas³⁴ (a kötőhangzós alakokat szürke háttérrel emeltük ki).

(8) Váltakozó és nemváltakozó tőtípusok viselkedése különböző típusú toldalékokkal

	V~C-toldalék	C-toldalék
[0] V-tő	<i>só-n</i>	<i>só-ra</i>
[0-1] V~C	<i>lov-on</i>	<i>ló-ra</i>
[1] VC-tő	<i>szurony-on</i>	<i>szurony-ra</i>
[1-2] VC~CC	<i>torny-on</i>	<i>torony-ra</i>
[2] CC-tő	<i>szörny-ön</i>	<i>szörny-re</i>

33 Stabil V-toldalékok előtt néha igen (pl. *sark-i*, %*sark-ig*; *forradalm-ár*, *terjedelm-ű*), néha nem (pl. *pokol-i*, *sarok-ig*, *forradalom-ért*) – erről lásd később.

34 Bár a tőtípus a mássalhangzókból számos esetben megjósolható (lásd erről Rebrus–Törkenczy 2008, Rung 2011), és így kevés olyan minimálpárt lehet találni, mint a stabil CC *sark* ‘pólus’ vs. hangkivető *sarok* ‘szöglet’ vagy ‘testrész’, vagy olyan közel minimális párt, mint a stabil VC *öröm* (*öröm-ünk*) vs. hangkivető *köröm* (*köröm-ünk*). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a váltakozást a mai nyelvben ne tartanánk lexikálisnak.

A fenti (8) táblázatban levő alakok tő- és toldaléktípusainak CV-mintáit mutatja az alábbi (9) táblázat. Itt külön mintának vettük a VC-tővéget, illetve a CC-tővéget tartalmazó mintákat. Így öt különböző mintánk lesz, ezek közül kettő kötőhangzós (VC-V és CC-V), kettő pedig mássalhangzó-torlóást tartalmaz (VC-C és CC-C). Ez utóbbi kettő gyakran olyan kettes vagy hármas mássalhangzó-kapcsolatokat hoz létre, amelyek tővön belül nem léteznek, míg a hangkivetés a tőben tipikusan olyan CC-szekvenciákat érint, amelyek monomorfemikusan tővön belül léteznek (erről részletesen lásd Rebrus 2000). A váltakozó tőtípusok (V~C-tövek, illetve VC~CC-tövek) a minták szempontjából úgy tekinthetők, mint amelyek az egyik toldaléktípussal ellátva az egyik stabil tőtípus mintáját mutatják, a másik toldaléktípussal a másikat.

(9) 5x2-es paradigmarendszer 5 különböző prozodikus mintával, vö. (6), (4)

	V~C-toldalék	C-toldalék
[0] V-tő	V-C	V-C
[0-1] V~C ³⁵	VC-V	V-C
[1] VC-tő	VC-V	VC-C
[1-2] VC~CC	CC-V	VC-C
[2] CC-tő	CC-V	CC-C

A CV-minták hasonlósága, ahogyan (7)-nél, itt is a szóalakok megfelelő magánhangzóinak és mássalhangzóinak a morfémahatáron való megjelenésén múlik. A fenti (9) azt is mutatja, hogy a hangkivető tőtípusban a V~C-toldalékokkal ellátott alakok a stabil CC-tőtípusra hasonlítanak jobban, hiszen CC-tővég után kötőhangzó áll (CC-V minta: pl. *törk-om*, *park-os* vs. VC-V minta: pl. *török-öt*). A stabil C-toldalékokkal ellátott alakoknak viszont a stabil VC-tőtípus ilyen alakjaival való hasonlóságuk nagyobb (VC-C minta: pl. *török-nek*, *torok-ra* vs. CC-C minta: pl. *park-tól*).

1.6. A szintetikus és analitikus toldaléktípusok

Ahogyan korábban említettük, vannak olyan nem kötőhangzós toldaléktípusok, melyeknek létezik V-kezdű toldalékallomorfja. Ezek (i) vagy toldalék eleji C~V váltakozást mutatnak

35 A [0-1] V~C-tövek nem mindegyike mutat VC-V mintát (ilyen a v-vel bővülés, pl. *műv-ek*), egyes váltakozások CC-tőváltozatot (és így CC-V mintát) hoznak létre (ilyen a v-re váltás, pl. *falv-ak* és az ú-törlés *borj-ak*). Vagyis ezek úgy tekinthetők, mint egy [0-2] CV~CC tőtípus. Ez az altípus limitált, és itt nem releváns.

(mint a birtokos $-(j)a\sim(j)e$ és $-(j)uk\sim(j)ük$, illetve a melléknévképző $-(j)ú\sim(j)ű$), (ii) vagy stabil V-kezdetűek (mint az ADJZ $-i$, az $-ul\sim\tilde{ul}$, $-ász\sim\tilde{ész}$, $-é$, $-ék$, $-ig$ vagy $-ért$). Ezekben az esetekben is a toldalék típusa dönti el, hogy melyik tőváltozat jelenik meg: magánhangzó kezdetű birtokos toldalékallomorfi és a legtöbb esetjelölő esetén általában a v-vel bővült C-tőváltozat jelenik meg (csöv-*e*, lov-*uk*, töv-*ű*, lov-*ász*, műv-*ész*), illetve hangkivetésnél a CC-tőváltozat (irodalm-*a*, bokr-*uk*, hatalm-*ú*, szobr-*ász*, horg-*ász*). A fenti inflexiós toldalékok esetében viszont nem (nő-*ül*, ló-*ig*, tó-*é*, hatalom-*ért*, bokor-*ig*, majom-*é*) – azaz ez a tény a toldalékváltozatok **fonológiai alakjából** nagyrészt **megjósolhatatlan**.³⁶

A prozodikus (azaz a CV-szerkezetet érintő) tőváltakozások esetén a kötött tőváltozattal (*tav-*, *malm-*) együtt megjelenő toldalékokat [S] **szintetikus** típusúnak, a szabad tőváltozattal (*tó*, *malom*) megjelenőket [A] **analitikus** típusúaknak nevezzük. Így tehát a korábban tárgyalt kötőhangzós és nem-kötőhangzós V~C-váltakozást mutató toldalékok szintetikusak, a stabil C-toldalékok analitikusak. A stabil V-típusú toldalékok viszont lehetnek S- vagy A-típusúak is. Fontos, hogy ezekben az esetekben vagy hiátus jön létre (mint a stabil V-toldaléktípus és/vagy a stabil V-tőtípus esetén: nő-*ül*, ló-*ul*), vagy a toldalékalternáns magánhangzóval kezdődik (akkor is, ha van mássalhangzóval kezdődő allomorfja), pl. lov-*uk* (*lov-*juk*), malm-*uk* (*malm-*juk*).³⁷ Ezeket az összefüggéseket mutatja az alábbi (10) táblázat.

36 Ritkán magából a toldalékmorfémából is megjósolhatatlan, pl. az ADJZ $-i$ esetén általában CC-változat áll (*hatalm-i*, *irodalm-i*, *sark-i* ‘utcasaroknál lévő’, *(ét)term-i*, *malm-i* (*búza*)), ritkábban azonban a VC-változat (*pokol-i* / **pokl-i*).

37 Viszont vannak olyan toldalékmorfémák, amelyeknek C-kezdetű változata is megjelenhet (pl. a fent idézett 3. személyű birtokosjelölők). Ekkor C-toldalékváltozatuk [A] típusú (azaz nem vált ki tőváltakozást, pl. %*tó-juk*, %*falujuk*, %*malomjuk*), annak ellenére, hogy V-kezdetű allomorfjuk [S] típusú. Elvértve ez fordítva is megjelehet, amikor a VC-tőváltozathoz járul a V-toldalékváltozat (pl. %*fátyol-a*). Vagyis ugyanazon morfémához tartozó toldalékváltozatok lehetnek különböző típusúak is. Az igei toldalékoknál ez még elterjedtebb jelenség, a következő részben erre visszatérünk.

(10) A toldaléktípus és a prozodikus váltakozás közötti összefüggések

típus	alak		példa
[S] szintetikus	-V... ~ C...	kötőhangzós V~C	-ok~ak~ek~ök~k
		(C~)V-kezdetű	-a~e, -uk~ük
	-V...	stabil V-kezdetű	-ász~ész, -ár, ?-i -ul~ül, -ig, -ért
[A] analitikus	-C...	C(~V)-kezdetű	-ja~je, -juk~jük
		stabil C-kezdetű	-ra~re, -ként

Az alábbi példasor a (9)-beli öt tőtípust mutatja V-kezdetű szintetikus és analitikus toldalékokkal ellátva. Ha az alábbi (11)-et összehasonlítjuk a korábbi (8) példasorral és a (9) általános mintázattal, akkor azt láthatjuk, hogy a megfelelő tőváltozatok megegyeznek a kötőhangzós és az [S] típusú toldalék esetén (pl. *lov-on* – *lov-uk*, *torny-on* – *torny-uk*), illetve stabil C-toldalék és a [A] típusú toldalék esetén (pl. *ló-ul* – *ló-ra*, *torony-ra* – *torony-ig*), annak ellenére, hogy a toldalék kezdő magánhangzója nem azonos típusú (kötőhangzó vs. stabil toldalék-magánhangzó, illetve stabil toldalékeleji V vs. stabil toldalékeleji C).

(11) Váltakozó és nem-váltakozó tőtípusok különböző típusú V-kezdetű toldalékokkal

	V-toldalék [S]	V-toldalék [A]
[0] V-tő	<i>(nő-i)</i>	<i>nő-ül</i>
[0-1] V~C	<i>lov-uk</i>	<i>ló-ul</i>
[1] VC-tő	<i>szurony-uk</i>	<i>szurony-ig</i>
[1-2] VC~CC	<i>torny-uk</i>	<i>torony-ig</i>
[2] CC-tő	<i>szörny-ük</i>	<i>szörny-ig</i>

Visszatérve a kötőhangzók viselkedésére, ezek megjelenése szempontjából a fenti (8,9)-ben megadott öt tőtípus kettőre redukálódik: a stabil V-tövekre és a többi tőtípusra, amelyeknek van C-végű tőalternánsa. A két toldaléktípus az előző megfigyelések alapján: [S] szintetikus (ekkor vagy kötőhangzós V~C-kezdetű típus vagy stabil V-kezdetű típus) vagy [A] analitikus (ekkor általában stabil C-kezdetű, és ritkán stabil V-kezdetű). Ezeket mutatja az alábbi (12) egyszerűsített ábra; a megfelelő példákat (8) ábránál lehet látni. A CV-mintákat leegyszerűsítettük: nem különböztettük meg a VC és a CC-tőtípusokat (mivel ezek a

kötőhangzó és hasonló tő utáni V-k megjelenése szempontjából irrelevánsak), és az S-toldalékok esetén nem különböztettük meg a kötőhangzós és a nem-kötőhangzós alakokat. Így ezek egységesen C-V (és nem C-VC) típusúak, hiszen szintetikus toldalékváltozat lehetséges úgy, hogy a toldalékváltozat egyetlen V-ből áll (pl. birtokos *-a/e*).

(12) Típusok a kötőhangzó megjelenése szempontjából: 2x2 paradigma, vö. (8, 9)

	V(≈C)-toldalék [S]	C/V-toldalék [A]
[0] stabil V-tő	V-C	V-C/V
[0-1]/[1]/[1-2] egyéb tő	C-V	C-C/V

1.7. Névszói szintetikus toldalékok egyedi viselkedése

Az 1.3. részben említettük – lásd (1) táblázat –, hogy egyes kötőhangzós toldalékok esetén a kötőhangzó megjelenése nem a szokásos: néha V-tőváltozat után is megjelenik (pl. *bántó-an*, *hiú-ak*, *férfi-as*), és néha C-tőváltozat után sem jelenik meg (pl. *dal-t*, *kar-t*, *faj-t*). Azt is említettük, hogy ez mindkét esetben csak néhány toldalékra terjed ki, és specifikus fonológiai és alaktani feltételei vannak. Például a V utáni kötőhangzó általában *i ú ũ ó ő* végű melléknévi tövek esetén jelenik meg, és nagymértékben variálódik (*bántó-(a)n*, *hiú-(a)k*).³⁸ Az accusativusi kötőhangzó elmaradásának is többféle feltétele van: egyrészt csak koronális szonoránsokra vagy koronális réshangokra (*j r l n ny sz z s zs*) végződő tövek után maradhat el a kötőhangzó. Másrészt egyes lexikálisan meghatározott tövek (az ún. nyitótövek) esetén akkor is megmarad a kötőhangzó, ha a tő a fenti mássalhangzók valamelyikére végződik, (pl. *tej-et* vs. *pej-t*, *fal-at* vs. *dal-t*, *has-at* vs. *kas-t*). Továbbá, ha hangkivető tő végződik ilyen mássalhangzóra, akkor az általában szintén kötőhangzós (pl. *pokl-ot*, *torny-ot*, *ökr-öt*). Ezekben az alakokban ritkán szintén lehetséges ingadozás (pl. *%öböl-t*, *%szatyor-t*). A stabil CC-végű tőtípusban ha a második C koronális nem-zárhang, akkor variáció jelenhet meg, ez lehet lexikális variáció és ingadozás is (*bronz-ot*, *sansz-ot*, de *pénz-t*, *docens-(e)t*, *modern-(e)t*).³⁹ Ezt mutatják az alábbi példák (13)-ban, ahol [0'] az a tőtípus, amelyben a PL-nak a mintája eltér a [0] V-tőtípus szokásos mintájától (ezek tipikusan melléknévek), és az [1'] tőtípus az, amelyben az ACC alakok eltérhetnek a szokásos szintetikus [1] VC-tőtípustól (a

³⁸ Általában annál inkább megjelenik, minél zártabb a magánhangzó, és melléknévi képzőt tartalmazó tövek esetén inkább megjelenik, mint más töveknél, részletesen lásd később.

³⁹ Erről részletesen lásd Kálmán és mtsai (2012).

releváns mássalhangzós osztályokat R (*j r l n ny*), S (*sz z s zs*), illetve P (*m v f [x] c cs dz dzs p b t d ty gy k g*) jelöli; azon cellák háttere, ahol a kötőhangzós alakok a gyakoribb/produktív szürkével van kiemelve).

(13) Váltakozó és nemváltakozó tőtípusok viselkedése különböző típusú toldalékokkal

	PL	[S]	ACC	[A]
[0] V-tő (fn.)	<i>kapu-k</i>	<i>kapu-d</i>	<i>kapu-t</i>	<i>kapu-ra</i>
[0'] V-tő (mn.)	<i>hiú-ak</i> (% <i>hiú-k</i>)	<i>hiú-d</i>	<i>hiú-t</i>	<i>hiú-ra</i>
[1'] VR/VS-tő	<i>dal-ok</i>	<i>dal-od</i>	<i>dal-t</i> (<i>fal-at</i>)	<i>dal-ra</i>
[1] VP-tő	<i>nap-ok</i>	<i>nap-od</i>	<i>nap-ot</i>	<i>nap-ra</i>
[1-2] VC~CC	<i>pokl-ok</i>	<i>pokl-od</i>	<i>pokl-ot</i> (% <i>pokol-t</i>)	<i>pokol-ra</i>
[2] CR/CS-tő	<i>bronz-ok</i>	<i>bronz-od</i>	<i>bronz-ot</i> (<i>pézn-t</i>)	<i>bronz-ra</i>

A fenti alakok CV-szerkezetét mutatja az alábbi (14) táblázat. A variálódó típusok szaggatott vonallal vannak elkülönítve attól a mintától, amelyikkel váltakozhatnak. Ezek ott jelentkeznek, ahol a PL, illetve az ACC alakok eltérnek a fő (szintetikus) mintától. A (9)-es táblázatban bemutatott fő analitikus–szintetikus mintától az alábbi táblázat abban különbözik, hogy van két új tőtípus – [0'] és [1'] – sorként és két új toldaléktípus (PL és ACC) oszlopként. Ezenkívül a hiátusos kötőhangzó mint CV-minta (V-V) is megjelenik.

(14) 6x4-es névszói paradigmarendszer 6 különböző CV- mintával – vö. (9)

	PL	[S]	ACC	[A]
[0] V-tő (fn.)	V-C	V-C	V-C	V-C
[0'] V-tő (mn.)	V-V ~ V-C	V-C	V-C	V-C
[1'] VR/VS-tő	VC-V	VC-V	VC-V~VC-C	VC-C
[1] VP-tő	VC-V	VC-V	VC-V	VC-C
[1-2] VC~CC	CC-V	CC-V	CC-V~VC-C	VC-C
[2'] CR/CS-tő	CC-V	CC-V	CC-V~CC-C	CC-C
[2] CP-tő	CC-V	CC-V	CC-V	CC-C

A kötőhangzók szempontjából a fenti ábra utolsó öt tőtípusa ugyanolyannak számít a szintetikus alakok kötőhangzós volta szempontjából. A szintetikus toldalékokkal ellátott alakok szintén az eddigi (12) sémát követik, amelyben azt mutattuk be, hogy V-tőtípusok esetén nincs kötőhangzó, C-tőtípusok esetén van. Az ACC alakok ennek a sémának az „*alulalkalmazása*”: ACC esetén csak nemkoronálisra és/vagy zárhangra végződő tövek (P-tövek) esetén van szisztematikus kötőhangzó, máskor (R/S-tövek) nem. A PL alakoknál viszont a kötőhangzó megjelenési feltételeinek „*túlalkalmazása*” figyelhető meg: egyes melléknévi V-tövek is szisztematikusán kötőhangzósak, lásd (15b) ábra. Ez a két eltérés a tövek és toldalékok által meghatározott térben a kötőhangzós és nem-kötőhangzós alakokat elválasztó lépcsős vonalat ad ki, mely 4 tőtípust és 4 toldaléktípust feltételez. Ezt látjuk az alábbi (15a) táblázatban, amely a (12) táblázatban bemutatott 2 tőtípus és 2 toldaléktípust alkalmazó sematikus mintánál jóval bonyolultabb kritériumokat tételez fel. Az ilyen gradualitás nagyobb toldaléktípusok esetén is előfordul, ezek komplexitásáról később, az igei toldalékoknál írunk.

(15a) A kötőhangzó megjelenése névszói tő- és toldaléktípusok szerint; vö. (12)

	PL	[S]	ACC	[A]
[0] V-tő (fn.)	V-C	V-C	V-C	V-C
[0'] V-tő (mn.)	V-V	V-C	V-C	V-C
[1'] R/S-tő	C-V	C-V	C-C	C-C
[1]/[2] P-tő	C-V	C-V	C-V	C-C

(15b) A kötőhangzó megjelenése névszói tő- és toldaléktípusok szerint; vö. (12)

	PL	[S]	ACC	[A]
[0] V-tő (fn.)			V-C	
[0'] V-tő (mn.)	túlalkalmazás			
[1'] R/S-tő		C-V	alulalkalmazás	C-C
[1]/[2] P-tő				

A következő fejezetben tovább finomítjuk a toldaléktípusokat és megnézzük milyen különbségek lehetnek az azonos főváltkozást mutató fővek között. Ehhez az igei alaktant kell megvizsgálunk.

2. Kvázianalitikus toldalékok

Ebben a fejezetben az igei toldalékolást vizsgáljuk, és a korábbi analitikus és szintetikus toldaléktípusok mellé bevezetünk egy ezektől eltérően viselkedő új típust. Ennek a típusnak az elhelyezése a paradigmaticus rendszerben további megfontolásokra vezet a graduális mintázatokról. Megvizsgáljuk, hogy a paradigmában előforduló gradualitás leírására milyen elméleti lehetőségek vannak.

2.1. Igei toldaléktípusok

Igéknel a kötőhangzós toldalékok legalább két nagyobb típusát különböztethetjük meg.

(I) Az egyik típus az előző részben bemutatott szintetikus toldalékok típusa – a kötőhangzó megjelenéséről lásd a (12) táblázatot. Ekkor a kötőhangzó megjelenési feltétele az, hogy a tőváltozat mássalhangzóra végződjön: azaz ne tartozzon a stabil V-tőtípusba (pl. *adná-d*), hanem váltakozó V~C-tőtípusú vagy stabil C-tőtípusú (pl. *rov-od*, *vár-od*) legyen. Korábban láttuk, hogy ez csak morfológiailag komplex esetben lehetséges, tipikusan a feltételes mód jelölőjével ellátott tövek esetén (pl. *adná-d*, *kérné-k*).⁴⁰

(II) Van azonban egy másik toldaléktípus, amely esetén a kötőhangzó általában akkor jelenik meg, amikor a tőváltozat két mássalhangzóra végződik (azaz CC-tőtípusú), és V-tőtípus, illetve VC-tőtípus után általában nem (pl. *ró-nak*, *adná-nak*, *ad-nak* vs. *mond-anak*). Ez a toldaléktípus több szempontból az analitikus toldalékokhoz hasonlít: az ide tartozó toldalékok tipikusan nem váltanak ki tőalternációkat (pl. *ró-nak*, **rov-nak*; *frog-nak*, **forg-anak*), és a tő és a toldalék határán mássalhangzó-torlódás (C-C) is állhat. Az analitikus toldalékokkal azonban mégsem viselkednek azonos módon, hiszen CC-tövek esetén kötőhangzósak, ezért ezt az új típust [Q] **kvázianalitikusnak** fogjuk nevezni.

A kvázianalitikus típusú toldalékok mind inflexiók⁴¹: az IN2S *-sz*, az N3P *-nak~nek*, a 2PL *-tok~tek~tök*; a 2<1SG *-lak~lek*; a COND *-na~ne* és az INF *-n(i)*. A felsorolásból

40 Nem szintetikus toldaléktípus esetén ez vagy váltakozó tőtípusú abszolút tövekkel, bizonyos (nem feltétlenül ugyanabba a típusba tartozó toldalékokkal) is lehetséges: *lő-tt*, *lő-sz*, *lő-dd/lő-jed* (ez utóbbiakról később szólunk). Más esetekben mindig C-végű a tőváltozat és lehet, de nem feltétlenül lesz kötőhangzó (*vár-t*)

41 Egyedül az infinitivusi toldalék inflexió volta vitatható, lásd erről Kiefer–Ladányi (200).

látszik, hogy (az IN2S -sz kivételével) stabil magánhangzót tartalmaznak⁴², és kezdetük mindig alveoláris mássalhangzó (*n l sz t*).

Ezzel szemben ha az igei szintetikus toldalékok kötőhangzósak, akkor nem tartalmaznak belső stabil magánhangzót, és kezdő mássalhangzójuk sokféle: N1S -*k*, N2S -*l*, 1SG -*m*, D2S -*d*, 1PL -*nk*. Igéknél csak egyetlen stabil magánhangzós szintetikus kötőhangzós toldalék van, a FREQ -*gat~get*, de ez csak egyszótagos tövek után kötőhangzós. Vannak nem kötőhangzós szintetikus toldalékok is, pl. DEF -*i*, CAUS -(*t*)*at~(t)et*, PRS.PCP -*ó~ő*, NOMZ -*ás~és*.⁴³ Az analitikus toldalékok szintén heterogének: egyszótagos a SBJV -*j* és a KN2S -*d*, többszótagos a POT -*hat~het*, ADV.PCP -*va~ve* és -*ván~vén*, és ide tartoznak a 3 személyű definitjelölő (DEF) bizonyos változatai: -*ja/-já-* és az ID1P -*juk~jük*; ezenkívül a több szótagos tövek után mássalhangzó-kezdű -*tat~tet* és -*gat~get*. Stabil V-tőtípus után ezen típusok megjelenése erősen korlátozott: csak kevés toldalék jelenik meg stabil V-tövek után: pl. szintetikus *kérmé-k/-l/-m/-d*, kvázianalitikus *kérmé-nek/lek/tek*, *kéri-k/tek*; analitikusak viszont nem találhatók, mivel nincs olyan analitikus szám/személyjelölő, amely ezek után a magánhangzó végű toldalékok után állhatna.⁴⁴ Az alábbi (16) táblázat a fentiekre ad példákat, melyben – ha lehetséges – stabil magánhangzós és enélküli (csak C-ből álló) toldalékokat is szerepeltettünk (a kötőhangzós alakokat itt is szürke háttérrel jelöltük). A tőtípusok kódolása itt is a tővégen levő mássalhangzók számát mutatja: [0] V-tövek, [1] VC-tövek, [2] CC-tövek; a toldaléktípusok kódolása is a szokásos: [S] szintetikus, [Q] kvázianalitikus, [A] analitikus toldalékok.

42 Az INF exponense sem állhat magában: vagy stabil *i*-t tartalmaz (-*ni*, *nia*, *niuk*) vagy az utána álló szám/személyjelölő kötőhangzóját (-*nom*, -*nod*, -*nunk*, -*notok*), lásd erről Siptár (2009), Kálmán–Rebrus (2009).

43 Egyes toldalékmorfok pontos státusza speciális disztribúciójuk miatt nem állapítható meg. Ilyen a DEF -*a~e* és D3P -*uk~ük*, amelyek kizárólag kifejezett idő/módjelölő után állnak (pl. *lát-t-a*, *lát-t-uk*, *lás-s-a*, *lás-s-uk*), ehhez hasonló a D3P-ben megjelenő -*k* (*lát-t-á-k*, *lát-já-k*, *lás-s-á-k*, *lát-ná-k*).

44 A dialektális/régies *várna-ja* (= *várná*), *vár-na-juk* (= *várnánk azt*) ilyenek, de ezek a mai köznyelvből teljesen hiányoznak.

(16) Főbb igei tő- és toldaléktípusok

	V~C-toldalék [S]	C~V-toldalék [Q]	C-toldalék [A]
[0] V-tő	<i>vár-ná-l</i> –	– <i>vár-ná-nak</i>	– ([†] <i>várná-ja</i>)
[1] VC-tő	<i>mos-ol</i> <i>szop-ogat</i>	<i>szop-sz</i> <i>szop-nak</i>	<i>szop-d</i> <i>szop-hat</i>
[2] CC-tő	<i>ajz-ol</i> <i>mond-ogat</i>	<i>tart-asz</i> <i>mond-anak</i>	<i>ajz-d</i> <i>mond-hat</i>

A fenti példákból is látható, hogy azonos morfoszintaktikai értékű toldalékmorfémáknak lehetnek olyan allomorfjai, amelyek különböző toldaléktípushoz tartoznak. Ilyen az N2S -sz~l toldalékmorféma, melyek közül az első változat nem-szibilánsra (*vár-sz*, *kap-sz*, *hagy-sz* stb.), a második szibilánsra végződő tövek után jelenik meg (*mos-ol*, *úsz-ol*, *hoz-ol*, *játsz-ol*, *edz-el*) – lásd a fenti (16) táblázatban. Toldaléktípusuk azonban különbözik, és ebből fakad, hogy a kötőhangzójuknak a megjelenési feltételei eltérőek (az -sz változat kvázianalitikus lévén tipikusan CC-végű tőváltozat után kap kötőhangzót, pl. *tart-asz*, *hord-asz* vs. *kap-sz*, *vár-sz*), míg a szintetikus -l minden mássalhangzós tővég után (*mos-ol*, *húz-ol* vs. *ad-ná-l*).⁴⁵

A DEF -ja/já~i toldalékmorféma, amely egy nem-szabályosan váltakozó harmonikusan illeszkedő szuffixum, változatai két különböző típusba tartoznak: magánhangzó-kezdetű változata szintetikus, mássalhangzó-kezdetű változata analitikus (ennek a ténynek később nagy szerepe lesz a tőváltakozások és a defektív mintázatok leírásánál). A fenti (13) táblázatban szerepel még a gyakorító -gat~get képző, mely egytagú tövek esetén kötőhangzós (szintetikus), többtagúak esetén nem kötőhangzós (analitikus): *olt-ogat*, *tol-ogat* vs. *kattint-gat*, *panaszol-gat*. Ehhez egészen hasonló viselkedést mutatnak a műveltető toldalék V-kezdetű (-at~et) és C-kezdetű allomorfjai (-tat~tet), melyek közüli választásban szintén a szótagszám a meghatározó (*küld-et*, *vár-at* vs. *ápol-tat*, *panaszol-tat*). Azt, hogy a nem kötőhangzós C~V-típusú szuffixumok – mint amilyen a fenti -ja~i és a -(t)at~(t)et – valóban szintetikus típusúak, az bizonyítja, hogy tőváltakozás esetén ugyanúgy C-végű tőváltozattal jelennek meg, mint a kötőhangzós alakok (pl. *löv-i*, *löv-et*, *fürd-i*, *fürd-et*), lásd a következő részben.

A releváns alakok CV-szerkezete táblázatos formába rendezve látható az alábbi (17) táblázatban a korábbi (9)-ben bemutatott öt különböző CV-szekvencia szerint a három stabil tőtípussal és a három főbb igei toldaléktípussal.

45 Arról nem is beszélve, hogy az előző kötőhangzója mindig kettős harmonikus váltakozást mutató nyílt (-asz~esz), az utóbbié viszont nem mindig, és hármas váltakozást mutat (-ol~el~öl).

(17) 3x3-as igei paradigmarendszer 5 különböző prozodikus mintával – vö. (6) és (9)

	V~C-toldalék [S]	C~V-toldalék [Q]	C-toldalék [A]
[0] V-tő	V-C	V-C	–
[1] VC-tő	VC-V	VC-C	VC-C
[2] CC-tő	CC-V	CC-V	CC-C

2.2. Igei tőváltakozások

Az igei váltakozó tövek nagy vonalakban a névszói tövekhez hasonló mintázatot mutatnak. Annyi a különbség, hogy igéknél kvázianalitikus toldaléktípus is létezik, az ebbe tartozó toldalékok azonban általában a szabad tőváltozathoz járulnak. Ebben a kvázianalitikus alakok viselkedése az analitikus alakok viselkedésével egyezik meg, ennyiben jogos a *kvázianalitikus* elnevezés. Két ilyen tőalternációt kell megnéznünk [0-1] V~C tőváltakozást és az [1-2] VC~CC tőváltakozást (hangkivetést).

(I) Az első tőalternáció-típusba a *v*-vel bővülés és az *sz*-semmi alternáció tartozik, lásd (5). Ekkor a Q-toldalék a V-tőváltozathoz járul kötőhangzó nélkül: *ró-sz, ró-nak, ró-tok, ró-ni* stb.⁴⁶

(II) A második, az igei hangkivetés kétféle mintát követ: az iktelen igék esetén van szabad tőalak (*söpör – söpör-nek, söpör-tök, söpör-ne, söpör-ni*), ikés esetben viszont nincs (*fürd-ik – füröd-het*) – itt csak az első típust vizsgáljuk, a másodikról részletesen az. 5. fejezetben lesz szó.

Az iktelen hangkivető tövek kvázianalitikus alakjai tehát a szabad VC-tőváltozathoz járulnak (azaz a Q-toldalékok nem váltják ki a hangkivetést): *söpör-sz, söpör-nek, söpör-tök* stb. Azaz a *v*-vel bővülő tövekhez hasonlóan az analitikus alakokhoz hasonlóan kötőhangzó nélküli mintát mutat. Ezt mutatja az alábbi (18), aminek első és harmadik oszlopa (S, illetve A) a (8)-ban bemutatott főnévi mintát követi (szürke háttérrel a kötőhangzós alakok, a produktívan bővíthető tőtípusokat félkövérrel szedtük szemben a váltakozó tőtípusokkal). Analitikus toldaléokra példaként a KD2S *-d* toldalékot adtuk meg. Ez a toldalék a releváns CV-mintázatokot nem érintő alternációt szenved el, így a V-tőalak utáni geminálódást (pl. *ró-*

⁴⁶ Az *sz*-semmi alternációt mutató töveknél a C-tőváltozathoz (*tesz-nek, tesz-tek, ten-ne, ten-ni*), de kötőhangzó itt sincs; ennek részleteiről később.

dd) és a *t*-végű igék „palatalizálódását” (pl. *olts-d*). Ezek a váltakozások azonban nem változtatják meg a szóban forgó paradigmacellára vonatkozó CV-mintát (V-C, illetve CC-C).

47

(18) Igei váltakozó tövek – vö. (8)

	V~C-toldalék [S]	C~V-toldalék [Q]	C-toldalék [A]
[0] V-tő	<i>vár-ná-d</i>	<i>vár-ná-tok</i>	–
[0-1] V~C	<i>rov-od</i>	<i>ró-sz</i>	<i>ró-dd</i>
[1] VC-tő	<i>ápol-od</i>	<i>ápol-sz</i>	<i>ápol-d</i>
[1-2] VC~CC	<i>sodr-od</i>	<i>sodor-sz</i>	<i>sodor-d</i>
[2] CC-tő	<i>olt-od</i>	<i>olt-asz</i>	<i>olts-d</i>

A CV-szerkezetet mutatja szematikusan az alábbi (19) táblázat. Ebből jól látható, hogy a váltakozó tőtípusok – [0-1] és [1-2] sorok – Q-toldalékos alakjai az A-toldalékos alakokkal egyeznek meg.

(19) 5x3 igei paradigmarendszer 5 különböző CV- mintával – vö. (9), (17)

	V~C-toldalék [S]	C~V-toldalék [Q]	C-toldalék [A]
[0] V-tő	V-C	V-C	–
[0-1] V~C	<u>V</u> C-V	V-C	V-C
[1] VC-tő	VC-V	VC-C	VC-C
[1-2] VC~CC	CC-V	<u>V</u> C-C	<u>V</u> C-C
[2] CC-tő	CC-V	CC-V	CC-C

47 Vannak olyan A-toldalékokra (is) jellemző alternációk, amelyeknek prozodikus következményei vannak, tipikusan ilyen a gemináták mássalhangzós környezetben való „degeminációja”, ahol a CC-C minta helyett CC minta jelentkezik: *hord-j (rgy)*, *olt-s (lcs)*, *izz-on! (zz)*, *eddz!*. *fedd (őt meg)!* (*dd*), vagy egyes alakokban a tövégi mássalhangzó törlése *kacsin-gat (=kacsint+gat)*, *tekin-get (=tekint+get)* stb.

2.3. Graduális mintázatok

2.3.1. Analiticitási sorrend

Felmerül a kérdés, hogy a CV-mintákat mutató fenti ábrákban mi határozza meg a tőtípusok és a toldaléktípusok sorrendjét. Az egyes tövek (lexémák) és toldalékok (morfoszintaktikai értékek) relatív pozíciója a táblázatokban nyilvánvaló: ezek mindig egymás mellé kerülnek, ha azonos típusokba tartoznak, azaz a CV-szerkezetük a paradigmarendszer minden cellájában soronként, illetve oszloponként azonos. Ezt eddig is hallgatólagosan feltételeztük, ezért a CV-mintázatok bemutató táblázatokban nem egyes töveket és toldalékokat mutattunk be, hanem azok típusait, amik a konkrét tövek és toldalékok prozodikusan azonosan viselkedő csoportjai.

A tő- és a toldaléktípusok sorrendjét meghatározó fő elv az, hogy az ugyanolyan CV-mintákat mutató paradigmacellák egymás mellé kerüljenek: az **azonos minták** függőlegesen és vízszintesen **szomszédos cellákban** helyezkedjenek el. Ez a szomszédossági feltétel a különböző típusokba sorolt (azaz eltérő paradigmacellákba tartozó) alakok közötti **analógiás kapcsolatok**at modellezi, egyfajta topológiát definiál a teljes paradigmaticus rendszeren: az azonos CV-mintát mutató alakok prozodikusan közelebb állnak egymáshoz (erősebb analógiás kapcsolat van közöttük), mint a különbözőek – lásd erről a (7) ábrát, ahol egy egyszerűbb paradigmarendszer esetén az alakok megfelelő (C, illetve V) szegmentumait összekötő vonal mutatja a megfelelő analógiás kapcsolatokat. Ezek az asszociációk a többi táblázatban – mint amilyen a (19) is – megfelelnek az egymás melletti összefüggő részeknek (partícióknak), amelyek egymástól vonallal vannak elválasztva: az azonos CV-mintát mutató cellák azonos partícióba kerülnek.

A fenti (19) táblázatban a toldaléktípusokat jelölő [S], [Q] és [A] oszlopoknak a fent megadott az egyetlen lehetséges sorrendje, amely betartja a minták szomszédossági feltételét.⁴⁸ A Q-toldalékkal ellátott alakoknak egyfelől az S-toldalékokkal ellátottakkal szomszédosnak kell lenniük, hiszen az utolsó sorban azonos a CV-mintájuk: CC-tő+kötőhangzó (CC-V). A többi tőtípusnál azonban a Q-alakok az A-alakokkal azonos mintájúak: magánhangzós vagy VC-tővég kötéhangzó nélkül (V-C vagy VC-C) – ezért ezeknek is egymás mellé kell kerülniük. Az oszlopok (toldaléktípusok) sorrendjének rögzítése viszont meghatározza a sorok (tőtípusok) sorrendjét: a fenti táblázatban a [0] sor a [0-1] sorral szomszédos, hiszen ezek e tövek a Q-toldalékokkal azonos V-C mintát mutatnak,

⁴⁸ Természetesen a sorrend megfordítása mindig ugyanolyan jó lesz, így a (19)-beli [S]<[Q]<[A] rendezés helyett vehetnénk az [A]<[Q]<[S] rendezést, de az összes többi négy lehetséges rendezés, ahol a [Q] nem a másik két típus között áll, már nem lenne megfelelő.

másrészt a [0-1] sornak az [1] sorral is szomszédosnak kell lennie, hiszen ezek az S-toldalékkal mutatnak azonos mintát: VC-tő+kötőhangzó (VC-V). Az [1] sornak viszont az [1-2] sorral kell szomszédosnak lennie, mivel a Q-alakok és az A-alakok mintája azonos (VC-C). Ez utóbbinak viszont szomszédosnak kell lennie az utolsó [2] sorral, hiszen S-alakjaik mintája ugyanaz (CC-V).

Az oszlopok így létrejövő sorrendje nyelvészetileg úgy értelmezhető, mint a **toldalékok analiticitási sorrendje**: a baloldali legkevésbé analitikustól a jobboldali leginkább analitikusig (az [S] szintetikus todaléktípustól az [A] analitikus todaléktípusig) helyezkednek el. Az **analiticitás a váltakozások hiányában és a fonotaktika jelöltségében** nyilvánul meg: itt nem jelenik meg kötőhangzó (azaz gyakran kettes vagy hármas mássalhangzókapcsolatok állnak a tő és a todalék határán) és tőváltakozás esetén a tövek szabad tőalakjukban állnak (ha ilyen létezik).

A todalék(típus)ok analiticitási sorrendje meghatározza a tőtípusok ilyen jellegű sorrendjét: a legkevesebb prozodikus alternáció a legelső sorban van (stabil V-végű tőtípus), itt nincs sem tőváltakozás, sem kötőhangzó. Az utolsó tőtípusban (stabil CC-végű tövek) ezzel szemben a kötőhangzó nemcsak S-, hanem Q-toldalékok előtt is megjelenik. A többi tő- és todaléktípus általában ezen szélső típusok között helyezkedik el, ahogyan a fenti (19)-ben is. Lehetséges azonban, hogy egy todalék(típus) nem a már meglévő „között”, hanem a sorrend első tagja előtt, vagy az utolsó tagja után helyezkednek el. Az első „szuperszintetikus” viselkedésre példa a (19)-ben bemutatott PL todalék (és a vele ebből a szempontból azonosan viselkedő *-n* és *-s* képzők).⁴⁹ „Szuperanalitikus” státusz viszont azoknál a todalékoknál merül fel, amelyek nem váltják ki a szintetikus todalékoknál is megfigyelhető nyíltmagánhangzó-nyúlást (pl. *fá-s*, *fá-ra*, de *fa-ként*, *fa-ság* stb.), lásd Rebrus (2000). Ezekre az extrém típusokra az 5.4. részben, a todaléktípusok összefoglalásánál visszatérünk.

49 Érdekes módon ez a fajta szuperszintetikuság, amely a kötőhangzó megjelenésének „túlalkalmazásában” nyilvánul meg (pl. /férfi+k/ → *férfiak*), egy más szempontból nézve csökkenti a todalékalternációkat: ha a todalék kötőhangzós változatából indulunk ki, akkor itt „alulalkalmazásról” kellene beszélnünk (/lufi+Vk/ → *lufi+k*). A mi megközelítésünk szerint azonban nincs kitüntetett státusza a semmivel váltakozó szegmentumoknak, így a kötőhangzók léte/nem-léte sem része az elméletnek (szemben a mögöttes alakokat alkalmazó elméletekkel, ahol ez kötelező). Egyes szuperszintetikus todalékoknál előfordul, hogy a todalékeleji mássalhangzó stabil (minden tő esetén ott áll). Ekkor létrehozhatnak hiátust rendszeresen (pl. a FRAC/ORD képző, pl. *pé-ed(ik)*, *alfá-ad(ik)*) vagy szórványosan (pl. *dicső-ül*, *dicső-ít*), vagy a kontextus hiánya miatt sohasem jön létre hiátus (pl. *-odik~edik~ödik*). Ilyenkor prozodikusan a magánhangzókezdetű analitikus todalékokkal (pl. *-ig*, *-ért*, ESM *-ul~ül*) azonos módon viselkednek. Az, hogy mégsem ide soroljuk őket, annak az oka, hogy a szintetikusoktól eltérően váltakozó töveknél a szintetikusokra jellemző különféle tőalternációkat váltanak ki, erről lásd később.

A toldalékoknál a fenti szintetikus–analitikus megkülönböztetés azt jelenti, hogy a lehetséges közbenső toldaléktípus(ok) bizonyos szempontból az egyik, bizonyos szempontból a másik szélső (vagy ha több közbenső van, akkor a szomszédos) toldaléktípus mintáját követik. Bizonyos tövek esetén az egyik, más tövek esetén a másik toldaléktípussal azonos CV-mintát mutatnak, ahogyan azt láttuk az előbbieken. Hasonló igaz a tőtípusokra: a szomszédossági elv szerint az azonos mintáknak szomszédos típusokban kell állniuk. Azaz egy tőre vagy toldaléokra két lehetőség valamelyikének teljesülnie kell: vagy viselkedése alapján besorolható valamely tő- vagy toldaléktípusba (azonos mintát mutat vele), vagy egy olyan új típus, amely beilleszthető az eddigi típusok közé a szomszédosság betartásával – ahogyan azt toldalékokra láttuk névszóknál az ACC esetén (15)-ben, illetve igéknél kvázianalitikus toldalékok esetén (19)-ben; illetve váltakozó tőtípusokra, amelyeket be tudunk illeszteni a stabil tőtípusok közé – lásd névszókra (9), (14) és igékre (19).

Az alábbiakban a kötőhangzó megjelenésére fogunk összpontosítani, ezért a könnyebb elemezhetőség kedvéért a (19)-beli részletes CV-mintákat általánosítjuk, és eltekintünk attól a különbségtől, hogy a tővég VC-re vagy CC-re végződik. Így nem öt, hanem három mintánk marad: egy kötőhangzós (C-V) és két egyéb (V-C és C-C). Ekkor a (19)-ben megtalálható azonos viselkedést mutató tőtípusok összevonhatók lesznek. A két váltakozó tőtípus és a stabil VC-tőtípus – [0-1], [1-2] és [1] – így egy sorként (tőtípusként) jeleníthetők meg. Ezt látjuk az alábbi (20) ábrán, ahol a kötőhangzós típusokat vonallal választottuk el a többitől.

(20) Kötőhangzós minták: 3x3-as paradigmarendszer 3 mintával – vö. (12)

	V~C-toldalék [S]	C~V-toldalék [Q]	C-toldalék [A]
[0] V-tő	V-C	V-C	–
[1] C-tő ⁵⁰	C-V	C-C	C-C
[2] CC-tő	C-V	C-V	C-C

Azok az alakok, amelyekben kötőhangzó jelenik meg az 1+S, 2+S és 2+Q tő+toldaléktípusok kombinációjából állnak – lásd a (20) ábra bal alsó sarkában elhelyezkedő három cellát. Erre a három típuskombinációra fennáll, hogy S-toldalékot tartalmaz C-végű (1-, illetve 2-)

50 Ide tartoznak a váltakozó [0-1]-típusú és az [1-2]-típusú tövek is.

tőtípussal, vagy Q-toldalékot tartalmaz CC-végű (2 típusú) tővel. Ez azt jelenti, hogy a megjelenő kötőhangzókat nem lehetséges egységesen egyetlen tőtípus és egyetlen toldaléktípus együttes megjelenéséhez kötni. A fenti (20) táblázatban ezt fejezi ki a fent balról lent jobbra vezető lépcsős vonal, amely elválasztja a kötőhangzós alakokat a többitől. A mintázatok határán álló lépcsős vonal már előkerült a (15) főnévi mintázatok esetén, a különbség az, hogy ott kevés toldalék (PL, ADVZ, ADJZ, illetve ACC) lógtak ki a két tőtípus és két toldaléktípus által meghatározott 2x2-es táblázatból, míg itt mindhárom toldaléktípus (szintetikus, kvázianalitikus, illetve analitikus) számos toldalékot tartalmaz.

2.3.2. A graduális mintázatok leírása

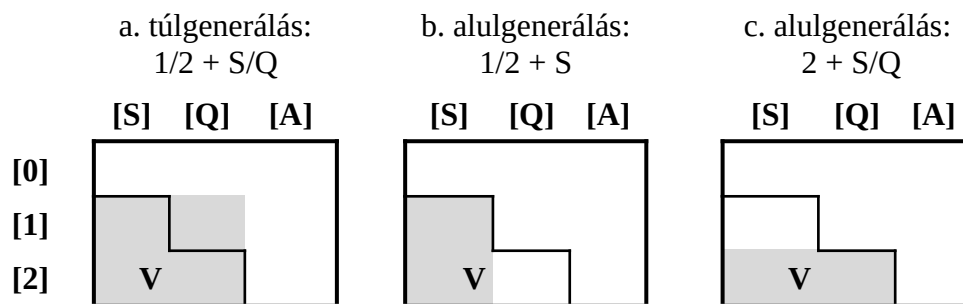
Ebben az alfejezetben a könnyebb érthetőség kedvéért csak két prozodikus mintázatot (kötőhangzós és kötőhangzó nélküli) különböztetünk meg. A prozódiai minták ennél többen vannak: a névszók esetében 6 minta (lásd 14 táblázat), az igék esetében 5 minta van (lásd 19. táblázat); és ez feleslegesen bonyolult meggondolásokat tenne szükségessé. A kötőhangzós mintázatot az jellemzi, hogy az, hogy egy tő+toldalék kombináció melyik mintába tartozik, nem írható le egyszerűen egyetlen tőtípus és egyetlen toldaléktípus kombinációjával. Hiszen az adott mintához való tartozás nem lehetséges egyszerűen két dimenzió értékeinek *statikus* specifikációjával: az egyik dimenzióban (tőtípus(ok)) a minta kiterjedésének megadása a másik dimenzióban (toldaléktípus(ok)) való kiterjedésének megváltozását vonja maga után. Más szavakkal, nem lehetséges a kétdimenziós objektumot (a kötőhangzós alakok mintáját) pontosan megadni a két dimenziós objektumnak egy dimenzióra való vetületeivel, ahogyan a téglalap alakú mintáknál.⁵¹ Ez azt jelenti, hogy óhatatlanul pontatlan lesz a mintának olyan módon való megadása, amely egyetlen tő- és egyetlen toldaléktípus kombinációját tartalmazza. Ez a pontatlanság kétféle lehet: vagy „*túlgenerálás*”, vagy „*alulgenerálás*”. Az első esetben a generált minta tartalmaz olyan alakokat is, amelyek valójában nem tartoznak a leírni kívánt mintába (*hamis pozitív*), azaz a *valóságos minta* a generált mintának valódi részhalmaza. Alulgenerálás esetén a generálás nem terjed ki az összes alakra, azaz olyan alakokról is azt mondjuk, hogy nem tartoznak a mintába, amelyek valójában beletartoznak (*hamis negatív*). Azaz ebben az esetben a *generált minta* a *valóságos mintának* a valódi részhalmaza.

Az alábbi (21) ábra a fenti meggondolásokat mutatja az igei kötőhangzóra és a (20) táblázatban bemutatott tő- és toldaléktípusokra. A valóságos kötőhangzós mintát (V-vel

51 Matematikailag ez azt jelenti, hogy a leírandó minta nem a két “tengelyre” való vetületének a direkt szorzata, hanem ennek a direkt szorzatnak egy valódi részhalmaza.

jelölve a táblázatok bal alsó sarkában) lépcsősvonal választja el a nem-kötőhangzós mintától, a megszorításokkal generált tő- és toldalékkombinációt szürke háttér mutatja. A (21a) táblázat a túlgenerálás egy esetét mutatja. A V-mintát megadhatjuk úgy, hogy azok a mássalhangzós tőtípusok (az [1] VC-tőtípus vagy a [2] CC-tőtípus) és nem-analitikus toldaléktípusok (az [S] szintetikus toldaléktípus vagy a [Q] kvázianalitikus toldaléktípus) kombinációi (azaz képletben: $1/2+S/Q$ ⁵²). Ekkor a kötőhangzós alakok megadása kiterjed azokra az alakokra, amelyek a VC-tőtípust és a kvázianalitikus toldaléktípust tartalmazzák ($1+Q$, pl. *kap-nak*) – ez viszont nem kötőhangzós, vagyis nem tartozik a leírni kívánt mintába. Az alulgenerálás két esete a következő: (21b)-ben csak szintetikus toldalékokat adunk meg bármilyen C-tőtípussal ($1/2+S$) – ekkor a CC-tő+kvázianalitikus kombináció ($2+Q$, pl. *mond-anak*) a leírásból kimarad.⁵³ (21c)-ben viszont csak CC-tövek szerepelnek a megadásban bármilyen nem-analitikus toldalékkal ($2+S/Q$), ekkor viszont a VC-tövek szintetikus toldalékolt alakjai ($1+S$, pl. *vár-ok*) maradnak ki.

(21) Kétdimenziós fokozatosság kezelése tő-/toldaléktípus(ok)ra való egységes hivatkozással



Ahhoz, hogy *pontosan* le tudjuk írni az ilyen graduális mintázatok, több általánosítás szükséges. Az egyik lehetőség, hogy a mintába eső a tő- és toldaléktípusok által meghatározott minden „cellát” külön definiálunk, és ezek összessége lesz a pontos minta – ezt mutatja (22a), ahol a leírás valójában három általánosítás uniója: $1+S$, $2+S$, $2+Q$.⁵⁴ A másik lehetőség az, hogy valamelyik dimenzió mentén általánosítunk. (22b)-ben a kétféle releváns tőtípust vonjuk össze és ezt egyesítjük a harmadik „cellával” ($1/2+S$ és $2+Q$); (22c)-ben pedig az általánosítás a toldaléktípusok mentén történik, összevonva az S- és a Q-toldalékokat, és ehhez csapjuk hozzá a maradék cellát ($2+S/Q$ és $1+S$). Elméletileg lehetséges az a megadás, amely olyan általánosításokat tartalmaz, amelyek átfedőek. Ezt mutatja (22d),

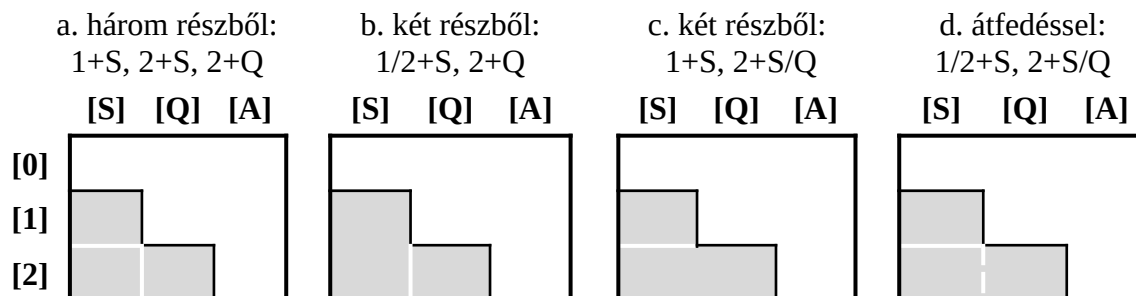
52 Matematikailag egzaktabban: $([1] \cup [2]) \times ([S] \cup [Q])$

53 Lényegében ez Siptár–Törkenczy (2000) megoldása.

54 Képletben: $([1] \times [S]) \cup ([2] \times [S]) \cup ([2] \times [Q])$

ahol a két általánosítás egy „álló” és egy „fekvő” téglalapként jelenik meg, amelyek mindegyike tartalmazza az 2+S cellát.⁵⁵

(22) Kétdimenziós fokozatosság kezelése részáltalánosításokkal



Az, hogy melyik általánosítás alkalmas a legjobb leírásra, az elemzésen kívüli metaelvek nélkül nem dönthető el. Az sem világos, hogy mennyire elfogadható az ilyen mozaikos leírás, amely kisebb-nagyobb részletekből álló „mozaikként” kezeli a graduális mintákat. A későbbiekben azt fogjuk látni, hogy a releváns kategóriák száma mindkét dimenzióban több, mint három, ez azt jelenti, hogy a lehetséges mozaikszerű leírások száma tovább szaporodik.

Fentebb láttuk, hogy a graduális mintázatok több kategorikus mintázatból rakhatók össze. Ebben az értelemben a gradualitás ("lépcsős") mintázat lehetőségének a megengedése a kategorialis ("téglalap") mintázatokhoz képest a paradigmarendszerekre vonatkozó megszorítások fellazítása. A fenti 3x3-as paradigmatis térben összesen 8 különböző téglalapszerű mintázat lehetséges (olyan, ami nem üres, és aminek a komplementuma sem üres), és ezenkívül 8 különböző graduális mintázat van.⁵⁶ Ha azt tételezzük fel, hogy a csak kategorikus vagy graduális mintázat (azaz alulról és balról zárt mintázat) lehetséges, akkor a fenti 3x3-as esetben az elméletileg lehetséges minták száma így 16, mely pontosan kétszerese annak, amit akkor kapunk, ha kizárólag a kategorikus mintázatokat engedjük meg. Az összes hipotetikus mintázatok száma azonban ennél jóval több⁵⁷ – tehát erre a két típusra való leszűkítés, igen sok lokikailag lehetséges mintázatot szűr ki. A 3x3-asnál nagyobb paradigmatis tér esetén a jólformált alulról és balról zárt és az összes mintázatok aránya

⁵⁵ A sorok, illetve az oszlopok teljes összevonása azonban nem lehetséges, mert ugyanabban a leírásban külön is hivatkozni kell valamelyikükre: (22b)-ben az 1/2 együttes tótipus mellett a 2 típusra külön, illetve (22c)-ben az S/Q összevont toldaléktípus mellett az S típusra külön, (22d)-ben pedig mind a sorokra, mind az oszlopokra kell együtt és külön is hivatkozni.

⁵⁶ Itt feltételezzük, hogy a mintázatok alulról és balról zártak, azaz a bal alsó sarokból indulnak ki, lásd erről később.

⁵⁷ Elvileg az összes lehetséges mintázat száma $2^9 - 2 = 510$, ezek egy része azonban sor-oszlopkerékkel zárttá alakítható, erről lásd (36).

még kisebb, tehát formális szempontból egy olyan feltételezés, hogy csak zárt mintázatok lehetségesek, rendkívül erős megszorítás.

A fentiekkel összefügg az a kérdés, hogy mennyi információ szükséges egy olyan mintázathoz, amely kategorikus, amely graduális és amely egyik sem. Feltételezve a toldaléktípusok (oszlopok) és a tőtípusok (sorok) sorrendjét a kategorikus mintázat megadásához elegendő megadni a téglalap oldalaihoz tartozó tő- és toldaléktípusokat, azaz **kettő** megkülönböztetés kell hozzá, és ez független attól, milyen egyéb szempontból releváns tő- és toldaléktípust vettünk fel. Hiszen egy ilyen mintázatnál valójában 2 különböző mintájú sor és két különböző mintájú oszlop van: két tőtípus és két toldaléktípus elég a mintázat megadásához.⁵⁸ A graduális mintázat megadásához ez nem elegendő: a (22)-beli mintázat megadásához szükség van négy megkülönböztetésre (két megkülönböztetésre a tőtípusoknál, és két megkülönböztetésre a toldaléktípusoknál). Ha több releváns sor és oszlop van, akkor a mintázat megadásához szükséges megkülönböztetések száma ezzel lineárisan nő.⁵⁹ Ez mutatja a graduális mintázat magasabb komplexitását. A se nem kategorikus, se nem graduális mintázatok leírásához viszont legrosszabb esetben közel annyi információ kell, ahány cellát tartalmaz a táblázat, hiszen minden cellához egyenként meg kell adni, hogy beletartozik-e a mintába, vagy sem: a fenti 3x3-as esetben ez 9. A sorok és oszlopok növekedésével ez mindkettőtől egyenesen arányosan függ, azaz a növekedés hozzávetőlegesen négyzetes.⁶⁰

58 Geometriailag a téglalaprak egyetlen ("jobb felső") sarkát kell megadni, amihez elegendő két koordináta.

59 Elméletileg egy $k \times n$ -es paradigmaticus térben $(k-1)+(n-1) \approx k+n$ megkülönböztetés szükséges.

60 A $k \times n$ -es paradigmaticus térben ez: $kn \approx n^2$, mivel két minta esetén a k és az n nagyjából azonos.

3. Múlt idő

A múlt idejű alakok bizonyos szempontból hasonlítanak, más szempontból eltérnek a többi igealaktól, ezért külön vizsgáljuk meg azokat. A múlt idejű toldalékolás szabályosságait a *d/t*-végű igealakok megsérthetik, ezért ezek részletes bemutatása nem kerülhető el. Végeredményként olyan komplex graduális mintát kapunk, amely felveti a graduális (zárt) mintázatok formális vizsgálatának igényét. A fejezet végén megfogalmazzuk azt a hipotézist, mely szerint a morfofonológiai mintázatok mindig zártak, vagy zárttá alakíthatók.

3.1. A múlt idő „fokai”

A múlt idejű alakok egyszerű leírása a tövek ún. fokaival lehetséges (lásd az elnevezés eredetileg Abondolo 1988, ezt átveszi Trón–Rebrus 2005).⁶¹ Az **i. fokon** álló tövek múlt idejű alakjaiban soha **nincs kötőhangzó** (*vár-t*, *vár-tam*, *vár-ta*, *vár-tunk*, ...), a **iii. fokon** állók esetében mindig **van kötőhangzó** (pl. *vonz-ott*, *vonz-ottam*, *vonz-otta*, *vonz-ottunk*, ...). A **ii. fokon** álló tövek viszont szóvégi múlt jelölő esetén (**bázisalak**jukban, azaz TN3S-ban) **kötőhangzósak, egyébként viszont nem** (pl. *rak-ott* vs. *rak-tam*, *rak-ta*, *rak-tunk*, *rak-ták*, ...).⁶² Nem-bázis alakokban a múlt jelölője után mindig magánhangzó áll, ez tipikusan vagy a szám/személyjelölő kötőhangzója (pl. *vár-t-am*, *vár-t-unk*, *vár-t-atok*) vagy annak része (pl. *vár-t-ál*, *vár-t-uk*), illetve definitjelölő (pl. *vár-t-a*, *vár-t-á-k*).

Ezen típusok között szigorú logikai kapcsolat van: ha a nem-bázis alak kötőhangzós, akkor a bázisalak is az, azaz a negyedik elméleti lehetőség ki van zárva: nincs olyan tő, melynek bázis múlt ideje kötőhangzó nélküli, nem-bázis múlt ideje viszont kötőhangzós (egy hipotetikus *X* tővel: *ő X-t*, de *ők X-ottak*). Ennek az összefüggésnek a magyarázata a mássalhangzó-kontrasztok felismerési kulcsával kapcsolatos: magánhangzó előtti és utáni felismerés könnyebb, mint a szóvégi, illetve mássalhangzó utáni, ezért a bázisalakban a szóvégi *t* előtti környezet nem lehet nehezebb, mint a nem-bázisalakban a prevokális *t* előtti környezet (a részleteket lásd Trón–Rebrus 2005-ben). A három fokot mutatja az alábbi (23) példasor.

61 A múlt idő jelölője mássalhangzó után *-t*, magánhangzó után *-tt* függetlenül attól, hogy ez a magánhangzó kötőhangzó vagy a tő része (pl. *vet-ett*, *ve-tt*). Ezzel a hosszúsági váltakozással itt nem foglalkozunk.

62 Ez a fajta váltakozás, ahol egy a szóban forgó toldalék után álló más toldalék léte befolyásolja az adott toldalékallomorfort, nagyon ritka a magyarban (és általában az agglutinációs mintákban), ilyen pl. a *j~semmi* váltakozás a *barát-ja* vs. *barát-a-i* típusú alakokban, de ez közel sem mondható szisztematikusnak.

(23) A múlt idő három foka

	bázis (PRT)	n e m b á z i s (PRT+)		
i. fok	<i>vár-t</i>	<i>vár-tak</i>	<i>vár-tunk</i>	<i>vár-t...</i>
	<i>ragad-t</i>	<i>ragad-tak</i>	<i>ragad-tunk</i>	<i>ragad-t...</i>
ii. fok	<i>rak-ott</i>	<i>rak-tak</i>	<i>rak-tunk</i>	<i>rak-t...</i>
	<i>tagad-ott</i>	<i>tagad-tak</i>	<i>tagad-tunk</i>	<i>tagad-t...</i>
iii. fok	<i>vonz-o-tt</i>	<i>vonz-o-ttak</i>	<i>vonz-ottunk</i>	<i>vonz-o-tt...</i>
	<i>tanít-ott</i>	<i>tanít-ottak</i>	<i>tanít-ottunk</i>	<i>tanít-ott...</i>

Általában mondható, hogy az i. fokúak olyan VC-tövek, amelyek koronális szonoránsokra (*rljnny*) végződnek, a ii. fokúak az egyéb VC-tövek, a iii. fokban pedig tipikusan a CC-tőtípusúak állnak. Ez alól egyes *d/t*-végű ige-tövek kivételt képeznek, pl. az *-ad~ed* képzős és egyéb ige-k i. fokúak (*ragad-t*, *marad-t*, *alud-t* stb.), más *d*-végűek viszont szabályosan ii. fokban állnak (*tagad-ott*, *ad-ott*, *rakod-ott*, *alkud-ott*). Az *-ít*-képzős ige-k és a szemantikailag ide sorolható hosszú magánhangzó+t végű ige-tövek iii. fokúak annak ellenére, hogy nem CC-re végződnek (pl. *tanít-otta*, *tát-otta*, *vét-ette*, *szít-otta*, *bocsát-otta*). Ezek általában ágenses alannyal rendelkező tranzitív ige-k; történetileg ugyanazt a rekonstruált **-axt~ext* képzőt tartalmazzák, amelyből az *-ít* képző (illetve az *-ajt~ejt* és *-aszt~eszt*) kifejlődött (pl. a *lát* és a *lót(-fut)* ige-k nem is tartoznak ide – ezek ii. fokúak).

3.2. A múlt idő és a kvázianalitikus toldalékok

Első megfigyelésünk az, hogy a *nem bázis* múlt idejű alakok nagy hasonlóságot mutatnak a kvázianalitikus toldalékos alakokkal CV-mintájuk (és így a kötőhangzójuk megjelenése) alapján. Általában ugyanazoknál a töveknél jelenik meg a két csoportban a kötőhangzó. Ez még azokra az előzőekben említett tövekre is igaz, amelyeknek kivételesen iii. fokú múlt idejük van, de nem CC-végűek, hanem VC-végűek a kötőhangzó megjelenik mind nembázis múlt időben, mind kvázianalitikus toldalékokkal: *tanít-ottak*, illetve *tanít-anak*, *tanít-otok*, *tanít-asz* stb.⁶³

63 Gyakran ez a hasonló viselkedés az ingadozó alakokra is áll: az ingadozó *nem-bázis* múlt idő gyakran együtt jár ingadozó kvázianalitikus alakokkal, pl. *fiing-ottam* ~ *fiing-tam*, *fiing-otok* ~ *fiing-tok*. A kötőhangzó ingadozása akkor is egyszerre jelenik meg mindkét típusban, amikor a töben hangkivetés történik, pl. *fiing-öttek* ~ *fiing-ötek*, *fiing-enek* ~ *fiing-nek*. Ez utóbbi jelenségről később részletesen is szó lesz.

(24) Nem-bázis múlt idejű és kvázianalitikus alakok

	PRT+	[Q]	[Q]	[Q]
[1] „VC”-tő	<i>vár-tak</i>	<i>vár-tok</i>	<i>vár-nak</i>	<i>vár-na</i>
	<i>rak-tak</i>	<i>rak-tok</i>	<i>rak-nak</i>	<i>rak-na</i>
[2] „CC”-tő	<i>vonz-ottak</i>	<i>vonz-otok</i>	<i>vonz-anak</i>	<i>vonz-ana</i>
	<i>tanít-ottak</i>	<i>tanít-otok</i>	<i>tanít-anak</i>	<i>tanít-ana</i>

A fenti általánosítás az i. fokú és a iii. fokú alakokra fennáll múlt idejű bázisalakokra is, hiszen ekkor a bázis és nem-bázis múlt idejű alakok a kötőhangzó megjelenése szempontjából megegyeznek, lásd (23). A ii. fokú múlt idejű tövek bázisalakjai azonban különböznek a nem-bázis alakoktól: ha a tövég nem koronális szonoráns, akkor a bázis múlt időben van kötőhangzó, míg a nem-bázis alakban nincs. Ezt egy olyan CV-mintának tekinthetjük, mintha CV-szerkezetük szempontjából a múlt idejű bázisalakok i. fokban a kvázianalitikus alakokkal – és így a nem-bázis múlt idővel lennének azonosak (hiszen nincs kötőhangzójuk, pl. *vár-t* \approx *vár-tak* \approx *vár-tok*). ii. fokban viszont a szintetikus alakokkal azonos mintájúak (hiszen van kötőhangzójuk, míg a kvázianalitikusoknak nincs: *kap-od* \approx *kap-ott* \neq *kap-tak* \approx *kap-tok*). Viszont iii. fokban mindhárom alak mintája azonos (a kötőhangzó megjelenik: *vonz-od* \approx *vonz-ott* \approx *vonz-otok* \approx *vonz-ottak*).

Ezeket a megfigyeléseket beágyazhatjuk a tőtípusok és toldaléktípusok eddig megfigyelt mintázataiba, ha feltételezzük, hogy a bázis múlt idő egy újabb toldaléktípus (PRT), és ha az eddigi [1] VC-végű tőtípust egy [1i] VR-tőtípusra és egy [1ii] VP/VS-tőtípusra bontjuk szét a tipikus tövégi mássalhangzójuk szerint, ahol R=koronális szonoránsok (*n ny r l j*) S=koronális réshangok (*sz z s zs*) P=többi mássalhangzó (nem-koronális *m* vagy zárhang). Ha ezeket az eddigi tő- és toldaléktípusokkal megfelelően sorrendezzük, akkor az alábbi (25)-beli adatsorokat kapjuk (ahol a szürkített háttér a kötőhangzó megjelenését mutatja). Figyeljük meg, hogy a (15)-ben és a (20)-ban már bemutatott graduális mintázat itt is megjelenik.

(25) Igei tő- és toldaléktípusok a múlt idővel együtt – első megközelítés

	[S]	PRT	PRT+/[Q]	[A]
[1i] VR-tő	<i>vár-od</i>	<i>vár-t</i>	<i>vár-tak/-tok</i>	<i>vár-d</i>
[1ii] VP/VS-tő	<i>rak-od</i>	<i>rak-ott</i>	<i>rak-tak/-tok</i>	<i>rak-d</i>
[2] CC-tő	<i>vonz-od</i>	<i>vonz-ott</i>	<i>vonz-ottak/-otok</i>	<i>vonz-d</i>

3.3. A múlt idő és a tőváltakozások

A múlt időben a két korábban említett tőváltakozást mutató tőtípus, a C~V-tőtípus és a VC~CC-tőtípus némiképp speciálisan viselkedik. Nem-bázis múlt idejük – ahogyan a stabil tőtípusoknál láttuk – mindig a kvázianalitikus alakok mintáját mutatja: nem kötőhangzós (*ró-tta*, *te-tte*, *e-tte*, *kotor-ta*, *mozog-ta*), addig múlt idejű bázisalakjuk néhol eltér a kvázianalitikus alakoktól. A V~C és a C~V-tőtípusban múlt idejű alakokban általában a V-tő szerepel, és így nincs kötőhangzó (*ró-tt*, *te-tt*, *jö-tt*) – így tehát ezek az alakok i. fokon állnak. Ezzel szemben két lexéma, az *ESZIK* és az *ISZIK* ii. fokon állnak, múlt idejű bázisuk kötőhangzós (*ev-ett*, *iv-ott*).⁶⁴ Így a fenti (25)-ben látotthoz hasonlóan a bázis múlt idő (PRT) az S- és a Q-toldalék közötti pozíciójával a V~C-tövek könnyen elhelyezhetőek a V-tövek és a P-tövek között – ezt mutatja az alábbi (26) táblázat, ahol a kötőhangzós alakok az eddigieknek megfelelően szürke háttérrel állnak.

(26) Igei tő- és toldaléktípusok – V~C és C~V tövek

	[S]	PRT	PRT+/[Q]	[A]
[0] V-tő	<i>adná-d</i> <i>kéri-k</i>	–	– / <i>adná-tok</i> – / <i>kéri-tek</i>	–
[0-1] V~C	<i>rov-od</i>	<i>ró-tt</i>	<i>ró-ttak / ró-tok</i>	<i>ró-dd</i>
[1-0] C~V	<i>tesz-el</i>	<i>te-tt</i>	<i>te-ttek / tesz-tek</i>	<i>te-dd</i>
	<i>esz-el</i>	<i>ev-ett</i>	<i>e-ttek / esz-tek</i>	<i>e-dd</i>
[1ii] VP/VS-tő	<i>óv-od</i>	<i>óv-ott</i>	<i>óv-tak / óv-tok</i>	<i>óv-d</i>
	<i>(össze)vesz-el</i>	<i>vesz-ett</i>	<i>(össze)vesz-tek</i>	<i>vesz-d</i>

64 Az sz-tőváltakozást mutató alakoknál az sz-tő csak szám/személyjelölő előtt jelenhet meg, múlt időben így egy másik C-tőváltozat, v-tő (*ev-*, *iv-*) jelenik meg ugyanúgy, ahogyan a többi szintetikus nem szám/személyjelölő esetén, pl. *ev-ő*, *iv-ás*. Részleteket lásd a 4.6. részben.

Az iktelen hangkivető tövek alakjai szintén nem viselkednek egységesen a múlt idejű bázisalakokban. A VC-tövekhez hasonlóan két típusuk van: a koronális szonoránsokra (R) végződő tövek VC-tőváltozattal állnak kötőhangzó nélkül (pl. *sodor-t*, *kotor-t*, *közöl-t*, *töröl-t*), egyéb mássalhangzóra (P vagy S) végződők CC-tőváltozattal és kötőhangzóval állnak (pl. *érz-ett*, *szerz-ett*, *morg-ott*, *mozg-ott*, *forg-ott*, *term-ett*). Az első csoport ([1-2i] VR~CR váltakozó tőtípus) múlt idejű bázis és nem-bázis alakjai – a kvázianalitikus alakokkal egyetemben – egységesen viselkedik (pl. *sodor-t*, *sodor-tak*, *sodor-tok* stb.); a második csoport ([1-2ii] VP~CP váltakozó tőtípus) múlt idejű alakjai viszont különbözően (*morg-ott* vs. *morog-tak*): a múlt idejű bázisalak a szintetikus alakokhoz (pl. *morg-ok*, *morg-unk* stb.), a nem-bázis alakok a többi kvázianalitikus alakhoz (pl. *morog-tak*, *morog-nak*) hasonlóan. Ez mutatják az alábbi példasorok a (27) táblázatban.

(27) Igei tő- és toldaléktípusok – az iktelen hangkivető tövekkel együtt

	[S]	PRT	PRT+/[Q]	[A]
[1i] VR-tő	<i>ápol-od</i>	<i>ápol-t</i>	<i>ápol-tak/-tok</i>	<i>ápol-d</i>
[1-2i] VR~CR	<i>sodr-od</i>	<i>sodort</i>	<i>sodor-tak/-tok</i>	<i>sodor-d</i>
[1-2ii] VP/S~CP/S	<i>morg-od</i>	<i>morg-ott</i>	<i>morog-tak/-tok</i>	<i>morog-d</i>
[1ii] VP-tő	<i>dadog-od</i>	<i>dadog-o-tt</i>	<i>dadog-tak/-tok</i>	<i>dadog-d</i>
[2] CC-tő	<i>ring-ok</i>	<i>ring-ott</i>	<i>ring-ottak/-otok</i>	<i>ring-j</i>

3.4. A főszabály alóli kivételek

A 3.2. részben leírt általánosítások alól kisebb-nagyobb kivételek előfordulnak. A kivételek nagy része a *d/t*-végű ige-tövekkel kapcsolatos. Ezekkel kapcsolatos megfontolásokat ismertetjük az alábbiakban.

3.4.1. A *t*-végű ige-tövek múlt ideje

A Ct-végű ige-tövek mind iii. fokúak és szabályosan a [2] CC-tőtípusba tartoznak (pl. *olt-ottak*, *olt-otok*), lásd (25). A Vt-végű tövek viszont háromfélék lehetnek: vagy szabályosan az [1ii] VP-tőtípusba tartoznak, azaz ii. fokúak (pl. *alkot-tak*, *alkot-tok*) vagy a [2] CC-tőtípusba (iii. fok) tartoznak mind a múlt idő, mind a kvázianalitikus alakok alapján: azaz kötőhangzóságuk annak ellenére, hogy tővégük VC (pl. *tanít-ottak*, *tanít-otok*). Van azonban a Vt-végű töveknek egy nem konzekvensen viselkedő harmadik csoportja: ezek tipikusan

egyszótagú tövek, amelyek kvázianalitikus alakja szabályosan kötőhangzó nélküli, viszont múlt idő szempontjából iii. fokúak, azaz kötőhangzósak (pl. *fut-ottak*, de *fut-tok*, *fut-sz*, *fut-nak* stb.). Ez utóbbi ellentmond a (25)-ben megadott általánosításnak (miszerint a nem-bázis múlt idő és a kvázianalitikus alak azonosan viselkedik), erre rövidesen visszatérünk.

Trón–Rebrus (2005) számba veszi a releváns faktorokat: azt, hogy a Vt-végű igeövek melyik típusba tartoznak, komplex alaktani, fonológiai és nyelvhasználati tényezők befolyásolják. Ezek fontossági sorrendben a **tő morfológiai felépítése** (pl. monomorfemikus-e, illetve ha nem, akkor milyen képzőt tartalmaz), a **tő szótagszáma** (egytágú vagy többszótagos), és egytagú tő esetén a **gyakoriság** (ez utóbbit szokásosan nyelvhasználati faktornak tekintik). A főbb megállapításokat az alábbi (28) táblázat mutatja: polimorfemikus tő esetén ha toldalék *-ít* képzőt tartalmaz (vagy a tő olyan hosszú V+t végű tárgyas ige, amely ehhez a csoporthoz funkciójában kapcsolható alak: *szít*, *hút*, *fút*, *mút*, *tát*, *vét*, *bocsát*), akkor az ige minden esetben CC-tőtípusú, azaz iii. fokú. Egyéb esetben, ha a tő több szótagos, akkor mindig VP-tőtípusú, azaz ii. fokú függetlenül attól, hogy monomorfemikus vagy nem (*ugat*, illetve *várat*, *várhat*, *vakargat* stb.). Ha azonban a tő egytagú, akkor tipikusan VP-típusú, de iii. fokú (*jut*, *fut*, *köt*, *hat*, *vet*, *nyit*, *süt*, *üt*, *lót*). Ez utóbbi az eddigi általánosítások szerint inkonzisztens viselkedés. Az egytagú szavak közül a *lát* mint nagyon gyakori ige a többtagú csoporthoz hasonlóan konzisztens (VP/ii.).⁶⁵ Ezt mutatja az alábbi (28) táblázat, ahol az inkonzisztens típust szürke háttérrel emeltük ki. A három csoport között fonológiai alak alapján nem lehet különbséget tenni: ez különösen drámai az egytagú hosszú magánhangzós esetben, ahol mindhárom csoportba tartozó alakra van példa (*tát*, *lót*, *lát*).

65 A gyakori alakok ilyen „lefokozása”, azaz a saját megjósolható típusánál alacsonyabb fokú volta, nem kivételes, hasonló történik a Cd-végű igeéknél (lásd lentebb), a részletekért lásd Trón–Rebrus (2005).

(28) Vt-végű tövek nem-bázis múlt ideje

	a. monomorfemikus		b. „képzett”	
	gyakori	nem gyakori	-(t)at -gat -hat	"-ít"
egytagú	<i>lát-ta</i>	<i>fut-o-tta</i> <i>lót-o-ttak</i>	–	<i>tát-o-tta</i> <i>szít-o-tta</i>
többtagú	–	<i>alkot-ta</i> <i>ugat-ta</i>	<i>hallgat-ta</i> <i>folytat-ta</i>	<i>bocsát-o-tta</i> <i>tanít-o-tta</i>
PRT+ (fok):	C-C (ii.)	C-VC (iii.) C-C (ii.)	C-C (ii.)	C-VC (iii.)
Q-alakok:	C-C	C-C	C-C	C-VC

3.4.2. A d-végű ige-tövek múlt ideje

A *d*-re végződő ige-tövek is különfélék lehetnek: a fentiekben említettük, hogy a Vd-végű tövek a morfológiai felépítésükből adódóan i. vagy ii. fokúak (ez csak a bázis múlt időt érinti, így nem okoz diszkrpanciát a kvázianalitikus alakokkal, hiszen a nem-bázis múlt idő kötőhangzó nélküli: pl. *tagad-tak*, *tagad-nak*, illetve *marad-tak*, *marad-nak*).⁶⁶ A Cd-végű alakok kétfélék: vagy szabályosan CC-végűen viselkednek és iii. fokúak (konzekvens viselkedés, pl. *old-otta*, *old-ana*), vagy ugyan CC-végűek, de ii. fokúak (inkonzekvens viselkedés, pl. *küld-te*, de *küld-ene*). Az utóbbi csoport a gyakori (egytagú) igéknél (*mond*, *küld*, *kezd*, *hord*) vagy ingadozóan a többtagú igéknél (pl. *szárguld*, *örvend*, *csiklandik*) áll fenn. A többi (nem gyakori) egytagú ige-tő (*old*, *küzd*, *told*, *áld*, *mosdik* stb.) szabályosan viselkedik. Ezt látjuk az alábbi (29) táblázatban, ahol az inkonzekvens típusok háttére szürke.

(29) Cd-végű tövek nem-bázis múlt ideje

	gyakori	nem gyakori
egytagú	<i>küld-te</i> <i>kezd-te</i>	<i>old-otta</i> <i>küzd-ötte</i>
többtagú	–	<i>szárguld-(ot)tak</i> <i>örvend-(et)tek</i>
PRT+ (fok):	C-C (ii.)	C-VC (iii.) C-VC~C-C (iii.~ii.)
Q-alakok:	C-VC	C-VC

⁶⁶ A *véd* ige kivételével. Ez ingadozóan kötőhangzós kvázianalitikus toldalékokkal (*véd-(e)nek*, *ti véd-(e)tek*), de kötelezően ii. fokú (*ő véd-te*, *ők véd-tek*). Ennyiben hasonlít a gyakori Cd-végű igékre.

Azok a Cd-végű igék, amelyek ii. fokúak, nem-bázis múlt időben formailag a CC-tővéghez kapcsolódva kötőhangzó nélkül kapják a múlt idő C-toldalékát. Ekkor azonban mégsem áll elő hármassalhangzó-kapcsolat, mivel a tővégi *d* és a toldalék *t*-je zöngésségben hasonló és a mássalhangzós környezet miatt degeminálódik. Így CC-C helyett VC-C szekvenciát kapunk (pl. *ho[rt]ak*, *mo[nt]a*, *kü[lt]em*).⁶⁷

Hasonló játszódhat le egyes – főleg *t*-kezdetű – Q-toldalékoknál. A Cd-végű igék gyakran **ingadozóan kötőhangzó nélküliek**. Ezek az alakok általában nem irodalmi, hanem különböző mértékben szubsztenderd használati értékűek: pl. *hord-otok* – *hord-tok*, *mondotok* – *mond-tok*, *küzd-ötök* – %*küzd-tök*, %*véd-etek* – *véd-tek*. Ezen tövek nem *t*-vel kezdődő Q-toldalékkal ellátott alakjai kevésbé mutatnak ingadozást: pl. *hord-asz*, de ?%*hord-sz*, *mondalak* – %*mond-lak*, ?**mond-nak*, *véd-enek* – %*véd-nek*. Általában minél jelöletlenebb a létrejövő mássalhangzó-kapcsolat, annál inkább lehetségesek ezek az alakok.

Látjuk tehát, hogy két igecsoporra jellemző, hogy a nem-bázis múlt idejük és a kvázianalitikus alakjuk mintája különbözik. Ezek az **egytagú Vt-tövek** (leszámítva a *lát* igét), és a **gyakori Cd-tövek** (hozzászámítva a *véd* igét). Az első, [1iii]-mal jelölt tőtípus kötőhangzós PRT+-ban, de nem kötőhangzós [Q]-ban, a második [2ii]-vel jelölt csoport fordítva: általában kötőhangzó nélküli PRT+-ban és (variábilisan ugyan, de) kötőhangzós [Q]-ban. A két csoport viselkedése között azonban nagymértékű különbségek vannak: míg az első csoport (Vt-tövek) esetén a köznyelvben nincs ingadozás,⁶⁸ addig a második csoportban az ingadozás nagymértékű, és mértéke függ a toldalék kezdő mássalhangzójától. Ezt mutatja az alábbi (30) példasor.

(30) Igei tőtípusok: eltérő Q-alakok és PRT+ alakok

	PRT+	[Q]	
[1iii] egytagú Vt-tő	<i>fut-ottak</i> <i>üt-öttek</i>	<i>fut-tok</i> <i>üt-tök</i>	<i>fut-nak</i> <i>üt-nek</i>
[2ii] gyakori Cd-tő	<i>mond-(%ot)ak</i> <i>hord-(%ot)ak</i>	<i>mond-(o)tok</i> <i>hord-(o)tok</i>	<i>mond-%(a)nak</i> <i>hord-%(a)nak</i>

67 Hasonlóan a geminátára végződő tövekhez, ahol ha a C-toldalékváltozat jelentkezik, akkor a tővégi gemináta rövid mássalhangzóként realizálódik, pl. *va[r]-nak*, *ha[l]-lak*, *á[l]-na*, *fe[d]-nek* (=fednek). Ezekben az alakokban is gyakori a variáció, a típusa gyakran ingadozó, pl. *varr(o)tok*, *sugall-(a)nak*, *áll(-o)tok*, *fedd(-e)ni*, *függ(-e)nek*, *sugall(-ot)ta*.

68 Nem számítva ide az egyértelműen nyelvjárásnak számító %*süt-tem*, %*köt-tek*, %*nyit-ta* alakokat.

3.4.3. Az egyedi múlt idők és a többi minta

A fenti megfigyeléseket összevethetjük a tő- és toldaléktípusokra vonatkozó eddigi megfigyeléseinkkel. Ha a (27) táblázatban közös oszlopban megadott nem-bázis múlt (PRT+) és kvázianalitikus [Q] toldalékokat külön oszlopban ábrázoljuk, akkor lehetőség van a szóban forgó két nem konzekvens tőtípus viselkedését is megmutatni. Ezt mutatja az alábbi (31) táblázat, ahol az látszik, hogy az [1iii] sorban megadott egytagú Vt-tövek és a [2ii] gyakori és [2iii] ritkább Cd-tövek viselkedése az [1] VC-tövek és a [2] CC-tövek viselkedésére is részben hasonlítani fog. A VC-tövekre abban, hogy (legalább ingadozóan) a kvázianalitikus alakjuk kötőhangzó nélküli (pl. *fut-tok*, *mond-tok*, *%old-tok*), a CC-tövekre abban, hogy múlt idejük (a gyakori Cd-töveknél néha ingadozóan) kötőhangzós (pl. *fut-ottak*, *old-ottak*, *%mond-ottak*). Az alábbi (31) ezt példázza, ahol az összes releváns tőtípusban a *t*-végű vagy *d*-végű töveket adtunk meg (a kötőhangzós alakok háttere itt is szürke, az ingadozóan kötőhangzós alakok háttere világosszürke).

(31) A *t/d*-végű tövek és a főbb toldaléktípusok a múlt idejű alakokkal

	[S]	PRT	PRT+	[Q]	[A]
[1i] VR-tő (és egyes Vd)	<i>ragad-ok</i>	<i>ragad-t</i>	<i>ragad-tak</i>	<i>ragad-tok</i>	<i>ragad-va</i>
[1ii] VP/VS-tő (és egyes Vd/Vt)	<i>tagad-od</i> <i>ugat-od</i>	<i>tagad-ott</i> <i>ugat-ott</i>	<i>tagad-tak</i> <i>ugat-tak</i>	<i>tagad-tok</i> <i>ugat-tok</i>	<i>tagad-va</i> <i>ugat-va</i>
[1iii] egytagú Vt-tő	<i>fut-od</i>	<i>fut-ott</i>	<i>fut-ottak</i>	<i>fut-tok</i>	<i>fut-va</i>
[2ii] gyakori Cd-tő	<i>mond-od</i>	<i>mond-ott</i>	<i>mond-(ot)tak</i>	<i>mond-(o)tok</i>	<i>mond-va</i>
[2iii] egyéb Cd-tő	<i>old-od</i>	<i>old-ott</i>	<i>old-%(o)ttak</i>	<i>old-%(o)tok</i>	<i>old-va</i>
[2] egyéb CC-tő (és egyes VVt; összes Ct)	<i>vét-ed</i> <i>olt-od</i>	<i>vét-ett</i> <i>olt-ott</i>	<i>vét-ettek</i> <i>olt-ottak</i>	<i>vét-etek</i> <i>olt-otok</i>	<i>vét-ve</i> <i>olt-va</i>

A fenti (31) táblázatból az látható, hogy – ha az ingadozó alakokat is számbavesszük – az új toldaléktípus (PRT+) és a két új tőtípus ([1iii] és [2ii]) nem konzekvens viselkedése is beilleszthető a (27) paradigmikus mintázatba. A táblázat a *d/t* mássalhangzóra végződő ige-töveken mutatja be a releváns tőtípusokat. Az [1iii] egytagú Vt-tövek az eddigiektől eltérő mintája miatt a PRT+ és a [Q] két külön toldaléktípus lesz (*fut-ottak*, de *fut-nak*) szemben a korábbi (25,26,27) táblázatokkal, ahol a többi ige-tő azonos viselkedése alapján összevonva adtuk meg őket.

A Cd-tövek körében viszont nagyfokú ingadozás van, de van egy kisebb különbség a két ide tartozó tőtípus között: a *nem-gyakori* tövek ([2iii]) PRT+ és [Q] alakjai leggyakrabban kötőhangzósak (pl. *old-ottak*, *old-otok*, *old-anak*), bár kisebb mértékű szubsztenderd ingadozás itt is megfigyelhető, főleg akkor, ha ezt a hasonulás is elősegíti (%*old-tak*, %*old-tok*, %*old-sz*, de ?**old-nak*, **old-ni*). A [2ii] Cd-végű *gyakori* tövek a sztenderd alakjaikban kötőhangzó nélküli múlt idejűek (*mond-tak*, *hord-tak*) régies/választékos stílusban kötőhangzós változattal (%*mond-ottak*, %*hord-ottak*). Hasonuló kvázianalitikus toldalékok esetén elérhető mindkét változat (*mond-otok* ~ *mond-tok*, *mond-asz* ~ %*mondsz*), de nem-hasonuló esetén viszont erősen preferált a kötőhangzós (*mond-**anak***, *mond-**ana***).

Az eddigieket összegezve, van öt tőtípusunk és öt toldaléktípusunk a kétfajta múlt idővel együtt. Ezen típusok kombinációja ötfajta CV-mintát mutat a morfémathatár környékén: amiből egy a nemváltakozó tővégi magánhangzós minta (V-C) csak toldalékolt tövek esetén fordul elő; a többi minta: a kettős és hármas mássalhangzó-kapcsolat (VC-C, illetve CC-C), illetve kötőhangzós minták (VC-V, illetve CC-V). Ezek ugyanazok a minták, mint amelyeket a (17) és (19) ábrákban láttunk. Az alábbi (32) táblázat ennek kiegészítése, amelyben a négy szokásos tőtípus (V-, VR-, VP- és CC-tövek) mellett az egytagú Vt-tövek típusát ([1iii]) és a Cd-tövek összevont típusát ([2ii/iii]) is felvettük. Ez utóbbi nagyfokú variációt mutat nem-bázis múlt időben és Q-toldalékokkal a tő használati gyakoriságától és a toldalék kezdő magánhangzójától függően (a szóban forgó ingadozó mintákat szaggatott vonallal választottuk el). Az ingadozó esetek nagy része olyan, hogy az alternatív kötőhangzó nélküli alak hasonul, így CC-végű tővel nem hármas, hanem kettes kapcsolatot ad (VC-C), pl. *mond*, de *mon-[t]ak*, *mon-[t]ok*, %*mon-[c]* (= *mond-sz*), kisebb részében nincs hasonulás, pl. %*mond-lak*. Ekkor a VC-C és a CC-C minta ilyen keveredését egy alulspecifikált C-C-vel jelöltük, aminek a legtöbb esetben van kötőhangzós alternatívája, így a (32) ábrában a szaggatott vonallal határolt területen CC-V/C-C áll.

(32) 5x5 igei paradigmarendszer 5 különböző prozodikus mintával – vö. (19), (17)

	[S]	PRT	PRT+	[Q]	[A]
[0] V-tő	V-C	–	–	V-C	–
[1i] VR-tő	VC-V	VC-C	VC-C	VC-C	VC-C
[1ii] VP/VS-tő	VC-V	VC-V	VC-C	VC-C	VC-C
[1iii] Vt-tő	VC-V	VC-V	VC-V	VC-C	VC-C
[2ii/iii] Cd-tő	CC-V	CC-V	CC-V ~ C-C	CC-V ~ C-C	CC-C
[2] CC-tő	CC-V	CC-V	CC-V	CC-V	CC-C

A fenti komplex táblázatot egyszerűsíthetjük, ha csak a kötőhangzós minták szempontjából vizsgáljuk a CV-mintákat. Az alábbi (33) táblázat a főbb tőtípusokat mutatja a gyakori alakok nélkül, azaz azok nélkül a „lefokozott” alakok nélkül, amelyek a saját mintájukhoz képest a múlt idő szempontjából alacsonyabb fokot képviselnek (pl. a gyakori Cd-igezők). A többi tőtípus – a váltakozó típusúakat is beleértve – beleillik az eddigi tőtípusokba.

(33) Típusok a kötőhangzó megjelenése alapján: 5x5-ös paradigmarendszer 2 kötőhangzós mintával – vö. (20)

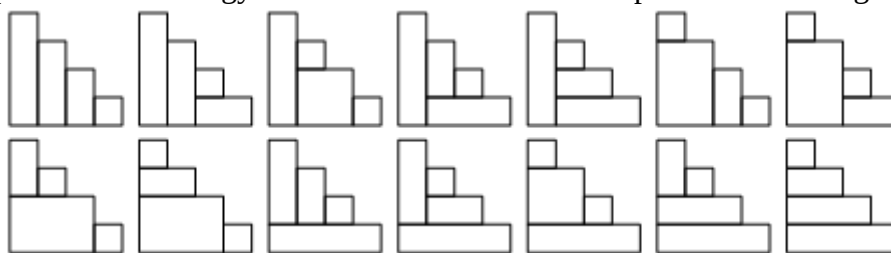
	[S]	PRT	PRT+	[Q]	[A]
[0] V-tő	V-C	–	–	V-C	–
[1i] VR-tő	C-V	C-C	C-C	C-C	C-C
[1ii] VP/VS-tő	C-V	C-V	C-C	C-C	C-C
[1iii] egytagú Vt-tő	C-V	C-V	C-V	C-C	C-C
[2] CC-tő	C-V	C-V	C-V	C-V	C-C

3.5. Kategoriális gradualitás

A kötőhangzós és nem-kötőhangzós alakok fenti mintázata nagymértékben hasonlít a (20) ábrában mutatott hasonló mintákhoz, a különbség az, hogy ott a múlt idejű alakok nem szerepeltek, így kettővel kevesebb tőtípus és kettővel kevesebb toldaléktípus volt. Amiben

viszont mindkét mintázat megegyezik, az a kötőhangzós minta határának lépcsős vonal jellege. Az ilyen **kategoriális gradualitás**⁶⁹ azt mutatja, hogy a tő- és toldaléktípusokat csak eddig lehetett általánosítani, innen minden további általánosítás nem adná meg pontosan a kötőhangzós alakok mintázatát: vagy túl-, vagy alulgenerálná azokat – lásd a (21a,b,c) táblázatokat. Ezért, ha pontos leírást akarunk, akkor kénytelenek vagyunk több részáltalánosításból összerakni a leírni kívánt mintázatot, ahogyan (22)-ben. Mivel itt négy, a mintába tartozó tő- és toldaléktípus van (ennyi a táblázat bal alsó sarkában levő kötőhangzós minta legnagyobb „szélessége” és „hosszúsága”), ezért legalább négy elemi rész minta szükséges ahhoz, hogy a teljes C-V mintát összerakjuk (a (20) ábránál ez kettő volt, lásd a (22b,c) kompozíciókat). Négy rész minta esetén azonban annak a száma, hogy a leírni kívánt graduális mintázatot hányféleképpen rakhatjuk össze négy elemi részáltalánosításból, jelentősen megnő – és itt még az átfedő elemi részáltalánosításokat (lásd 22d) nem is vettük számításba.⁷⁰ Az alábbi (34) ábra mutatja a négyes graduális mintázat négy részletből való összerakásának 14 különböző módját. Például az első dekompozíció (34)-ben, amelyben függőleges oszlopok vannak, azt mutatja, amikor külön-külön toldaléktípusonként specifikáljuk, hogy mely tőtípusok állnak kötőhangzóval, az utolsó típusú dekompozíció azt, ha tőtípusonként adjuk meg, hogy az adott tőtípusban mely toldalékoknál jelenik meg kötőhangzó. Az összes többi ezen két szélső megoldás keverékeként fogható fel.

(34) 4x4 lépcsős mintázat négy részáltalánosítással való kompozíciós lehetőségei⁷¹



A (34)-beli ábrákból jól látható, hogy bármelyik összetétel kénytelen kisebb-nagyobb általánosításokat alkalmazni. Az is jól látható, hogy ha egy összerakásnál nagyobb általánosításokat alkalmazunk (nagyobbak a téglalapok), akkor a mintázat pontos leírásához

69 Az elnevezést az motiválja, hogy tő- és toldaléktípusok mint kategóriák által meghatározott szóalaktípusok szerveződnek graduális mintázatba. Később látni fogjuk, hogy ezeknek a kategóriáknak a határa nem mindig éles.

70 Ez n szélességű/hosszúságú graduális mintázat (azaz n db lépcső) esetén azt jelenti, hogy hányféleképpen lehet a lépcsős vonal alatti területet n téglalapról összerakni. Ez az ún. *Catalan-szám* (C_n), amely kis n esetén is már viszonylag nagy értéket vesz fel: $C_2=2$, $C_3=5$, $C_4=14$, $C_5=42$, $C_6=132$.

71 Készítette: en>User:Robertd, uploaded to Commons by User:Fvlamoen - en:Image:Catalan staircase 4.png, CC BY 2.5, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=3639551>

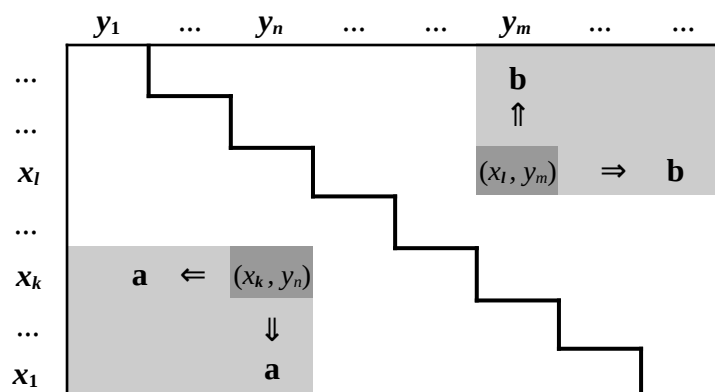
több kisebb általánosítást (kis téglalapok) is kell alkalmazni. Ha nincs valamilyen általános elv, hogy mely általánosítások (részminták) kombinációját használjuk, akkor a fenti lehetőségek közül a választás elméletileg problematikus. Ilyen elveket sokszor a reprezentációs formalizmusból szoktak levezetni. Például Siptár és Törkenczy (2000) a kötőhangzókat háromféle módon reprezentálja: teljes V-pozíció, üres V-pozíció és egy erősen stipulatív köztes eset ("félig üres" V-pozíció). A kötőhangzók megjelenését (és minőségét) erre a három esetre és a fonotaktikai szabályokra viszont nem lehet visszavezetni, mert csak a kötőhangzók megjelenési feltételeinek megadásához is – ahogyan a korábbi ábrák és az alábbi (35) ábra mutatja – legalább 5 tő- és toldaléktípust kell *lexikálisan* megkülönböztetni, míg a fonotaktika meg sohasem lehet önmagában meghatározó, mert mindegyik toldaléktípusba tartozó toldalékokkal ellátott alakokra más és más (és a monomorfemikustól is különböző) fonotaktikai korlátozások vonatkoznak.

Azaz általánosan a reprezentációkra alapozó magyarázatokkal az a baj, hogy a reprezentációs formalizmusnak le kell tudnia írni n tőtípusra és n toldaléktípusra (azaz összesen $2n$ típusra) vonatkozó reprezentációs megkülönböztetést úgy, hogy a megfelelő kombinációk – a mintához tartozó $n(n+1)/2$ db cella – mind megfelelően viselkedjenek. Ez nagyobb számoknál (így már a szóban forgó ötnél is) illuzórikusnak tűnik, de később látni fogjuk, hogy ennél nagyobb graduális mintázatok is előfordulnak, amelyekre már lehetetlen elég reprezentációs különbséget megtenni.

Az ilyen kategoriális gradualitási mintázatoknak szigorú logikai jellegzetességei vannak. A sorok és oszlopok megfelelő sorrendezésével a mintázat valójában **implikációs mintázat**nak tekinthető. Egy ilyen, a bal alsó sarokba rendezett mintázat esetén minden egyes, a mintához tartozó cellától balra és a cellánál lejjebb található cellák is a mintához tartoznak, azaz balra és lefelé **zárt mintázat**. Ugyanez igaz két minta esetén az adott minta komplementumára az ellentétes irányokban: ha egy cella nem tartozik a szóban forgó mintázathoz (azaz a másik mintához tartozik), akkor tőle jobbra és felfelé álló cellák sem (azaz ezekben az irányokban zárt). Ez az implikációs összefüggés összhangban van a toldaléktípusok analiticitási sorrendjével. A (33) kötőhangzós mintázat esetén az iménti következtetések így fogalmazhatók meg: ha egy alak kötőhangzós, akkor az ugyanilyen tőhöz (lexémához) tartozó olyan alakok, amelyek az alaknál kevésbé (vagy ugyanannyira) analitikus toldalékokat tartalmaznak, ugyancsak kötőhangzósak. Például (31)-ben a *vét-etek* Q-alak kötőhangzósságából következik a *vét-enek* [Q], *vét-ettek* (PRT+), *vét-ett* (PRT), *vét-ed* / *vét-ek* [S] stb. alakok kötőhangzóssága (lásd a táblázat utolsó előtti sorát). Illetve a *ragad-t* (PRT) alak kötőhangzó-nélküliségéből következik a *ragad-tak* (PRT+), *ragad-tok* /

ragad-nak [Q] stb. kötőhangzó nélküli volta (lásd a második sort). Hasonlóan, a tőtípusok (31)-beli sorrendjét feltételezve, ha egy alak kötőhangzós, akkor az ugyanilyen toldalékú nagyobb sorszámú tőtípusba tartozó alakok is kötőhangzósak. Azaz például az *ugat-ott* ([1ii]) alak kötőhangzóságából következik a *fut-ott* ([1iii]), *mond-ott* ([2ii]), *old-ott* ([2iii]), *vét-ett* ([2]) stb. alakok kötőhangzósága (második oszlop); vagy a *fut-tok* ([1iii]) kötőhangzó nélkülsége maga után vonja az *ugat-tok* és *tagad-tok* ([1ii]), illetve a *ragad-tok* ([1i]) stb. hasonló voltát (utolsó előtti oszlop).

A fenti implikációk absztrakt módon a következőként adhatók meg: ha egy alulról és balról zárt graduális mintázatban a tőtípusokat (és ennek megfelelően a töveket) és a toldaléktípusokat (és ennek megfelelően a toldalékokat) sorba rakva megsorszámozzuk úgy, hogy az alulról felfelé és balról jobbra a tövek/toldalékok sorszáma nő, akkor a szóban forgó alulról és balról zárt **a** mintából veszünk egy alakot, amely valamilyen tőhöz és toldalékhoz tartozik, akkor *bármely* ennél *nem nagyobb* sorszámú tő és toldalék által meghatározott alakra is teljesül az **a** mintázat. Hasonlóan ha a **b** minta az **a** minta komplementuma (amely ennél fogva felülről és jobbról zárt), akkor *bármely b* mintából vett alakra a nála *nem kisebb* sorszámú tőhöz és toldalékhoz tartozó alakok is a **b** mintához tartoznak. Ezt formalizálva az alábbi táblázatban mutatjuk meg (a szóban forgó alakok sötét háttérrel, az implikált alakok világos háttérrel szerepelnek): az **a** mintából vett tetszőleges (x_k, y_n) alakra, amelynek x_k töve a k -adik és y_n toldaléka az n -edik sorszámú, bármilyen $i \leq k$ és $j \leq n$ esetén az (x_i, y_j) is az **a** mintához tartozik; illetve a **b** mintából vett tetszőleges (x_l, y_m) alakra, amely az x_l tőhöz és az y_m toldalékhoz tartozik, bármilyen $i \geq l$ és $j \geq m$ esetén az (x_i, y_j) is a **b** mintához tartozik.



Felmerül a kérdés, hogy van-e olyan mintázat, amely teljes sorok és/vagy oszlopok cseréjével sem vihető át graduális (azaz mindkét dimenzióban zárt) mintázattá. A válasz igen: vannak

(alulról és balról) zárt mintává nem átalakítható mintázatok.⁷² Az alábbi (35)-ben példákat mutatunk egy 3x3-as táblázatban azokra a mintákra, amelyek ebben a formában nem zártak, de zárttá alakíthatók – **a** és szürke háttér jelöli az átalakítani kívánt mintához tartozó cellákat (pl. azokat, amelyek az eddigi táblázatokban a kötőhangzós minták), **b** a másik (komplementáris) mintához tartozókat (azaz a nem-kötőhangzós mintát). (35a) átalakítható két egymás utáni oszlopcserével, ha az [1] és [2] sorrendjét, majd a [3] és [1] sorrendjét felcseréljük, akkor mindkét dimenzióban zárt mintát kapunk. Hasonlóan (35b)-ben két sorcsere ([A] ↔ [C] és [C] ↔ [B]) eredménye megfelelő lesz. (35c)-ben sor- és oszlopcsere is szükséges: [B] ↔ [C] sorcsere és az [1] ↔ [3] oszlopcsere után az [A] ↔ [B] sorcsere előállítja a kívánt mintázatot.

(35) Zárttá átalakítható mintázatok

	a. oszlopcserék:			b. sorcserek:			c. sor/oszlopcserék:		
	[1]	[2]	[3]	[1]	[2]	[3]	[1]	[2]	[3]
[A]	b	a	b	a	a	a	b	a	a
[B]	b	a	a	a	b	b	a	a	a
[C]	a	a	a	a	a	b	b	b	a

Vannak viszont zárttá nem átalakítható mintázatok, ezek közül mutatunk hármat (36)-ban. Ezeknek a fő jellegzetessége, hogy mindig található bennük négy olyan cella, amelyek téglalapot adnak (azaz közülük kettő-kettő ugyanabban a sorban és kettő-kettő ugyanabban az oszlopban szerepel), és a téglalap szemben álló csúcsain a minták azonosak, de az azonos sorhoz vagy oszlophoz tartozó cellák mintái a téglalapban különbözőek. Ilyen „keresztmintázatot” látunk (36a)-ban, ahol az [A]-[B] sorok és a [2]-[3] oszlopok által meghatározott cellák mintája átlósan egyezik $A_2=B_3=\mathbf{a}$ és $A_3=B_2=\mathbf{b}$ (az ábrán félkövérral kiemelve). A cellák nem kell, hogy szomszédosak legyenek, ezt mutatja (36b), ahol a sarokban álló cellák egyeznek meg átlósan és (36c), ahol [A]-[C] sorok és a [2]-[3] oszlopok alkotják a releváns téglalapot.

⁷² Alulról és balról zárt (röviden zárt) mintának fogjuk hívni azokat a mintázatok, ahol az említett implikációk érvényesülnek mindkét irányban (azaz vízszintesen és függőlegesen is).

(36) Zártta nem átalakítható mintázatok

	a.			b.			c.		
	[1]	[2]	[3]	[1]	[2]	[3]	[1]	[2]	[3]
[A]	a	a	b	b	a	a	a	a	b
[B]	b	b	a	a	b	a	a	a	a
[C]	a	a	a	a	a	b	b	b	a

A fentiek a lehetséges nyelvi mintázatok szempontjából azt jelentik, hogy egy toldalékolt alakokat tartalmazó táblázatban (amelyekben a tövek/tőtípusok a sorok és a toldalékok/toldaléktípusok az oszlopok vagy fordítva), ha az alakok két mintába sorolhatók, akkor mindig ellenőrizni lehet, hogy a mintázat zártta tehető-e sorok és/vagy oszlopok cseréjével. Az eddigi (és a későbbi) megfigyeléseink azt támogatják, hogy (legalábbis a kötőhangzók szempontjából) a **minták** általában mindkét dimenzióban **zártta tehető**, azaz a toldalékok és a tövek megfelelő sorrendezésével **kategorialis gradualitást** mutatnak.

A fenti megfigyelések alkalmat adnak arra, hogy a mintázatok komplexitás szerint típusokba soroljuk. A legegyszerűbb mintázat az, amelyet egydimenziósnek nevezhetünk: ekkor csak a sorokon (vagy ezzel egyenértékű, ha csak az oszlopokon) múlik, hogy a szóban forgó mintázat érvényesül-e. Ezt mutatja az alábbi (37a), ahol a [B]-[C] sorokban az **a**, az [A] sorban a **b** mintázat érvényesül – az itt látható esetben ez olyan alternációt jelent, amely az A-tőtípusnál a **b** mintájú szóalkot, B és C tőtípusoknál az **a** mintájú szóalkot mutatja.⁷³ Az ennél kicsit komplexebb eset, amikor mind a sorok, mind az oszlopok szerepet játszanak a mintázatban, de mindkettőhöz tartozó értékeket egyetlen általánosításként meg lehet adni. Ezt a téglalap alakú mintát nevezhetjük **kategorikus mintázatnak** – ilyen az alábbi (37b), ahol az **a** mintához tartoznak azok a cellák, amelyek a [B]-[C] sorokhoz és az [1]-[2] oszlopokhoz tartoznak; az összes többi cella a **b** mintához tartozik. Az ilyen mintázatok jól megadhatók kategorikusan egy tőtípus és egy toldaléktípus együtteseként. A jól ismert **graduális** minta az, amelynek a határa lépcsős vonal, lásd az alábbi (37c) esetet, ahol a mintázatok leírásához több általánosítás kombinációja szükséges – lásd erről a (22) és (34) ábráknál leírtakat. Az említett (37a-c) minták mind mindkét dimenzióban zártak (itt úgy vannak sorrendezve a sorok és oszlopok, hogy a bal alsó sarokban legyen az **a** minta). Van azonban olyan lehetőség is, amikor a mintázat nem zárt, és nem is tehető semmilyen sorrendezéssel zártta – erre mutat példát (37d).

⁷³ Ilyen eset lehet egy olyan toldalékalternáció, amely minden toldaléknál kétfajta tőtípusra érzékeny: egy példa erre az előlségi magánhangzó-illeszkedés, ha eltekintünk a nem-harmonizáló toldalékoktól (ahol az **a** és **b** mintázatok a toldalékok két harmonikus osztálya, pl. előlképzett vs. hátulképzett).

(37) A paradigmikus mintázatok típusai

	a. 1-dimenziós			b. kategorikus			c. graduális			d. nem-zárt		
	[1]	[2]	[3]	[1]	[2]	[3]	[1]	[2]	[3]	[1]	[2]	[3]
[A]	b	b	b	b	b	b	a	b	b	b	a	b
[B]	a	a	a	a	a	b	a	a	b	b	b	a
[C]	a	a	a	a	a	b	a	a	a	a	a	a

Figyeljük meg, hogy az egydimenziós minta komplementuma (azaz az adott mintába nem tartozók összessége) is egydimenziós: (37a)-ban mind az **a**, mind komplementer mintája, a **b** minta ilyen. A kategorikus minta komplementuma azonban nem kategorikus (nem írható le egyetlen általánosítással), hanem graduális. Ezt mutatja (37b): az **a** minta kategorikus, a **b** minta viszont nem. (37c)-ből látszik, hogy a graduális minta komplementuma is graduális: itt mind az **a** mintát, mind a **b** mintát tartalmazó cellák összessége zárt a megfelelő irányban. Nem-zárt vagy zárttá nem tehető minták komplementuma is ugyanilyen – lásd (37d).

Összefoglalva, a két mintából álló paradigmikus rendszerek az alábbiak lehetnek, feltételezve, hogy a két minta particionálja a teljes paradigmikus teret, azaz nincsenek átfedő minták (ingadozások) és a minták lefedik a teljes paradigmarendszert (nincsenek defektív alakok) – ezekről lásd később. A mintákat és komplementumaikat két szempontból vizsgáljuk: konjunktívan megadhatók-e, illetve teljesül-e rájuk a zártsági feltétel. A minták elbetűzése a (37) táblázatnak megfelelő; az alábbiakban 0. sorszámmal szerepeltettük az elképzelhető legegyszerűbb homogén mintát, amelyikben a paradigmikus teret csak egy minta fedi le, azaz nincs váltakozás – ekkor a minta komplementuma értelemszerűen üres.

A minta típusa:	konjunktív-e?	zárt-e?
0. homogén (üres komplementum)	igen; –	igen; –
a. 1-dimenziós (minta és komplementuma)	igen; igen	igen; igen
b. kategorikus (minta és komplementuma)	igen; nem	igen; igen
c. graduális (minta és komplementuma)	nem; nem	igen; igen
d. egyéb (minta és komplementuma)	nem; nem	nem; nem

Feltételezésünk szerint az utolsó nem-zárt d. típus nem (vagy csak nagyon speciális körülmények között) fordul elő a morfofonológiában. Jellemzően akkor, ha a minta egy másik, az adott mintától független okból kénytelen megsérteni a zártságot. A gradualitás

(zártság) oka a paradigmacellák (osztályai) között fennálló analógiás vonzás: az azonos mintázatú cellák közötti kapcsolat erőssége nagyobb. Éppen ezért a ritka zártági sértések oka vagy az, hogy egy az adott mintázattól független paradigmaticus zárttság „felülírja” az eredeti mintázat zártságát (ez lehetséges bonyolult alparadigmák esetén; ilyen 2-nél több dimenziós eseteket itt nem vizsgálunk), vagy az, hogy a paradigmaticus rendszertől független, extraparamatikus hatások állnak fel (pl. fonotaktikai megszorítások, illetve a homonimaelkerülés vagy az ehhez kapcsolódó felismerési kulcsok nehézségének különbségei, amelyeknek van az adott jelenségre vonatkoztatott minimuma). Ez utóbbi eset áll fenn egyes szubsztenderd ingadozó múlt idejű alakokban.

Az eddigiek azt mutatják, hogy a kötőhangzók mintázata, eltekintve az említett ingadozásoktól, graduális. A későbbiekben is ugyanilyen mintázatot fogunk látni, az ellenpéldák nagyon limitáltak és szórványosak.⁷⁴ A kötőhangzókra vonatkozó megfigyelést általánosítva megfogalmazhatunk egy hipotézist, amely így szól: **a morfofonológiai mintázatok mindkét dimenzióban zártak**. Ez azt jelenti, hogy nincsenek olyan fonológiai alapú alaktani minták, amelyekben a (37)-ben említett „keresztmintázat” előfordulna (azaz olyan téglalap, ahol az azonos átlókon levő cellák mintája azonos).⁷⁵

Az eddigi példákban általában a tövek és a toldalékok hasonló viselkedést mutató alakjainak **típusaira** állapítottunk meg általános szabályosságokat – kivéve a tárgyeset és a múlt idő esetét, amelyek típusa csak egy-egy toldalékból áll.⁷⁶ Az adatok bemutatásánál a legegyszerűbb esetből indultunk ki, ahol két toldaléktípus és két tőtípus volt (lásd a (12) összefoglaló táblázatot), ezt bővítettük további tő- és toldalék(típus)okkal: főnevek esetén a PL és ACC különböző viselkedése miatt ezek új típusok lesznek, amelyekhez a tőtípusok között új megkülönböztetéseket kellett tenni (lásd (15) táblázat).

74 Egy potenciális ellenpélda a (29)-ben bemutatott gyakori Cd-végű tövek nem-bázis múlt ideje és kvázianalitikus alakja (pl. *hord-tak*, *hord-anak*), ahol a kötőhangzó megjelenése pont fordított, mint az egytagú Vt-töveknél (*fut-ottak*, *fut-nak*), lásd (30). Ezek az ellenpéldák azonban az általános képet nem igazán érintik, mivel a Cd-tövek fenti alakjai esetén gyakran hezitáció lép fel, lásd erről a (31-32) táblázatokat.

75 Ez nem jelenti azt, hogy a nyelvekben egyáltalán nincsenek ilyen (akár alaktani) mintázatok. Például a latinban és az újlatin nyelvekben az indicativus és a coniunctivus tematikus magánhangzója ilyen viszonyban lehet, pl. a spanyolban bizonyos 2SG alakok: *amas* ‘szeret-INDV’, *ames* ‘szeret-SBJV’ és *temes* ‘fél-INDV’, *temas* ‘fél-SBJV’. Ez a jelenség azonban nem köthető aktív fonológiai szabályhoz. Hasonló „keresztmintázatra” hoz példákat a nuer nyelvből Baerman (2012).

76 Valójában csak a múlt idő bázisalakja (PRT) ilyen, hiszen a múlt idő nem-bázis alakjai (PRT+) több különböző exponenst ölelnek fel: szám szerint 12 különböző szám/személy/definitiségű alakot, melyek összekapcsolódnak a múlt idő jelölőjével. A részleteket lásd Rebrus 2020.

Igék esetében a kvázianalitikus toldalékok, illetve a múlt idejű alakok miatt kell új toldaléktípusokat, és ennél fogva új tőtípusokat felvenni, lásd a (33) összefoglaló táblázatot. Fontos körülmény, hogy minél inkább finomítjuk a leírást egyre több és több tő- és toldaléktípussal, a leírás annál kevésbé lesz általános. Ez azt jelenti, hogy minél pontosabb a leírás, annál több prozodikusan különbözően viselkedő típusunk (paradigmatikus cellatípusunk) van. Azaz minél részletesebb adatokat nézünk, annál inkább csökken az általánosság. Viszont, ami a szempontunktól lényeges, a gradualitás megmarad, sőt bizonyos szempontból nő is, hiszen a mintákat elválasztó vonal „lépcsőinek” száma a típusok számának növelésével együtt nő. A minta határára bizonyos értelemben fennáll az ön hasonlóság, azaz egy általános minta részleteinek „felnagyításával” ugyanazt a lépcsős vonallal leválasztott graduális mintázatot kapjuk.

Ami külön érdekessé teszi az ilyen nyelvi mintázatokat, az az, hogy a minta határainak környezetében nő a bizonytalanság. A bizonytalanság variációban nyilvánul meg, ennek két formája az egy típuson belüli variáció (**lexikális variáció**)⁷⁷, illetve az egy konkrét paradigmacellán belüli variáció (**ingadozás/hezitáció**). Ez utóbbinak is két formája lehetséges: **interperszonális** variáció esetén különböző beszélők különböző alakokat használnak, **intrapersonális** variáció esetén viszont ugyanaz a beszélő – akár egy megnyilatkozáson belül – különböző alternatív alakokat használ. Ebben a tanulmányban elsősorban ez utóbbira koncentrálnunk, de mint azt a 3.4. részben a múlt idő esetén láttuk az interperszonális és intrapersonális ingadozás között nem adható meg éles határ, egy nyelv(változat) leírásánál mindkét fajta variációt számba kell vennünk. A variáció általában ott jelentkezik, ahol a minták közvetlenül szomszédosak egymással, pontosabban ahol a két minta úgy érintkezik, hogy valamelyik minta téglalapjának „csúcsa” van. Ennek az az oka, hogy a szomszédos cellák ilyen helyeken nem homogén viselkedést mutatnak. Erre a következő, 4. fejezetben részletesen kitérünk. A variáció oka sok olyan tényező lehet, ami a minták alakjától valamelyest független: felismerhetőség, fonotaktika, több alapalak. Mindkét típusú variációra példa a Cd-tövek viselkedése múlt időben és bizonyos Q-toldalékokkal: egyes alakok ingadoznak (*mond-tok* ~ *mond-otok*, *száguild-tak* ~ *száguild-ottak*), viszont az egész típusban az ingadozás a konkrét tőtől és toldaléktól függően jelentkezik. A variáció helye itt is a kötőhangzós mintázat határainak a környezete, lásd a (31) táblázatot. A

77 Típusnak itt fonológiailag meghatározott tő- vagy toldaléktípust szoktunk érteni, így a lexikális variáció valójában azt a lexikális információt fedi, amivel megkülönböztethetők a fonológiailag hasonló, de morfofonológiailag különböző alakok.

következő részben egy másik, ennél szisztematikusabb ingadozást mutatunk be, amely a kvázianalitikus és a nem-bázis múlt idejű alakokat érinti.

4. Variáció és defektivitás

Ebben a fejezetben a paradigmatisz szabályosságoktól eltérő jelenségekkel foglalkozunk. A ilyen **nem-kanonikus morfológiai** jelenségek (lásd Brown és mtsai 2012) közé tartozik az, ha paradigmacellában több különböző (CV-szerkezetű) alak szerepel (*overabundance*), és az alakok között **ingadozás**/heztáció áll fenn, illetve a **defektivitás** (paradigmatikus hiány), amikor az adott paradigmacellában üres, nem tölthető ki jólformált szóalakkal. Mindkét jelenség a paradigmatisz rendszert képező analógias viszonyokkal kapcsolatos, ezeket részletesen megvizsgáljuk a fejezetben, és a két jelenség közötti kapcsolatra is kitérünk.

4.1. Ikes hangkivető igék

A tóváltakozásokkal kapcsolatban korábban említettük, hogy a kvázianalitikus toldalékolású alakok (és a hasonlóan viselkedő múlt idejű nem-bázisalakok) általában nem váltják ki a legtöbb tóváltakozást, így a *v*-vel bővülést sem, szemben a szintetikus alakokkal (pl. *lő-nek*, *lő-ttek*, vö. *lőv-ök*), és iktelen igék esetén a hangkivetést sem (pl. *sodor-nak*, *sodor-tak*, vö. *sodr-ok*), lásd a (18-19), múlt időre a (26-27) táblázatokat. A hangkivetés esetén így a VC-tóváltozat kombinálódik a toldalék kezdő mássalhangzójával kötőhangzó nélkül (VC-C minta). Elméletileg azonban elképzelhető lenne a másik lehetőség (vagyis a kötőhangzós CC-V minta), sőt az is, hogy egyszerre mindkét lehetőség megjelenjen variánsként. Ezek az elméleti lehetőségek éppen azért állnak fenn, mivel a Q-alakok kötőhangzójának megjelenési feltétele éppen a CC-tóvég, és VC-tóvégnél viszont nem jelenik meg kötőhangzó – tehát a két lehetőség (CC tóváltozat+V-kezdetű toldalékváltozat, illetve VC tóváltozat+C-kezdetű toldalékváltozat) éppen kiegészíti egymást: mindkettő elkerüli a fonotaktikailag hátrányos CCC mássalhangzókapcsolatokat. Az iktelen hangkivető tövek, úgy tűnik, ilyen variációt nem mutatnak,⁷⁸ az ikes hangkivető igék azonban igen.

Az ikes hangkivető igék Q-alakjai esetén nagymértékű ingadozást tapasztalunk, gyakran a két változat szabad variációban áll, pl. *füröd-nek* ~ *fürd-enek*, *füröd-sz* ~ *fürd-esz*, *füröd-tök* ~ *fürd-ötök*, *füröd-ne* ~ *fürd-ene*, *füröd-ni* ~ *fürd-eni*, *(le)füröd-lek* ~ *(le)fürd-elek*. Az ingadozás kiterjed szinte az összes ikes hangkivető igére (*ugrik*, *hangzik*, *virágzik*, *sugázzik*, *romlik*, *oszlik*, *bomlik*, *ömlik*, *omlik*, *botlik*, *döglük*, *ötlük* stb.). Az egyes

⁷⁸ Eltekintve egyes nyelvjárási változatoktól, pl. *%kotr-asz*, *%sodr-anak*, és egyes izolált példaktól, pl. *söpr-öget* ~ *söpör-get*. Ez utóbbi esetben azonban nem kvázianalitikus toldalékról van szó, hanem a *gat~get* toldalék kötőhangzója nem a tó VC, illetve CC-típusára, hanem a tó szótagszámára érzékeny: egy szótagú tövek esetén mindig van kötőhangzó (szintetikus), több szótagú esetben viszont sohasem (analitikus). Azaz ennek a toldaléknak a kétféle változata kétféle típusú.

alakváltozatok különböző igék esetében különböző mértékben elfogadhatók (sőt a beszélőtől függő egyéni preferenciák is vannak), de általában mindkét változat létezik.⁷⁹ Az alábbi (38) táblázat ezt az új tőtípust mutatja a többi tőtípussal egybevetve – az iktelen hangkivető tőtípust szokásosan [1-2] VC~CC típusnak, az ikés hangkivetőt [2-1] CC~VC típusnak neveztük el, azon az alapon, hogy melyik az alapalak (azaz az IN3S alak) CV-mintája. Az iktelenek alapalakja VC-tőváltozatú (pl. *sodor*, *kotor*, *forog*), az ikéseknek pedig CC-tőváltozatú (pl. *ugr-ik*, *fürd-ik*, *roml-ik*). Az ikés igék esetén IN3S-ben (pl. *fürd-ik*) a CC-tőváltozatot az motiválja, hogy az *-ik* szintetikus toldaléknak számít, amely kötőhangzó helyett stabil toldalékkezdő magánhangzót tartalmaz.⁸⁰ Ezzel szemben az iktelen hangkivetők IN3S bázisalakja toldalék nélküli, így a VC-tőváltozatban jelenik meg (pl. *forog*, *érez*).

(38) iktelen és ikés hangkivető tövek viselkedése a stabil tőtípusokhoz viszonyítva

	V~C-toldalék [S]	C~V-toldalék [Q]	C-toldalék [A]
[1] VC-tő	<i>ápol-od</i>	<i>ápol-sz</i>	<i>ápol-d</i>
[1-2] VC~CC	<i>sodr-od</i>	<i>sodor-sz</i>	<i>sodor-d</i>
[2-1] CC~VC	<i>ugr-od</i>	<i>ugr-asz / ugor-sz</i>	<i>ugor-d</i>
[2] CC-tő	<i>olt-od</i>	<i>olt-asz</i>	<i>olts-d</i>

A fenti táblázatból jól látszik, hogy CV-szerkezetük alapján az iktelen [1-2] tőtípusba tartozó igék Q-alakjai az analitikus alakokhoz hasonlóak (2. sor: *sodor-sz* \approx *sodor-d*), emellett a stabil VC-tőtípus ugyanilyen alakjaival egyeznek meg (középső oszlop: *sodor-sz* \approx *ápol-sz*). Ezek az alakok megjelenítik az egyik prozodikus mintát (VC-C). A másik mintát (CC-V) a szintetikus alakok (bal oldali oszlop: *sodr-od* \approx *ugr-od* \approx *olt-od*), illetve a stabil CC-tövek Q-alakjai mutatják (középső oszlop legalja: *olt-asz*). Az ikés hangkivetők ezt a két mintát mutatják *egyszerre* úgy, hogy azok **rendszeres ingadozást** (szisztematikus hezitációt) mutatnak. Ez úgy tekinthető, mint a **két minta** (VC-C és CC-V) **átfedő megjelenése**. Azaz

79 Arról, hogy egyes igéknél bizonyos Q-toldalékokkal nincs ingadozás, később szólunk. Speciális a *hajlik* esete: ennek az alaknak van iktelen párja is, amely egy másik lexémához tartozik (*hajol*). Az iktelen ige Q-alakja szabályosan VC-C mintájú: *(össze)hajol-tok (egymással)*, de **(össze)hajl-otok*. Az ikés egyik variánsa ezzel egybeesne, ezért ez diszpreferált, és így nincs ingadozás: *hajl-otok (rá)*, de **hajol-tok (rá)*. A jelenség homonima-kerüléssel magyarázható, hasonló jelenséget mutatnak az *emlékszik*, *emlékezik* páros, lásd később.

80 Hasonlóan az *-at~et*, *-ás~és*, *-ó~ő* toldalékokhoz (pl. *ugr-at*, *roml-ó*, *fürd-és*). A DEF *-i* toldalékváltozat szintén ilyen szintetikus típusú, ez azonban kizárólag elülső toldalékolású alakokhoz járul (pl. *fürd-i*, *(ki)ötl-i*), a hátul képzetteken az analitikus *-ja* változat jelenik meg, amely a VC-tőváltozatot szelektálja (*ugor-ja*, *sodor-ja*).

az ide tartozó szavak egyik változata az egyik releváns mintára, a másik változata a másik mintára hasonlít: pl. *ugor-sz*, *ugor-tok* (VC-C minta), illetve *ugr-asz*, *ugr-otok* (CC-V). Ezt mutatja az alábbi (39) ábra, ahol az ingadozó alakokban átfedő prozodikus minták határait szaggatott vonallal jelöltük (az ábra a könnyebb érthetőség kedvéért nem tartalmazza a (19) ábrában szereplő magánhangzós tőtípusokat (a stabil V-végűt [0], illetve a váltakozó V~C és C~V típusokat), így a kötőhangzó és mássalhangzó-torlódás nélküli V-C prozodikus mintát sem).

(39) 6x3 igei (19) paradigmarendszer részlete 4 tőtípussal és 4 prozodikus mintával

	V~C-toldalék [S]	C~V-toldalék [Q]	C-toldalék [A]
[1] VC-tő	VC-V	VC-C	VC-C
[1-2] VC~CC	CC-V	VC-C	VC-C
[2-1] CC~VC	CC-V	CC-V / VC-C	VC-C
[2] CC-tő	CC-V	CC-V	CC-C

A fentiekkel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy vajon miért különböznek az ikés és iktelen hangkivető alakok (azaz az ikéseknél miért lehetségesek a CC-V mintájú alternatív alakok is), és miért pont az ikéseknél van rendszeres ingadozás. Más hasonló morfofonológiai jelenséget általában nem tudunk az ige ikés voltához kötni, ami amúgy a lexéma szótári tulajdonsága: mind a stabil VC-tövek, mind a stabil CC-tövek általában ugyanúgy viselkednek függetlenül attól, hogy ikések vagy sem.⁸¹

A fenti kérdésekre a válasz abban rejlik, ha felismerjük, hogy a paradigma bizonyos szóalakjai között szisztematikus kapcsolat áll fenn. Ezek a kapcsolatok általában a tőalternáns CV-szerkezetét érintik. Stabil tőtípusok esetén minden toldalékolt alakban ugyanaz a tőváltozat jelenik meg. Váltakozó tőtípusok (v-vel bővülés, hangkivetés) esetén viszont tipikusan a szintetikus alakok mutatják az egyik tőtípust (pl. *rov-ok*, *sodr-ok*, *ugr-ok*) és a többi alak (Q- és A-alakok) mutatja a másik tőtípust (*ró-sz*, *ró-dd*; *sodor-sz*, *sodor-d*; *ugor-*

⁸¹ Az ikés hangkivető tőtípus múlt idejű alakjait később tárgyaljuk, ott is megtalálható egy ilyesféle eltérés az iktelenekhez képest. Ezen kívül múlt időben szórványosan egyéb hasonló effektusok is előfordulnak. Egyrészt ilyen a már említett *tesz* : *te-tt* vs. *esz-ik* : *ev-ett* különbség (lásd 26), másrészt egyes ikés igék múlt idejű alakjai fakultatívan lehetnek kötőhangzósak, míg az iktelen alakok általában nem, pl. *ér* : *ér-t* vs. *érik* : *ér-(et)t* vagy *szégyell* : *(ők) szégyell-tek (vmit)* vs. *torkollik* : *torkoll-(ot)tak* – ezekről lásd Trón–Rebrus (2005). Ez utóbbi hezitáció a PRT+ toldalékon kívül a többi kvázianalatikus alaknál is megjelenhet: *torkoll-(a)nak*.

sz, ugor-d). Ez utóbbi tő tipikusan egybeesik a szabad tőalakkal, ha ilyen létezik (ró, sodor). Az ikes hangkivető alakok viszont Q-toldalékkal felvehetnek egy másik tővariánst is, amelynek a mintája az S-alakokkal egyezik meg (ugr-om, ugr-asz), és ezeknek a tőalakja nem jelenik meg szabadon, hiszen az IN3S alak az -ik toldalékot tartalmazza (pl. ugr-ik, furd-ik). Azaz a Q és A-alakok azonos mintája alól éppen az a tőtípus ad (fakultatív) kivételt, ahol a jelöletlen IN3S alapalakban nem jelenik meg a tő szabadon. Viszont – mivel az -ik szintetikus toldalék – ez utóbbi alakban a CC-tő áll (ugr-ik, furd-ik).

A fenti megfigyelés alkalmat ad arra, hogy feltételezzük: a Q-alakok töve más alakok mintájára jelenik meg: **a kvázianalitikus alakok töve a jelöletlen alapalak és az analitikus alak tövével azonos**. Általában ez utóbbi két tő megegyezik, egy kivétellel: az ikes hangkivetők esetén az alapalak CC-tőváltozatban áll (ugr-ik), az A-alak viszont VC-tőváltozatban (ugor-hat, ugor-va, (át)ugor-ja, ugor-d, ugor-j stb.). A (38) táblázatban láttuk, hogy az ikes hangkivető típusnál a Q-alakok mindkét töve megjelenik külön szóalakok formájában, azaz szabad váltakozást (ingadozást) tapasztalunk (ugr-asz / ugor-sz). A CV-mintájuk alapján az egyik változat az alapalakkal egyezik (ugr-asz, ugr-anak, ... ≈ ugr-ik), a másik változat az analitikus alakokkal azonos (ugor-sz, ugor-nak, ... ≈ ugor-d, ugor-hat, ...). Az ilyesfajta, felszíni toldalékolt alakok közötti analógiás kapcsolatok szükségességére számos nyelvből vannak bizonyítékok.⁸² Ebben az esetben az IN3S alapalak és az A-alakok az **analógiás források**, és a Q-alakok az **analógiás cél**. Az analógia jelen esetben implikációban nyilvánul meg: a források CV-mintája megjelenik a célok CV-mintájában. A **rendszeres ingadozás oka** jelen esetben **az ellentmondó analógiás források** léte. Ezt mutatja az alábbi táblázat (40) tőtípusonként, az ellentmondó források analógiás célját szürkével kiemeltük.⁸³

82 Többek között angol (Benua 1995, Steriade 2000), spanyol (Kenstowicz 1996), francia (Steriade 1999).

83 Ellentmondó analógiás források ingadozást okoznak a hangrendi illeszkedés esetén is (lásd Rebrus–Törkenczy 2015, 2016), de nemcsak ingadozást, hanem egyes esetekben defektivitást is okozhatnak (spanyolra Albright 2003). A két eset közötti különbségről lásd Kálmán (2014).

(40) Kvázianalitikus alakok mint analógiás cél – lásd (38)

	alapalak		[Q]		[A]
[0-1] C~V	<u>ró</u>	→	<u>ró</u> -sz	←	<u>ró</u> -dd
[1] stabil VC	<u>ápol</u>	→	<u>ápol</u> -sz	←	<u>ápol</u> -d
[1-2] VC~CC	<u>sodor</u>	→	<u>sodor</u> -sz	←	<u>sodor</u> -d
[2-1] CC~VC	<u>ugr-ik</u>	→	<u>ugr</u> -asz / / <u>ugor</u> -sz	←	<u>ugor</u> -d
[2] stabil CC	<u>ring</u>	→	<u>ring</u> -asz	←	<u>ring</u> -d

Figyeljük meg, hogy a szintetikus alakokra a fenti analógia nem terjed ki! Az S-toldalékkal ellátott alakok tövei különbözhetnek a többi alaktól (alapalak, Q-alakok, S-alakok): pl. *ró*, *ró-sz*, *ró-dd* (V-tő) – *rov-od* (VC-tő); ill. *sodor*, *sodor-sz*, *sodor-d* (VC-tő) – *sodr-od* (CC-tő).⁸⁴

4.2. Defektív igék

4.2.1. Az igetövek fonotaktikája

Ismert tény, hogy a legtöbb nyelvben a lehetséges mássalhangzó-kapcsolatok morfémán belül limitáltak, ilyen fonotaktikai megszorításokról a magyarban lásd Törkenczy (2004), Rebrus–Trón (2002), Rebrus–Szigetvári (2018). Ez különösen igaz a szó peremén és igék esetében: az igei szabad tövek végén még kevesebb mássalhangzó-kapcsolatot találunk, mint a névszóiak végén. Az alábbi (47) listában a szabad tövek végén lehetséges CC-ket vesszük számba, az első oszlopban azokat adjuk meg, amelyek mindkét kategóriájú szótó végén állhatnak, a másodikban a csak igei a harmadikban a csak névszói szóvégi CC-ket soroljuk fel. Látható, hogy névszói tövek esetén szinte az összes, az igetövek végén álló CC előfordul, csak két egyértelmű esetet találunk, amely kizárólag igék végén állhat, ezek a hosszú *dz* (pl. *edz*, *pedz*) és a *nl* (*ajánl*).⁸⁵

84 Később a Csz~Vd váltakozás esetén látni fogunk olyan eseteket, ahol a két változat szintetikus toldalékok esetén is ingadozik (pl. *mosakod-om* ~ *mosaksz-om*)

85 Egyes esetekben a monomorfemikusság kérdéses, ilyenek az *mt* (*teremt*) és az *mz* (*nemz*). Ezeket a táblázatban zárójelben közöltük.

(41) Egymorfémás szabad tövek végén lehetséges mássalhangzó-kapcsolatok

CC-típusok	igék és névszók	csak igék	csak névszók
nazális+zárhang	<i>nt nd ng ncs</i>	(<i>mt</i>)	<i>nk mp mb nc ngy nty</i>
approximáns+zárhang	<i>rt rd lt ld jt</i>	–	<i>jd rk rp rc rcs lp lc lcs lgy ...</i>
részhang+zárhang	<i>szt zd st zsd</i>	–	<i>szk zg zsd ft cht</i>
gemináta obstruens	<i>dd, gg, [cc]</i>	<i>dz</i>	<i>tt kk bb pp tty ggy ccs ssz ss ...</i>
szonoráns+részhang	<i>nz jz</i>	(<i>mz</i>)	<i>jzs rz rs rzs rv ls lf nsz ns ...</i>
szonoráns+szonoráns	<i>ll rr</i>	<i>nl</i>	<i>jj jl jn rj rm lm ...</i>
zárhang+obstruens	–	–	<i>psz ksz ps ks ck kt gd pt</i>

Szó belsejében azonban a mássalhangzó-kapcsolatok jóval megengedőbbek. Így, többek között hangkivető igék CC-tóvátzatában számos egyéb mássalhangzó-kapcsolat előfordul. Ezek a CC-k sohasem kerülnek szóvégi helyzetbe, mert ikteleneknél a tóalak VC-változatban áll (pl. *forog*, vö. *forg-ok*), ikés esetben viszont a CC-tóvátzat nem jelenik meg szabadon, hanem az *-ik* toldalékkal van ellátva (pl. *virág-ik*). Az alábbi (42) táblázatban a hangkivető tövekben megfigyelhető tóvégi CC-eket soroljuk fel. Félkövér szedéssel azokat a CC-eket jelöltük, amelyek előfordulnak igei egymorfémás szabad tövek végén, lásd (41) fentebb. Látható, hogy rendkívül kis átfedés van a két halmaz között: 5 kapcsolat tartozik mindkét halmazba (*rd, jz, mz, nz, nl*), és ezek közül is a legtöbb ilyen végű ige hangkivető státusza bizonytalan. A CC-eket két csoportra osztottuk: baloldalt a balról jobbra csökkenő szonoritásúak, jobboldalt a növekvő szonoritásúak állnak. Igék esetén csak a bal oldali csoportban lehetséges szabad tövek végén álló CC, de az ott álló kapcsolatoknak is csak kis része ilyen.

(42) Hangkivető igei tövek tővégi mássalhangzó-kapcsolatai⁸⁶

CC-típusok	csökkenő szonoritás	növekvő szonoritás
C+zárhang	rd jg rg lg zg zsg	–
C+réshang	jz rz lz nz mz nyz	gz bz; lsz ksz psz
C+nazális	rm	–
C+l	jl rl nl	nyl ml zl szl sl zsl tl dl pl bl kl gl
C+r	–	dr tr pr gr

A fenti esetben a CC-k kizárólag magánhangzók előtt állnak, hiszen azok szintetikus alakokban (pl. *mozg-ok*, *mozg-at*) jelennek meg (illetve ikés hangkivetők esetében fakultatívan kvázianalitikus alakokban is, pl. *hullámz-anak*), ahol a kötőhangzó vagy az S-toldalék kezdő magánhangzója áll utánuk CC-V mintát adva (lásd erről a (39) táblázat két középső sorát).

A nem monomorfemikus mássalhangzó-kapcsolatokra is korlátozások vonatkoznak. Ez akkor is igaz, ha szóvégen jelennek meg, és akkor is, ha szó belsejében (lásd erről Törkenczy, 2006, 2009). A tő és toldalék határán álló polimorfemikus kapcsolatok általában kevésbé szigorúak a monomorfemikusaknál, de ezeket is több tényező korlátozza. Mivel az ilyen polimorfemikus CCC-k mindig CC+C szerkezetűek (ahol + a tő és a toldalék határa) – hiszen tővégi C után CC-vel nem kezdődik kötőhangzó nélküli toldalékvariáns –, ezért a korlátozások a tővégen lehetséges CC-k, illetve a toldalékkezdő C-k minőségéből következnek. Mivel az esetek döntő többségében a mindig kötőhangzó nélküli C-kezdetű (azaz analitikus) toldalékok alkothatnak CCC-eket, ezért csak ezt a toldaléktípust fogjuk vizsgálni.⁸⁷

Névszói esetben mind a tővégi CC-k, mind az analitikus toldalékok kezdőhangjai sokfélék lehetnek: *j r l v n m ny s sz h t k b*. Igéknél azonban a CC+C kapcsolatok erősen limitáltak, mivel a szabad tövek végén álló CC-k erősen megszorítottak (lásd (41)), és az igei analitikus toldalékok is kevesen vannak (ezek kezdőhangjai általában a *j*, *v*, *h*, *d*. Igei analitikus toldalékallomorfok: *-va~ve*, *-ván~vén*, *-hat~het*, *-ja/-já-*, *-juk~jük*, *-j(-)*, *-d*. Ezeken

⁸⁶ Példák (a %-jel azt jelenti, hogy az ige hangkivető státusza bizonytalan, egyes beszélőknél a többeli magánhangzó stabil): *fürdik*; *mosolyog forog közeleg mozog %nyüzsög*; *%szabályoz szoroz túloz %rögtönöz %kormányoz hiányzik hullámszik %kobox virágzik*; *alszik mosakszik telepszik*; *terem*; *sodor gyötör söpör ugrik*; *%hajol %töröl %igényel %érdemel %özönöl*; *%közöl %szerepel %érdedel %varázsol*; *%kárpótol %vádol %pótol töröl %üdvözöl %gától %rabol %panaszol %orvosol*.

⁸⁷ Ahogy korábban említettük, a CCC-kre vannak példák nem analitikus toldalékokkal is (pl. *pénz-t*, *%docens-t*, *%leng-sz*, *%tart-lak*, *%fing-tak/tok*). Ezek a csoportok vagy alakok limitáltak vagy általában erősen variálódhatnak, így itt nem relevánsak.

kívül vannak olyan toldalékok, amelyeknek az analitikus változatai többtagú tövek után lehetségesek. Ezek a *FREQ* (-gat~get) és a *FACT* (-tat~tet), amelyek képzők, ezek nem okoznak szembetűnő paradigmaticus hiányt; a paradigmaticus hiány észlelhetőségéről később lesz szó.

Ikes igék esetén azonban ha a CC tövégen áll, akkor sem jelenik meg szabad tövek végén, mivel az alapalakban az *-ik* toldalék járul hozzá. Ekkor viszont a tő analitikus alakjának CC+C kapcsolatot kell tartalmaznia. Ezeknek a fonotaktikája viszont nem minden esetben engedi meg a hármass kapcsolatot: különösen akkor, ha a középső mássalhangzó szonorásabb, mint a két szélső. Ekkor az analitikus alak nem jön létre. Az alábbi listában megmutatjuk az ikes stabil (azaz nem hangkivető) CC-tövek két fő típusát: (i) azokat, amelyek mindig megjelennek A-toldalékokkal, és (ii) azokat, amelyeknek az analitikus alakját a beszélők jelentős része nem hozza létre.⁸⁸ (A gemináta-végű töveket nem soroltuk fel, azok a kötelező degemináció miatt sohasem alkotnak CC+C kapcsolatot.) Példák ikes CC-tövekre (a különböző mássalhangzó-kapcsolatokra végződő példákat pontosvesszővel választottuk el, a stabil C-végű tövek közül kérdőjellel jelöltük azokat a töveket, amelyek besorolása nem egyértelmű, a % jel azt jelenti, hogy a mai nyelvben ritkán használatosak, és a defektív voltukra vonatkozó intuíciónk gyenge):

- van A-alakjuk – lásd (43i) lentebb:

nd	<i>csiklandik;</i>
ng	<i>fingik;</i>
[zsd]	<i>mosdik;</i>
?jz	<i>rajzik</i>
?jl	<i>rejlík</i>

- nincs A-alakjuk (lásd 43ii), kimerítő lista, sok alak defektivitása kérdéses:

C+l kapcsolatok:

jl	<i>zajlik rejlik sejlik morajlik %fejlik;</i>
rl	<i>csömörlik sárlik %torlik; hírlík fehérlik porlik;</i>
nl	<i>özönlik;</i>
nyl	<i>fénylik aránylik örvénylik sínyli;</i>
ml	<i>rémlik villámlík áramlik hámlík gyülemlík %iramlik háramlik csillámlík türemlík;</i>
sl	<i>magaslik piroslík vöröslík feslik;</i>
zsl	<i>parázslík;</i>
szl	<i>koszlik;</i>
zl	<i>búzlik;</i>
kl	<i>siklik csuklik kéklik feneklik nyaklik;</i>

⁸⁸ Az, hogy mely alakok léteznek, erősen beszélőfüggő. Mégis az egész csoportban kísérleti tapasztalatok szerint a beszélők jelentős részénél a hiány jól mérhető (lásd erről Lukács és mtsai 2009, 2010, Csényi 2021).

gl vonaglik világlik sereglik szaglik;
 tl hanyatlik kotlik kétli;
 dl vedlik ködlik;

C+z kapcsolatok:

jz rajzik (e)fajzik;
 rz sugárzik porzik párizik viharzik ivarzik %(ki)érik lúdbőrizik;
 lz %nyálzik;
 nz burjányzik;
 nyz horgonyzik;
 mz hullámozik fogamzik;
 [gz] tajtézik patazik magzik pattogzik fogzik bagzik (be)fellezik
 %(meg)rögzik;
 bz habzik

A tővégi CC-k összefoglalása az alábbi (43) – itt is félkövérrrel szedtük az igei szabad tőmorfémák végén előforduló CC-ket.

(43) Ikes stabil CC-tövek végén álló mássalhangzó-kapcsolatok (a gemináták kivételével)

Analitikus alakok		csökkenő szonoritás	növekvő szonoritás
i. van A-alakjuk:		nd ng zsd jz mz	–
ii. nincs A-alakjuk:	C+z	jz rz lz nz mz nyz	gz bz
	C+l	jl rl nl	nyl ml zl szl sl zsl tl dl kl gl

4.2.2. A hiány motivációi

Az analitikus alakok fenti hiányát, amely 60-70 igei lexémát érint, **fonotaktikailag motivált defektivitás**nak nevezhetjük, mivel nagyrészt azokat az eseteket fedi le, ahol a létrejövő hármas mássalhangzó-kapcsolat rendkívül jelölt univerzálisan és nemigen fordul elő a magyarban vagy legalább az igei alakokban (pl. *csukl-hat, *vedl-ve, *kétl-d, *habz-hat, *(be)fellegz-ve, *patagz-va). A fonotaktikai okokra való visszavezetés azonban sohasem lehet teljes, három okból sem.

(I) Ahogyan láttuk, (legalábbis egyes beszélőknél) előfordulnak olyan CC-k, amelyek defektív és nem defektív tővégeken is állnak (pl. ajz-hat és ?%fajz-hat; vonz-va és %burjány-va, ajánl-hat és *özönl-het). Tehát **a paradigmatis hiány oka nem minden beszélőnél és nem minden tővég esetén a szóvégi CCC kapcsolat elérhetetlensége** (lásd erről Rebrus–Törkenczy 2008).

(II) Minden olyan CC, amelyik előfordul defektív tövek végén, előfordul hangkivető tövekben is: vö. (43ii) és (42) – a defektív tövek mind l-re vagy z-re végződnek, az ilyen CC-

k a két tőtípusban ugyanazok a *pl*, *bl* elhanyagolható kivételével. Azaz az, hogy egy lexéma melyik tőtípusba tartozik, nem vezethető le a tővégi CC-k minőségéből; **a defektív és a hangkivető tőtípusok közötti különbség lexikálisan meghatározott.**

(III) A fonotaktikai motiváltságnak további problémája, hogy a szóban forgó igei analitikus toldalékok egy része *j*-vel kezdődik (a kötőmód *-j*-je és a DEF toldalékok *-ja/já*, *-juk~jük*). A *j* viszont toldalékhatáron a tővégi *l* és *z* után sohasem jelenik meg, igéknél mindig hasonulást szenved el, és gemináta *j*-ként vagy *z*-ként realizálódik (pl. *kapá[jj]a =kapál-ja*, *ráz-z-on*). A defektív igeik tővégi CC-je itt potenciális degeminációs környezetet ad: a CC₁+C₁ nem jólformált, helyette a degemináció révén CC₁-nek kellene megjelennie, vö. magánhangzó után gemináta: *a[ggy]a (=ad-ja)* de mássalhangzó után rövid mássalhangzó: *ho[r]gya (=hord-ja)*. Ennélfogva a defektív tövek esetén a végső alak pl. *si[kj]on =sikl-jon* vagy *ma[gz]on (=magz-zon)* formában jelenne meg, ami semmilyen (igei) fonotaktikát nem sért (vö. *csuk-jon*, *(fel)magz-ás*). Ezek az alakok mégis a többi, nem *j*-kezdetű toldalékkal ellátott alakokhoz hasonlóan szisztematikusan hiányoznak, kimondhatjuk tehát, hogy a **fonotaktikai motiváció nem magyarázza a paradigmaticus hiány minden esetét.**

A defektivitás (paradigmaticus hiány) a defektív tőtípus összes analitikus alakjára kiterjed, azaz nincsen ható alak (**csuk(o)l-hat*), határozói igenév (**csuk(o)l-va*, **csuk(o)l-ván*), rövid KD2S alak (**síny(e)l-d*), és semmilyen más kötőmódú alak (**csukol-j(-ak/ál/on/...)*, **síny(e)l-j(-em/ed/e/...)* stb).⁸⁹ A jelen idő kijelentő módú hiányok aszimmetrikusan jelentkeznek az elülső és hátsó toldalékolású tövek esetén, köszönhetően a DEF *-ja~i* allomorfiának (ezek közül csak a *j*-kezdetű toldalékváltozat analitikus). Ezért ID3S-ben, ID2P-ben és ID3P-ben csak a hátulsó toldalékolású tövek alakjai hiányoznak (**csukol-ja/játok/ják*, de ^{OK}*fényl-i/itek/ik*). ID1P-ben viszont mindkét harmonikus allomorf *j*-kezdetű, ezért ott minden tőnél hiány lesz (**csukol-juk* és **fény(e)l-jük*). Az alábbi (44a) ezt mutatja először az ikes alakokra. Ezek alapvetően intranszitiv igeik, és a definit alakokat csak speciális konstrukcióval lehet előállítani (pl. *szétcsukl-od magad*) – ezeket az alakokat zárójelbe tettük.

⁸⁹ Ezeken kívül nincsenek *FREQ* és *FACT* alakok sem. Ezek a toldalékok azonban csak több szótagos tövek esetén analitikusak, ez viszont csak kevés defektív tőre áll, pl. **fehérl-get* ‘gyakran fehérlik’, **patakz-tat* ‘patakzásra készlet’. A paradigmaticus hiány nem olyan szembeötlő, mint a többi esetben, itt csak gyenge hatásként jelenik meg.

Van két iktelen defektív ige (*sínyli* és *kétli*),⁹⁰ ezek tipikusan határozott tárggyal állnak, de speciálisan használhatók indefinit konstrukciókban is (pl. *megsínyl-ek/megsínyl-esz egy korszakot az életemből/éleatedből*). (44b)-ben azt látjuk, hogy az előlképzettség miatt a definit paradigmából csak az ID1P alak hiányzik (**síny(e)l-jük*). Az indefinit paradigmából viszont hiányzik a legjelöletlenebb IN1S alak (**síny(e)l*),⁹¹ hiszen ez az iktelenség miatt toldalék nélkül állna, ami fonotaktikailag lehetetlen CC-t állítana elő szóvégen (**sínyl*, **kétl*). A hiányzó alakokat szürkével kiemeltük; a hiányt az is bizonyítja, hogy ezek az alakok a kötőmódon kívül más idő/módban elképzelhetőek (pl. *csuklotta*, *csuklaná*, *sínylett(ük)*, *sínylene*).

(44) Defektív igék jelen idő kijelentő módban

a. ikes ige

	előlképzett tő		hátralékszertett tő	
	NDF	(DEF)	NDF	(DEF)
1S	fényl-em/ek	(fényl-em)	csukl-om/ok	(csukl-om)
2S	fényl-esz	(fényl-ed)	csukl-asz	(csukl-od)
3S	fényl-ik	(fényl-i)	csukl-ik	(*csuk(o)l-ja)
1P	fényl-ünk	(*fény(e)l-jük)	csukl-unk	(*csuk(o)l-juk)
2P	fényl-etek	(fényl-itek)	csukl-otok	(*csuk(o)l-játok)
3P	fényl-enek	(fényl-ik)	csukl-anak	(*csuk(o)l-ják)

b. iktelen tranzitív ige

	előlképzett tő		hipotetikus hátralékszertett tő	
	(NDF)	DEF	(NDF)	DEF
1S	(sínyl-ek)	sínyl-em	(-ok)	-om
2S	(sínyl-esz)	sínyl-ed	(-asz)	-od
3S	(*síny(e)l)	sínyl-i	(*∅)	*-ja
1P	(sínyl-ünk)	*síny(e)l-jük	(-unk)	*-juk
2P	(sínyl-etek)	sínyl-itek	(-otok)	*-játok
3P	(sínyl-enek)	sínyl-ik	(-anak)	*-ják

A fenti (44b) táblázat jobb oldalán szerepeltettük azokat a toldalékokat, amelyeket egy hipotetikus hátralsó magánhangzójú iktelen defektív ige venne fel. A mássalhangzóval kezdődő, illetve zérus toldalékváltozattal járó alakok nem jelennének meg, ezért ezeket a

90 Ezek szótári alakja nem az indefinit, hanem a definit (ID3S) alak (*KÉTLI*, *SÍNYLI*). A *kétli* igének ezen felül még a múlt idejű alakjai is hiányoznak vagy nagyon ritkák (?**kétel-te*, ?**kétl-ette*). Ez függetlennek tűnik az itt tárgyalt fonotaktikailag motivált defektivitástól.

91 Egyes beszélőknél az IN3S alak ikesként realizálódik (*ő %megsínylik mindent*), ez esetben csak a többi analitikus alak mutatja a defektivitást. Köszönöm Nádasy Ádámnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

többi defektív ige-típushoz hasonlóan szürke háttérrel kiemeltük. Látható, hogy ebben a hipotetikus esetben az ige-nem lenne egyáltalán alapalakja (azaz 3SG alakja), hiszen az iktelenség miatt nem lenne indefinit, a hátulsó magánhangzó miatt pedig definit alak sem. Ez az extrém defektivitás azonban, úgy tűnik, nem jelenik meg.

4.2.3. A hiány paradigmaticus vonzatai

Összefoglalva, a defektivitás különböző erősségű hatásokban nyilvánul meg, attól függően, hogy milyen az **elvárt gyakorisága** az adott tőtípusban az egyes paradigmaticus alakoknak. Erős hatásnak tekinthető az, hogy a defektív ige-knek semmilyen kötőmódú alakja nincs (pl. *csuk(o)l-jak, *csuk(o)l-j(ál), *csuk(o)l-jon stb). Ezeknek az ige-knek viszont más idő/módú alakjuk általában megvan, ezért ez a paradigmaticus hiány szembetűnő. A defektív ige-knek hiányzik a POT (*csuk(o)l-hat) és az ADV.PCP (*csuk(o)l-va) alakjuk is. Ezek az alakok minden más ige-nél megvannak, így a hiány meglehetősen szembetűnő, annak ellenére, hogy nem tartoznak a szűkebb értelemben vett igei inflexiós paradigmába.⁹² Továbbmenve, a tranzitív alakoknak nincsen ID1P alakjuk (*síny(e)l-jük, *két(e)l-jük), ez utóbbi egészen feltűnő annak fényében, hogy más számban/személyben megvannak (pl. sínyl-i, sínyli-tek, sínyl-ik), illetve múlt időben és feltételes módban ugyanabban a szám/személy/definitésgben az alakok léteznek (sínyl-ettük, sínyl-enénk (azt)). Ezeknek az ige-knek nincs indefinit alapalakja sem (IN3S: *síny(e)l), annak ellenére, hogy a megfelelő alak múlt időben és feltételes módban megvan (sínyl-ett, sínyl-ene) – ez azonban már gyengébb hatás, mert ez a két ige tipikusan határozott tárggyal áll, így indefinit alakokban (sínyl-ek, sínyl-esz stb.) ritkábbak.

Még gyengébb a hiányhatás az ikés defektív ige-k definit alakjainál (fény(e)l-jük; csuk(o)l-ja/játok/ják), mivel ezek az ige-k tartalmuknál fogva nagyon ritkán tárgyasak. Vannak azonban olyan konstrukciók, amelyek a legtöbb intranszitiv ige-ből is képesek kikényszeríteni a határozott tárgyas igealakot, pl. ilyen környezet az *agyon/szét/tönkre ... magát/az agyát*). Ekkor azt látjuk, hogy a konstrukció ritkasága ellenére a paradigmaticus hiány viszonylag feltűnő, mert más nem tranzitív ige-eket és a defektív ige-k múlt és feltételes alakjait könnyen tudjuk képezni ezekben a kontextusokban (*agyonbarnulja magát, szétcsuklotta az agyát* stb). A leggyengébb hiány-hatás a gyakoritás és műveltetés esetén lép fel, mivel ezeknek képzők lévén paradigmaticusan gyenge támogatása van, és ebben az ige-körben amúgy is ritkák (különösen a műveltető alakok). Az alábbi (45) ezt a két tényezőt

92 A -ván~vén toldalékkal ellátott alakok hiányát nem soroltuk ide, mert azt a mai nyelvben ezeknek a rendszeres használata visszaszorult.

mutatja, amelyek közreműködnek a defektivitás észlelhetőségében: paradigmaticus támogatás, illetve gyakoriság. A leginkább szembetűnő a hatás akkor, ha gyakori az a funkcionális kontextus, ahol az alakra „szükség van” és paradigmaticusan támogatott (azaz egy zárt inflexiós paradigmába tartozó „cella” marad kitöltetlen). A legkevésbé akkor, ha ebben a tőtípusban ritka, és nem teljesen általános képzésről van szó.

(45) A defektivitás esetei és a hiány észlelhetőségét meghatározó tényezők

	Paradigmatikusan erős (inflexiók)	Paradigmatikusan gyenge (képzők)
Gyakori	összes kötőmódú indefinit ⁹³ alak, pl. *csuk(o)ljon leginkább észlelhető	ható alak, határozói igenév pl. *csuk(o)lhat, *csuk(o)lva
Ritka	bizonyos szám/személyű definit ⁹⁴ alakok jelen idő kijelentő módban pl. *csuk(o)lja, *fény(e)ljük	gyakorítás, műveltetés pl. *moraj(o)lgat, *moraj(o)ltat legkevésbé észlelhető

Itt kell megjegyeznünk, hogy a defektivitásnak szemantikai/pragmatikai okokra való visszavezetése nem vezet eredményre, hiszen a leírt toldalékok jelentésükben meglehetősen különbözőek, számos egymástól eltérő kontextusban használatosak. Gyakran osztott vélemény (lásd erről Szende és mtsai 2004), hogy **a defektivitás oka funkcionális**; leegyszerűsítve ez a következőként szól: a kötőmódú alakok azért hiányoznak, mert a defektív igealakok mediális jelentése nem teszi szükségessé a felszólítást, így arra funkcionálisan kevésbé van szükség. Ez a magyarázat téves több szempontból is, amit az alábbi három érv támaszt alá.

(I) Egy inflexiós paradigmában a ritka alakok hiánya is lehet szembetűnő, így a ritkaság nem magyarázza a hiányt.

(II) A kötőmódú alakoknak csak egyik funkciója a felszólítás (elsősorban 2. és formális alakokban 3. személyben), a másik bizonyos alárendelt mondatokban az igék kötelező kötőmódja (coniunctivus). Ez azonban már nincs kapcsolatban az igei lexéma jelentésével, bizonyos esetekben kötelező. Például az „*azt szeretném, hogy ő/az ...*” kontextusban csak kötőmódú igealak használható (pl. *megcsinálja, elmenjen* stb), az ilyen szintaktikai kontextusokban nem használhatók defektív igék semmilyen szám/személyben.

93 A két iktelen ige esetén a *kijelentő módú 1PL definit* alak is ilyen: *síny(e)ljük, *két(e)ljük.

94 A két iktelen ige esetén csak a 3SG *indefinit* alak ilyen: *síny(e)l, *két(e)l.

(III) A defektivitás nemcsak a kötómódú alakok hiányát jelenti, az csak annak a leggyakoribb és paradigmatisz támogatott esete. Ezen kívül számos toldalék esetén az alak hiányzik, lásd erről a fenti (45) táblázatot.

Ha a defektivitásról alkotott fenti megfigyeléseket összhangba akarjuk hozni a korábbiakkal, akkor kénytelenek vagyunk egy **új tőtípust feltételezni**. Hiszen az, hogy a defektív igék közé tartozik egy lexéma, nem állapítható meg a tő hangalakjából: a hangkivető, a stabil VC (sőt egyes esetekben még a stabil CC) tőtípusokhoz is tartozhat ugyanolyan szegmentumokra végződő tő. Ez az új tőtípus, a **defektív CC-tövek** típusa a stabil CC-tövekhez hasonlít abból a szempontból, hogy kizárólag CC-tőváltzata van, és mind S-, mind Q-toldalékokkal kötőhangzós. Viszont különbözik tőlük abban, hogy a A-toldalékos alakjai hiányoznak. Vagyis a defektivitást alapvetően a semmi másra nem visszavezethető lexikálisan adott tőtípus határozza meg. A tőtípus viszont abból látható, hogy milyen az adott lexéma paradigmában való viselkedése, így ezt a jelenséget **paradigmatikus defektivitásnak** nevezhetjük. Lentebb, a 4.3. részben látni fogjuk, hogy a defektivitás feloldását is alapvetően paradigmatisz elvek teszik lehetetlenné. A CV-mintákat bemutató (46) táblázatban foglaltuk össze, amely a korábbi (39) táblázat kibővítése a [2d] defektív tőtípussal.

(46) 7x3 igei paradigmarendszert részlete 4 különböző prozodikus mintával – vö. (39)

	[S]	[Q]	[A]
[1] stabil VC-tő	VC-V	VC-C	VC-C
[1-2] VC~CC	CC-V	VC-C	VC-C
[2-1] CC~VC	CC-V	CC-V / VC-C	VC-C
[2d] defektív CC-tő	CC-V	CC-V	*
[2] stabil CC-tő	CC-V	CC-V	CC-C

Annak feltételezése, hogy a defektív igék új tőtípust alkotnak, összefér a Q-alakok rendszeres ingadozásához kapcsolódó analógiás magyarázattal. Az analógia a Q-alakok (mint analógiás cél), illetve az alapalak és A-alakok (mint analógiás források) között áll fenn: a forrásokban megjelenő tő kötelezően megjelenik a célban, lásd a (40) táblázatot. Defektív tőtípus esetén azonban az egyik fajta analógiás forrás (az összes A-alak) hiányzik. Ez azonban nem mond ellent az analógiás feltételezésünknek: ha valamelyik analógiás forrás hiányzik, akkor csak a

másik fog érvényesülni. Mivel a másik analógiás forrás az alapalak, és ez CC-tőváltozatot tartalmaz, ezért a Q-alakoknak is ezt kell tartalmaznia. Ez így is van: a **defektív tövek minden létező alakja CC-tövet tartalmaz** (azaz pl. *csukl-anak*, *sínyl-enek* és nem **csukol-nak*, **sínyel-nek*).

Azt, hogy mi az alapalak, az dönti el, hogy mi a legjelöletlenebb alak (ez gyakran morfológiailag is jelöletlen, de általában a leggyakoribb alak). Ez általában az IN3S, azaz indefinit alak, amelyik vagy a szabad tőből áll (iktelen igék esetén) vagy az *-ik* toldalékkal ellátott alak (ikes igék esetén). Az *-ik* toldalék szintetikus, láttuk, hogy ennek a váltakozó tőtípusok esetén van jelentősége, mivel ez a tény meghatározza az alapalak tőváltozatát, és így az analógiás viszonyok miatt a Q-alakok tövét is. A stabil tőtípusok esetén viszont az ikességnek nincs jelentősége, ekkor az alapalak töve ugyanaz ices és iktelen esetben. A defektív tövek esetén azonban felmerül a kérdés, hogy mi az alapalakja az iktelen defektív töveknek. Láttuk, hogy ezeknél a töveknél a defektivitás kiterjed az IN3S alakra is (**síny(e)l*, **két(e)l*). Azt is láttuk, hogy ezek a kötelezően tranzitív igék a leggyakrabban definit alakban állnak (tárgyuk gyakrabban határozott), ezért plauzibilis feltételezés az, hogy az alapalak ilyenkor nem az indefinit, hanem a definit alak, azaz ID3S: *sínyl-i*, *kétl-i*.⁹⁵ Ebben az esetben az analógiás következtetés ugyanolyan, mint az ices defektív alakok esetén, mind az ices, mind az iktelen esetben az alak töve CC-mintájú, ezért a Q-alakok töve is ilyen lesz. Ezt mutatja a defektív és nem-defektív CC-tőtípusokra az alábbi (47) táblázat, amely a (40) táblázat kiegészítése.

(47) Nem defektív és defektív CC-tőtípusok analógiás viszonyai – vö. (40)

	alapalak		[Q]		[A]

[2] stabil CC	<u>peng</u>	→	<u>peng-esz</u>	←	<u>peng-j</u>
[2d] defektív CC	<u>fényl-ik</u> <u>sínyl-i</u>	→	<u>fényl-esz</u> <u>sínyl-esz</u>		–

Összefoglalva az említett analógiás összefüggéseket, minden tőtípusra jellemző, hogy a Q-alakok töve azonos az alapalak és az A-alak tövével. Az alábbi (48) táblázat tőtípusonként az analógiás viszonyokat mutatja általánosítva CV-mintákra a korábbi megfigyelések alapján – a tőtípusokra a konkrét nyelvi példákat lásd (46)-ban. Ezeknek a viszonyoknak központi

⁹⁵ A fizikai és elektronikus szótárak többsége is ezt a jelölést adja meg lemmaként, azaz a lexéma nevéként.

szerepe lesz annak magyarázatában, hogy a defektív igék – az egyéni változatok ellenére – miért alkotnak viszonylag stabil tőtípust. Figyeljük meg, hogy a (46,48)-ban bemutatott (nemdefektív) típusok három lehetőséget fednek le a lehetséges négyből.⁹⁶ Az [1] és [1-2] tőtípus esetén mind az alapalak, mind az A-alak töve VC-típusú, a [2] típusban mindkettő CC-tövű, [2-1] esetén az alapalak CC-típusú, az A-alakok VC-típusúak.

(48) A kvázianalitikus alak mint analógiás cél – vö. (40)

	alapalak	→	[Q]	←	[A]
[1] stabil VC	VC(-ik)	→	VC-C	←	VC-C
[1-2] VC~CC	VC	→	VC-C	←	VC-C
[2-1] CC~VC	CC-ik	→	CC-V / VC-C	←	VC-C
[2] stabil CC	CC(-ik)	→	CC-V	←	CC-C
[2d] defektív CC	CC-i(k)	→	CC-V		–

4.2.4. A javító folyamatok elérhetetlensége

Felmerül a kérdés, hogy mi tartja fenn a defektivitást, miért ilyen stabil ez az állapot. Hiszen a morfofonológiában számos **javító stratégia**⁹⁷ van, amellyel valamilyen fonológiai hátrány ki lehet küszöbölni (lásd erről Prince–Smolensky 1993/2004). Először vizsgáljuk meg a kérdést általánosan! A szokásos felfogás szerint a nyelvi jel nem más, mint funkcionális és formai tényezők egymásra vetítése (lásd de Saussure 1967), azaz a nyelvi elem jelentéséhez (hang)alak társul. A defektivitás ebben az esetben azt jelentené, hogy valamilyen jelentéshez nem tartozik alak, ezért ez kifejezhetetlen. Ez általában véve lehetetlen: bármilyen jelentést ki tudunk az adott nyelven fejezni körülírással vagy valamilyen alaktani vagy szintaktikai konstrukcióval (vagy ez utóbbiak kombinációjával). Tehát, **általános javító folyamat mindig létezik**. Ez lehet **nem-konvencionalizált**: parafrázissal vagy más lexéma választásával. Például a *CSUKLIK* lexéma megfelelő alakját nem lehet beilleszteni az „(Azt szeretném, hogy) te ne ...” környezetbe, mert az kötőmódot igényelne, a a defektivitás miatt viszont nem áll rendelkezésre a **csuk(o)lj* szóalak. Más módon viszont ezt az üzenetet kifejezhetjük, pl. „(Azt szeretném, hogy) hagyd abba a csuklást”. Hasonlóan a *HÁMLIK* lexéma ható alakját nem lehet képezni (**hám(o)lhat*), de ezt a jelentést ki lehet fejezni a

96 A negyedik típus az lenne, hogy az A-alakok töve CC-típusú, az alapalaké viszont VC-típusú. Ez viszont olyan váltakozó tőtípus lenne, ami ellentmond az analiticitási sorrendnek, hiszen az alapalak vagy szintetikus (ikes igék) vagy szabad tőalak, ami az A-alakok tövével megegyező.

97 A *javító folyamat/stratégia* kifejezést a bevett angol *repair strategy* fordításaként használjuk.

„*lehet, hogy lehámlik*” szintaktikai konstrukcióval vagy más lexikális kifejezés választásával pl. „*leválhat a bőre*”.

A **konvencionalizált** javító folyamatok lehetnek morfológiaiak, morfofonológiaiak vagy fonológiaiak.⁹⁸ **Morfológiai** javító stratégia az, amikor a fonotaktikai motivációjú defektivitást egy (általában az *-ód~őd-*) igeképzővel kerüljük meg, pl. *sínyl-i* helyett a *sínyl-ődik*, *zajl-ik* helyett a *%zajl-ődik*, *kétl-i* helyett a *kétel-kedik*, a *türeml-ik* helyett a *türem-kedik* igét használjuk. Nyelvjárásokban létezik a *%csukl-ődik* alak is (köszönet Szilágyi N. Sándornak, hogy erre felhívta a figyelmemet). A defektív tövek között felsorolt egyes alakok már elavultak (pl. *torl-ik*, *fejl-ik*), helyettük ugyancsak a továbbképzett változatukat használjuk (*torl-ődik*, *fejl-ődik*), amelyek természetesen nem defektívek. Van olyan eset, amikor nem világos, hogy morfológiai vagy lexikális javító folyamatról van szó, pl. a defektív *rejl-ik* helyett a *rejt-ez-ik* ige választása esetén. A legtöbb beszélőnél nem ikes *sínyli* ige esetén ugyancsak morfológiai javító folyamatnak tekinthetjük az ikes indefinit 3SG *%sínyl-ik* alakot, amely a fonotaktikai okokból hiányzó **sínyl*, és a paradigmikus okokból hiányzó **sínyel* alakok helyébe lép.⁹⁹

Morfofonológiai javító folyamat a többeseji **epentézis**, amikor a tővégi mássalhangzó-kapcsolat magánhangzóval van feloldva (*?%csukol-hat*, *%kotal-va*, *%özönöl-jön*, *%hullámoz-zon* stb). Ekkor a szóban forgó CC-tőváltozat helyett VC-tőváltozat jelenik meg.

Fonológiai javító folyamatnak tekinthető az is, amikor a **fonotaktikai** korlátozások változnak meg. Ebben az esetben olyan CCC-k jelennek meg, amelyek egyébként igékben nem léteznek, pl. *%rejlhet*, *?%pata[kszh]at*. A folyamat együtt jár a szóban forgó tövek típusának megváltoztatásával a [2d] defektív CC-tőtípusból a [2] nem-defektív tőtípusba, lásd (46). Ez az átsorolás úgy is megtörténhet, hogy fonológiai sértés nem lép fel, hiszen az adott mássalhangzó-kapcsolat egyébként létezik: vagy azért mert van ugyanilyen CC-re végződő nem-defektív tő (*%rajz-va*, vö. *ajz-va*; *%burjánz-hat* vö. *vonz-hat*), vagy a kötelező degemináció miatt, pl. *%za[jj]anak* (= *zajl-janak*), *?%pata[gz]on* (= *patakz-zon*).

98 Vannak konvencionalizált szintaktikai javító folyamatok is, pl. amikor egy morfológiai megszorítás miatt egyetlen szóalakban kifejezhetetlen múlt idejű feltételes módú alakot két szóval fejezzük ki: pl. *vár-t vol-na* a lehetetlen **vár-t-ana* vagy **vár-ná-tt* helyett. (lásd Rebrus–Törkenczy 2009). Hasonlóan szintaktikai jellegű a többtagú angol melléknevek fokozása: az *X+er/est* toldalékolás helyett a *more/most X* konstrukció használatos.

99 Ezek a javító stratégiák nemcsak a magyarra jellemzők, hanem más nyelvekben is bevett folyamatok. Az olaszban például egyes igék bizonyos alakjai a tőre és a toldalékra vonatkozó egymással ellentétes hangsúlymegszorítások miatt csak egy további toldalék (*-isc-*) beiktatásával fejezhetők ki, pl. a *finire* ige alakjai 1SG: *fin-isc-o*, de 1PL: *fin-iámo*.

Az egyedi javító folyamatok miatt a defektív tövek alakjainak megítélésében a beszélők között nagymértékű egyéni variáció van. Ez a megítélésbeli ingadozás sokkal nagyobb a hangkivető és nem-defektív CC tőtípusok esetén, de az a defektivitás tényét nem kérdőjelezi meg – erről pszicholingvisztikai felmérés is tanúskodik (Lukács és mtsai 2009, 2010, Csényi 2022). Tudjuk, hogy a defektivitás – különösen az inflexiós alakok hiánya – funkcionálisan hátrányos (lásd Baerman–Corbett 2010), így felmerül a kérdés: ha ennyiféle javító stratégia áll rendelkezésre, akkor miért létezik egyáltalán a defektív tőtípus? Az előbbiekben láttuk, hogy a fonológiai/morfofonológiai javító stratégiák mind a tőtípus megváltoztatásával járnak. A következőkben azt fogjuk megmutatni, hogy ez a **paradigmatikus átsorolás nem lehet általános javító folyamat**, mert a paradigmaszerveződés általános elveibe ütközik.

Először lássuk, milyen releváns tőtípusaink vannak, az alábbi (49) táblázat a korábbi (46) táblázatnak a tőváltozatokra vonatkozó részét mutatja (a táblázatból a kötőhangzó–semmi váltakozásokat leahagytuk; a könnyebb olvashatóság kedvéért a tőváltozatokat úgy rövidítjük, hogy hány mássalhangzóra végződnek, azaz 1: VC-tőváltozat, 2: CC-tőváltozat.

(49) VC (=1) és CC (=2) tőtípusok megjelenése – vö. (46)

	[S]	[Q]	[A]
[1] stabil VC-tő	1	1	1
[1-2] VC~CC	2	1	1
[2-1] CC~VC	2	2/1	1
[2] stabil CC-tő	2	2	2
[2d] defektív CC-tő	2	2	–

Ahogy a fenti táblázatból látjuk, a [2d] defektív típuson kívül van négy tőtípusunk. Ez a négy típus az összes logikai lehetőség, ami betartja a (48) analógiás összefüggéseket: a két stabil tőtípus¹⁰⁰ ([1] sor: ⟨1 1 1⟩ és [2] sor: ⟨2 2 2⟩) mellett van két váltakozó (hangkivető) tőtípusunk (az [1-2] sorban látható iktelen ⟨2 1 1⟩ és a [2-1] sorban látható ikes ⟨2 2/1 1⟩ tőtípus); más nem-defektív tőtípus nem lehetséges.

A paradigmaticus változtatásokra két általános feltételt fogalmazhatunk meg: a változás (a) **konzervatív** és (b) **lokális**. A konzervativitás azt jelenti, hogy a javítás révén a tőtípus csak már létező tőtípusba sorolódhat át, azaz új tőtípus ugyanezzel a fonológiai

100 A tőtípusokat a soraikkal (azaz egy rendezett hármassal) rövidítjük, ami a három releváns toldaléktípussal való megjelenésüket mutatja.

alakokkal nem jöhet létre.¹⁰¹ A lokalitás azt jelenti, hogy a defektivitást javító folyamat csak azokat a paradigmaticus cellákat érinti, amelyek hiányoznak, máshol nem engedi a változtatást. Mindkét általános feltétel egy-egy másik elvvel kapcsolatos. A konzervativitás következik a (48) **analógiás feltétel**ből és abból, hogy a tőtípusok az összes lehetőséget kihasználják: mivel az alapalakok meghatározzák a lehetőségeket, ezért ha ezek fennállnak, akkor nem jöhet létre új tőtípus.¹⁰² A lokalitás egy általános elvnek a paradigmaticus megjelenési formája: ez a javító folyamatok **minimalitása**, amely a világ nyelveiben általánosan megfigyelhető elv, és az optimalitáselméleti szemlélet egyik legfontosabb következménye (Prince–Smolensky 2004). Eszerint a változtatásnak mindig költsége van, és a javítás akkor a legoptimálisabb, ha csak a valamilyen más szempontból hátrányos szituációt reparálja. Esetünkben ez azt jelenti, hogy a defektivitást javító folyamat akkor lokális/minimális, ha csak a hiányzó alakokat pótolja, és létező alakok helyett (vagy fakultatívan mellettük) nem vezet be új alakokat.¹⁰³

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy a korábban felsorolt fonológiai javító stratégiák és az imént említett elvek milyen viszonyban állnak! (i) Az első stratégia, mely szerint a hiányzó alakokat a CC-tőváltozattal pótoljuk (CC+C: *csukl-hat) annak ellenére, hogy egyes igéknél és egyes beszélőknél létező javító folyamat (pl. %rejl-het), nem lehet *általános* stratégia, mivel olyan bonyolult fonotaktikai alakzatok jönnének létre, amelyekre nincs példa az igei morfofonológiában (sőt számos esetben a névszóiban sem). Tehát az az átsorolás, amely a teljes [2d] defektív tőtípust a [2] nem-defektív CC-tőtípusba minősíti át (azaz ⟨2 2 -⟩ → ⟨2 2 2⟩ javítást alkalmaz), fonotaktikai okokból nem működhet.¹⁰⁴ Viszont egy ilyen folyamat nem sértené sem a minimalitást (hiszen csak hiányzó alakokat javít), sem az analógiás feltételt (hiszen létező stabil tőtípusba vezet, amelynek analógiás viszonyai között az ikesség nem játszik szerepet).

101 Erről lásd Rebrus–Törkenczy (2009), és ehhez hasonló elvről lásd Steriade (1999), Pertsova (2005).

102 Fordítva ez nem teljesen igaz, lehetséges lenne olyan tőtípus, amelyik létezik, de nem elégíti ki az analógiás feltételt: pl. ha egy ikes ige az iktelen hangkivető tőtípusba (⟨2 1 1⟩) tartozna, akkor ilyen lenne, hiszen az alapalakja az ikesség miatt CC (=2) típusú lenne (mert az -ik S-toldalék), ennek viszont az analógia miatt tükröződnie kellene a Q-alakban.

103 A javító folyamatok lokalitása/minimalitása szorosan kapcsolódik a *monotonitáshoz*. Ha csak lokális javítás van, akkor a folyamat monoton, mert nem szünteti meg létező típusú alakot, ha viszont a reparálás nem-lokális, akkor lehet monoton (ha ingadozást (alternatív alakokat) vezet be, és nem szűnnek meg létező alakváltozatok), de lehet nem-monoton, ha a létező alakok *helyére* állít új változatot.

104 Egy ilyen tömeges átminősítés a(z) igei fonotaktika olyan nagymértékű változásával járna, ami bizonyos értelemben a konzervativitás egy másik, fonológiai formáját sértené: olyan különféle új szekvenciákat hozna létre, amelyekre nincs példa a nyelvben.

(ii) Egy másik lehetőség az, ha a CC+C kapcsolatokat feloldjuk, és a defektív alakokat VC-tővel adjuk meg (VC+C: *csukol-hat) – ez $\langle 2\ 2\ - \rangle \rightarrow \langle 2\ 2\ 1 \rangle$ irányú javítás. Így az alakok soha nem sértenek fonotaktikát, és a minimalitás is teljesül; viszont az analógia elve sérül. Hiszen ekkor egy nem létező $\langle 2\ 2\ 1 \rangle$ tőváltakozó tőtípus jönne létre, amelyben a Q-alakoknak ingadozniuk kellene (de nem ingadoznak: a rendezett hármasban a középső 2 mutatja, hogy CC-tőváltozattal állnak). Az ingadozásnak azért kellene fennállnia, mivel az így újonnan behozott A-alakok analógiás források, amelyek VC-tőváltozattal állnak. Ebben az esetben a konzervativitás is sérül, hiszen a defektív igék esetén (amelyek mind stabil CC-típusúak) bevezetünk egy új tőváltozatot, a VC-t.

(iii) Ha viszont az analógiás elvet (a konzervativitást) be akarjuk tartani, az csak úgy lehetséges, ha a Q-alakokban bevezetjük az ingadozást (azaz $\langle 2\ 2\ - \rangle \rightarrow \langle 2\ 2/1\ 2 \rangle$ javítást alkalmazunk, pl. *csukol-hat és *csukol-nak). Ekkor a $\langle 2\ 2/1\ 1 \rangle$ tőtípust kapjuk, ami létező tőtípus (lásd (49)-ben a [2-1] sort), ezért konzervatív (és betartja az analógiát). A minimalitást/lokalitást viszont megsérti, mert a már létező Q-alakok (pl. csukl-anak) mellé új tőváltozatú Q-alakot vezet be (*csukol-nak). További lehetőségek (iv., v. stb) a minimalitást mind megsértik. Ezeket és a fent felsoroltakat látjuk az alábbi (50)-ben.

(50) A defektív tőtípus javítási lehetőségei és az egyes megszorítások

Hipotetikus innovatív alakok	$\langle 2\ 2\ - \rangle$ ↓	FONO- TAKTIKA	KONZER- VATÍV	LOKÁLIS
i. csukl-hat	$\langle 2\ 2\ 2 \rangle$	*		
ii. csukol-hat	$\langle 2\ 2\ 1 \rangle$		*	
iii. csukol-nak / -hat	$\langle 2\ 2/1\ 1 \rangle$			*
iv. csukol-nak / -hat	$\langle 2\ 1\ 1 \rangle$		*	*
v. csukol-om / -nak / -hat	$\langle 1\ 1\ 1 \rangle$			**

Láttuk tehát, hogy a **defektivitás megszüntetése nem lehetséges a paradigmaszerveződés általános elvei miatt**. A fonotaktikai megszorítások, az analógia/konzervativitás és a minimalitás/lokalitás együttes kielégítése nem lehetséges.

A fentiekben bemutattuk, hogy az igei paradigmatisz CV-minták egyszerre mutatnak szisztematikus ingadozást (az ikés hangkivető tövek Q-alakjaiban) és defektív viselkedést (egyes stabil CC-tövek A-alakjainak hiányát). A két jelenség bizonyos mértékig összefügg: **a szisztematikus ingadozás az analógiás elv következtében lép fel**, és ez az elv az egyik

tényező, amely megakadályozza, hogy a defektivitás megszüntetésére általános javító stratégia születhessen.¹⁰⁵

Ha megvizsgáljuk az ebben és az előző részben vázolt toldalékolási mintákat, akkor azt látjuk, hogy a kötőhangzó szempontjából két minta van, amelyek egyszerre jelenhetnek meg. Ezt mutatja az alábbi összefoglalás, amely a (46) teljes CV-mintákat tartalmazó táblázat egyszerűsítése úgy, hogy a tőváltozatoktól eltekintettünk, és csak a kötőhangzó megjelenését vagy hiányát jelöltük. Ekkor rendszeres ingadozás (az alakok többé-kevésbé szabad variációja) lép fel abban a cellában, amelyben a két minta (van kötőhangzó: C-V és nincs kötőhangzó: C-C) átfed. Ez az átfedés a minták graduális volta miatt csak a két minta határán lehetséges, azaz a lépcsős vonalak mentén (51-ben szürke cellával jelölve). A defektivitás viszont úgy is tekinthető, mint az a cella, amelyre egyik minta sem terjed ki (51-ben fekete cellával jelölve). Így azt mondhatjuk, hogy a **kötőhangzók mintázata két szempontból sem teljes**: a kötőhangzós minta és a nem kötőhangzós minta egymással **átfed** és a két minta együtt **nem fedi le** a teljes paradigmát. Az átfedés variációban, a teljes lefedés hiánya defektivitásban nyilvánul meg.

(51) A kötőhangzók 5x3 paradigmarendszere 4 különböző mintával; vö. (20) és (46)

	[S]	[Q]	[A]
[0] V-tő	V-C	V-C	–
[1(-2)] VC-tő	C-V	C-C	C-C
[2-1] CC~VC	C-V	C-V / C-C	C-C
[2] CC-tő	C-V	C-V	C-C
[2d] CC-tő	C-V	C-V	*

4.3. Múlt idő és ingadozás

Ahogy korábban, a 3. fejezetben láttuk, a múlt idejű alakok CV-mintája érzékeny a tővégi mássalhangzó minőségére (koronális szonoráns (R) vs. egyéb mássalhangzó (P vagy S)) és a mássalhangzók számára (VC vs. CC) – lásd erről a (25) táblázatot. A (27) táblázatban megmutattuk, hogy az **iktelen hangkivető tövek** esetén is megjelenik ez a különbség: a P-re

¹⁰⁵ Ha az A-alakok nem lennének analógiás források, akkor a Q-alakoknak ikés esetben nem kellene vacillálniuk, azaz pl. lehetséges lenne a ⟨2 2 1⟩ tőtípus: pl. a *korl-ik* hipotetikus tővel ⟨*korl-om*, *korl-anak*, *korol-va*⟩. Ekkor a defektív alakok minimális és az analógiát betartó (konzervatív) megjavításának nem lenne akadálya a ⟨2 2 1⟩ tőtípussal, pl. ⟨*sikl-om*, *sikl-asz*, (*)*sikol-va*⟩.

vagy S-re végződő ilyen tövek múlt idejű bázis-alakjai CC-vel állnak és kötőhangzósak (*mozg-ott*, *szorz-ott*). Ezzel szemben az R-tövek ilyen alakjai nem így viselkednek: VC-vel állnak és nem kötőhangzósak (*sodor-t*, *töröl-t*); és ugyanez áll a nem bázis alakokra függetlenül a tővégi mássalhangzó minőségétől (*mozog-tak*, *szoroz-ta*, *sodor-tam*, *töröl-tünk*). Az **ikes hangkivetők** múlt ideje azonban más: mindig független a tővégi mássalhangzó minőségétől. A kötőhangzós alak mindig létezik, bázis alakban kötelezően (*ugr-ott*, *kotl-ott*, *fürd-ött*, *hangz-ott*), nem-bázis múlt időben fakultatívan (*ugr-otta/ugor-ta*, *hangz-ottak/hangoz-tak*). Ezt mutatjuk be az alábbi (52)-ben (a kötőhangzós alakok hátere szokásosan szürke: kötelező kötőhangzó esetén sötétszürke, fakultatív kötőhangzó esetén világosszürke).

(52) Ikes és iktelen hangkivető igék múlt ideje

	a. iktelen		b. ikes	
	PRT	PRT+	PRT	PRT+
(1-2i) R-tő	<i>sodor-t</i>	<i>sodor-tak</i>	<i>ugr-ott</i>	<i>ugr-ottak / ugor-tak</i>
(1-2ii) P/S-tő	<i>mozg-ott</i>	<i>mozog-tak</i>	<i>hangz-ott</i>	<i>hangz-ottak / hangoz-tak</i>

Ez a kétféle hangkivető tőtípus és a kétféle múlt idő toldaléktípus elhelyezhető az eddigi tő- és toldaléktípusok között: ezt mutatja az alábbi (53) táblázat, amely a korábbi (38) kibővítése a múlt idejű alakokkal. Látható, hogy a bázis múlt idő (PRT) a többi toldaléktól eltérően viselkedik: az R-végű igéké a Q-alakokkal (és az A-alakokkal) azonos mintájú (*ápol-t*, *ápol-sz*; *sodor-t*, *sodor-sz*) a P/S-végű igék múlt idejű alakjai a kötőhangzó szempontjából az S-alakokkal azonosak (*dadog-ott*, *dadog-od*; *morg-ott*, *morg-od*, ill. *soroz-ott*, *soroz-od*; *szorz-ott*, *szorz-od*). A nem-bázis múlt idő (PRT+) viszont a hangkivető alakok (és a többi itt bemutatott stabil tőtípus)¹⁰⁶ szempontjából nem alkot új toldaléktípust, mivel a Q-alakokkal azonos a mintája: ikteleneknél VC-tő kötőhangzó nélkül (*sodor-ta*, *morog-ta*), ikeseknél viszont mindkét toldalékcsoporthoz ingadozás tapasztalható (*ugr-otta/ugor-ta*, *ugr-asz/ugor-sz*).

106 Az egytagú (nem gyakori) Vt-végű igéket és a gyakori Cd-végű igéket az egyszerűség kedvéért a táblázatban nem tüntettük fel, lásd (31).

(53) A főbb stabil és hangkivető tőtípusok viselkedése

	[S]	PRT	PRT+	[Q]	[A]
[1i] VR-tő	<i>ápol-od</i>	<i>ápol-t</i>	<i>ápol-ta</i>	<i>ápol-sz</i>	<i>ápol-d</i>
[1-2i] VR~CR	<i>sodr-od</i>	<i>sodor-t</i>	<i>sodor-ta</i>	<i>sodor-sz</i>	<i>sodor-d</i>
[1-2ii]VP/S~CP/S	<i>morg-od</i>	<i>morg-ott</i>	<i>morog-ta</i>	<i>morog-sz</i>	<i>morog-d</i>
[1ii] VP/VS-tő	<i>dadog-od</i>	<i>dadog-ott</i>	<i>dadog-ta</i>	<i>dadog-sz</i>	<i>dadog-d</i>
[2-1] CC~VC	<i>ugr-od</i>	<i>ugr-ott</i>	<i>ugr-otta / ugor-ta</i>	<i>ugr-asz / ugor-sz</i>	<i>ugor-d</i>
[2] CC-tő	<i>olt-od</i>	<i>olt-ott</i>	<i>olt-otta</i>	<i>olt-asz</i>	<i>olts-d</i>
[2d] CC-tő	<i>háml-od</i>	<i>háml-ott</i>	<i>háml-otta</i>	<i>háml-asz</i>	<i>*hám(o)l-d</i>

Így a kötőhangzó szempontjából azonos módon viselkedő tőtípusokat, illetve toldaléktípusokat összevonva az alábbi (54) kötőhangzós mintázatot kapjuk. A mintázat az (51)-hez nagymértékben hasonló, a bázis múlt idejű alakok újonnan bevezetett oszlopa miatt a mintázat határán eggyel több „lépcső” található.

(54) 6x4 igei paradigmarendszer a kötőhangzós mintázat alapján – vö. (51)

	[S]	PRT	[Q] / PRT+	[A]
[0] V-tő	V-C	–	V-C	–
[1(-2)i] R-tő	C-V	C-C	C-C	C-C
[1(-2)ii] P/S-tő	C-V	C-V	C-C	C-C
[2-1] CC~VC	C-V	C-V	C-V / C-C	C-C
[2] CC-tő	C-V	C-V	C-V	C-C
[2d] CC-tő	C-V	C-V	C-V	*

A továbbiakban arról szólunk, hogy a fentiekben bemutatott rendszeres ingadozás egyes tövek esetén hogyan lehet korlátozva. Azaz a fenti (54) ábrában a szaggatott vonallal határolt rész (a kötőhangzós és nem-kötőhangzós minták átfedése) az alakok viselkedése alapján milyen módon finomítható tovább.

4.4. A rendszeres ingadozás korlátozása

A hangkivető igék alakjai nagymértékű egyedi ingadozásnak vannak kitéve. Ez az ingadozás nagyon gyakran a szintetikus alakokra vonatkozik, és a lexémától függ: pl. *pótl-unk* ~ *pótl-*

*unk, képez-em ~ képz-em.*¹⁰⁷ Azaz a stabil VC-tövek és a VC~CC hangkivetők közötti határ számos lexéma tanúsága szerint nem éles. Ez feltehetően a produktív *-ol~el~öl* és az *-oz(ik)~ez(ik)~öz(ik)* igeképzők hatása, amely magánhangzója új szóképzés esetén stabil VC tőtípusú ígét állít elő (pl. *cajon-ozik* ‘cajonon játszik’, *garázs-ol* ‘garázsban parkol’), de történetileg ugyanezekre a képzőkre visszavezethető *-l* és *-z(ik)* toldalékok megjelennek a hangkivető és a defektív CC tőtípusokban is. Az ingadozás az adott tőtől és a toldaléktól egyaránt függhet, és az egyes tövek esetén eltérő az egyes alakok megítélése.

Az előbbieken vázolt bizonytalanság vonatkozik a rendszeres ingadozásra is, a kétféle típusú Q-alakok grammatikalitása eltérő lehet. Például az *ugr-anak, ugr-ani, ugr-asz* stb. jóval elfogadottabb, mint az *ugor-nak, ugor-ni, ugor-sz*, de pl. a *fürdik* esetén ilyesféle jelentős különbséget nem tapasztalunk (pl. *fürd-enek ~ füröd-nek*). Van azonban az ikes hangkivetők egy altípusa, amelyben egyes Q-alakok a legtöbb beszélő számára nem elfogadhatók: pl. *?*dohányz-ana, ?*dohányz-ani* (vö. *dohányoz-na, dohányoz-ni*), míg más ilyen mintájú, Q-toldalékkal ellátott alakok jelöltek ugyan, de szélesebb körben használatosak: *%dohányz-otok, %dohányz-anak* (az általánosan elfogadott *dohányoz-tok, dohányoz-nak* alakok mellett). Azaz ezeknek az ígéknek mindig van VC+Q alakjuk, de a CC+Q alakjuk igazán csak bizonyos Q-toldalékok számára elérhető. A toldalékoknak ez a különbsége együttáll azzal, hogy a kvázianalatikus toldalék szám/személyjelölő (*-nak~nek, -tok~tek~tök, -lak~lek, -sz*) vagy sem (*-na~ne, -n(i)*). Ez utóbbi csoportba tartoznak a nem bázis múlt idejű alakok toldalékai (*-tak~tek, -tam~tem, ta~te* stb.), pl. *dohányoz-tam*, de **dohányz-ottam*. is. Azaz itt az ikes hangkivető tövek Q-alakjainak általánosan feltételezett ingadozása nem áll fenn: a szisztematikus vacilláció szám/személyjelölőkkel ellátott alakokra van korlátozva. Ezt mutatja az alábbi táblázat (55).

(55) Kvázianalitikus alakok ingadozásának korlátozása

	a. szám/személy [Q1]		b. nem szám/személy [Q2]		
	2P	N3P	COND	INF	PRT+
VC-tő	<i>hiányoz-tok</i>	<i>hiányoz-nak</i>	<i>hiányoz-na</i>	<i>hiányoz-ni</i>	<i>hiányoz-tak</i>
CC-tő	<i>%hiányz-otok</i>	<i>%hiányz-anak</i>	<i>?*hiányz-ana</i>	<i>?*hiányza-ni</i>	<i>*hiányz-ottak</i>

107 Az *-ó~ő* és az *-ás~és* képzőknél a CC-tő és a VC tő különbségéhez nagyon gyakran szisztematikus jelentésbeli/használatbeli különbség társul, a CC-tőváltozat általában a specifikusabb lexikalizált jelentésben áll: pl. *pót(*o)lóbusz, fogpót(*o)lás, kép(*e)ző* ‘derivációs szuffixum’, *alapkép(*e)zés*.

A fenti tőtípus beilleszthető a tőtípusok eddig feltételezett hierarchiájába. Bizonyos értelemben átmenetet képvisel a [2-1] ikés CC~VC tőtípus (*fürdik*) és az [1] stabil VC tőtípus (*bérez*), illetve az iktelen hangkivető [1-2] VC~CC tőtípus (*érez*) között. Ezt mutatja az alábbi (56) példasor, ahol a szóban forgó új CC~VC tőtípust [2-1']-vel jelöltük és a *lélegzik* igével példáztuk (a múlt idejű alakokat az egyszerűség kedvéért nem szerepeltettük; [Q1] jelöli a szám/személyjelölő, [Q2] az egyéb kvázianalitikus toldalékok típusát).

(56) Az ikés hangkivető igék két formája a többi toldaléktípushoz képest

	[S]	[Q1]	[Q2]	[A]
[1] VC-tő	<i>bérez-ek</i>	<i>bérez-nek</i>	<i>bérez-ni</i>	<i>bérez-ve</i>
[1-2] VC~CC	<i>érez-ek</i>	<i>érez-nek</i>	<i>érez-ni</i>	<i>érez-ve</i>
[2-1'] CC~VC	<i>lélegz-em</i>	<i>lélegez-nek / lélegz-enek</i>	<i>lélegez-ni</i>	<i>lélegez-ve</i>
[2-1] CC~VC	<i>fürd-öm</i>	<i>füröd-nek / fürd-enek</i>	<i>füröd-ni / fürd-eni</i>	<i>füröd-ve</i>
[2] CC-tő	<i>ölt-ök</i>	<i>ölt-enek</i>	<i>ölt-eni</i>	<i>ölt-ve</i>
[2d] CC-tő	<i>fényl-em</i>	<i>fényl-enek</i>	<i>fényl-eni</i>	<i>*fényl-ve</i>

Felmerül a kérdés, vajon mivel magyarázható a kvázianalitikus toldalékkal ellátott alakok fenti különbsége? Korábban bemutattuk, hogy Q-alakok rendszeres ingadozása megmagyarázható, ha az alapalaknak és az analitikus alakoknak, mint analógiás forrásoknak a hatását feltételezzük, lásd (40), (48). Azonban figyeljük meg, hogy az analógiás források morfológiailag aszimmetrikusak: az alapalak mindig jelen idő kijelentő módú (a szóban forgó esetekben az *-ik* toldalékkal áll), az analitikus alakok viszont néha nem (pl. kötőmód esetén), néha igen (pl. definit 3. személyű alakok esetén). Tudjuk, hogy az analógiás hatás annál erősebb, minél hasonlóbb a forrás és a cél. A hasonlóság viszont funkcionális hasonlóság is lehet: például ha a forrás és a cél is azonos időben/módban áll, akkor az analógiás hatás erősebb lehet, ha viszont különbözőben, akkor gyengébb (erről lásd Bybee 2010). Mivel a szóban forgó ikés hangkivető igék esetén az alapalak mint analógiás forrás adja a CC-tőváltozatot, ezért ennek a hatása nagyobb a *jelen idő kijelentő módú* alparadigmán belül, mint azon kívül. Ebbe az alparadigmába tartoznak a fenti (55a) alakok. A *nem szám/személyjelölős alakok* viszont ezen kívül esnek, így ezeknek a CC-tőváltozatú alakjaira gyengébb vagy nincs analógiás hatás, lásd (55b). Az alábbi (57) példasor a jelen idő kijelentő

módú alparadigmát mutatja a *dohányzik* igére, megjelölve az egyes alakok morfofonológiai státuszát (S, Q vagy A); az analógiás források félkövér betűkkel, az analógiás célok szürke háttérrel vannak szedve. Látható, hogy az indefinit paradigmában vagy S- vagy Q-toldalékú alakok vannak, így minden alakban elérhető a CC-tőváltozat. A definit paradigmában viszont állnak A-alakok is VC-tőváltozattal, többek között ezek analógiás hatása okozza az alternatív VC-tőváltozatú Q-alakokat.

(57) A jelen idő kijelentő mód alparadigmája

	NDF	(DEF)
1S	[S] dohányz-om/-ok	[S] (le)dohányz-om
2S	[S] dohányz-ol	[S] (le)dohányz-od
3S	[S] dohányz-ik	[A] (le)dohányoz-za
1P	[S] dohányz-unk	[A] (le)dohányoz-zuk
2P	[Q] %dohányz-otok / dohányoz-tok	[A] (le)dohányoz-zátok
3P	[Q] %dohányz-anak / dohányoz-nak	[A] (le)dohányoz-zák

Felmerül a kérdés, hogy a fenti aszimmetria és annak magyarázata miért csak egyes ikes hangkivető tövekre áll (pl. *hiányzik*, *dohányzik*, *lélegzik*¹⁰⁸). Figyeljük meg, hogy ezek az igék *-(o/e/ö/a)zik* végződésűek, és korábban említettük hogy az igéknél szabadon bővíthető osztály a stabil VC-tőtípusba tartozó (azaz nem hangkivető) *-o/e/ö/az(ik)* toldalékkal ellátott igék osztálya. Ez utóbbi igeképző gyakori és produktív, így nagy számú lexéma tartozik ebbe a típusba. Ennek a tőtípusnak azonban kizárólag VC-tőváltozatai vannak, így Q-toldalékokkal is mindig megjelennek. Feltételezhető tehát, hogy az ikes hangkivető Q-alakok aszimmetrikus mintáját ezen alakoknak az analógiás hatása okozza. Ezt mutatjuk be az alábbi (58)-ban: a *dohányzik* ikes hangkivető tő jelen idő kijelentő módú Q-alakjai variációt mutatnak (%*dohányz-anak*, *dohányoz-nak*), mivel rájuk az alapalak (*dohányz-ik*) CC-tővének hatásán kívül a jelen idő kijelentő módú analitikus alakok (A1: *dohányoz-zuk*, *dohányoz-za*, sőt *dohányoz-hat*) és az azonos toldalékkal álló hasonló hangalakú VC-tövek alakjai (pl. *aranyoz-nak*, *zuhanyoz-nak*) is hatnak – lásd (58i). Ez utóbbi hatások összességében annyira erősek lehetnek, hogy az alapalak hatását elnyomhatják, és ennek következtében a Q-alak CC-tőváltozatának megítélése kétséges (pl. %*dohányz-anak*, %*dohányz-otok*). A jelen idő kijelentő módú alparadigmához nem tartozó Q-alakok (pl. feltételes mód, infinitívus, nem-bázis múlt idő), a fentiekől eltérően szinte kizárólag VC-tőváltozattal rendelkeznek (pl.

108 Az intranszitiv ikes *lélegzik* igének van egy iktelen párja (pl. *belélegez*, *vmit lélegez*), ennek alakjai az ikestől eltérőek, és ez befolyásolhatja az ikes lexémához tartozó alakok megítélését.

dohányoz-na, dohányoz-ni, dohányoz-tak), mivel a jelen idő kijelentő módú alapalak hatása kevésbé érvényesül.

(58) Aszimmetrikus analógiás viszonyok

i. jelen idő kijelentő mód

	alapalak	[Q1]	[A1]
[1] VC-tő		<u>zuhanyoz-nak</u>	
		↓	
[2'] CC~VC tő	<u>dohányz-ik</u> →	dohányoz-nak / %dohányz-anak	← <u>dohányoz-zuk, -za</u>

ii. egyéb idő/mód vagy nem véges ige

	alapalak	[Q2]	[A2]
[1] VC-tő		<u>zuhanyoz-na</u>	
		↓	
[2'] CC~VC tő	×	dohányoz-na	← <u>dohányoz-zon, -hat</u>

A fentiek összefoglalása a következő: az analógiás viszonyok annál erősebben hatnak, minél nagyobb a forrás-alakok és a cél-alakok hasonlósága. A hasonlóság formai és funkcionális vonásokban is megnyilvánulhat: az azonos lexéma (azonos „tő”), illetve az azonos morfoszintaktikai jegy-érték (azonos „toldalék”) ilyen formai és funkcionális hasonlóságot valósít meg egyszerre.¹⁰⁹ Az első esetben a táblázatokban azonos sorban álló cellák közötti „vízszintes” kapcsolat van, a második esetben azonos oszlopban állók közötti „függőleges” kapcsolat. Ezt mutatja az alábbi (59). A funkcionális hasonlóságot erősíti/gyengíti az azonos/különböző alparadigmához (pl. jelen idő kijelentő mód) tartozás is. A jelen idő kijelentő módú alakok esetén az alapalak hatása érvényesül (59i), egyéb esetekben azonban nem (59ii).

109 A formális hasonlóságot azonos lexémák esetén az alak kezdőszekvenciája mutatja („tő”), azonos toldalékok esetén pedig az alak végszekvenciája („kitevő/toldalék”), lásd erről a morfológiai szegmentálás klasszikus eszközei nélkül Rebrus 2000.

(59) Aszimmetrikus analógiás viszonyok CV-mintái

	i. jelen idő kijelentő mód			ii. egyéb idő/mód		
	alap- alak	[Q1]	[A1]	alap- alak	[Q2]	[A2]
[1] VC-tő		<u>VC-C</u> ↓			<u>VC-C</u> ↓	
[2'] CC~VC	<u>CC-V</u> →	<u>VC-C</u> ← <u>VC-C</u> <u>CC-V</u>		×	<u>VC-C</u> ← <u>VC-C</u>	

Visszatérve az (56)-ban táblázatba rendezett alakokhoz, azok teljes CV-mintázata az alábbi (60) ábrán bemutatott 6x4-es paradigmarendszerben adható meg. Van **két prototipikusnak** nevezhető **tőtípus**: az [1] stabil VC-tőtípus (első sor) és a [2] nem-defektív stabil CC-tőtípus (utolsó sor). Ezek nagyszámú lexémát tartalmaznak és igekezés révén bővíthető osztályt alkotnak. A két tőtípus szintetikus toldalékokkal ugyanúgy viselkedik, azaz kötőhangzósak (VC-V, illetve CC-V minták). A-toldalékkal is csak fonotaktikai különbséget látunk, ami a tővégek különbségéből adódik (kettes, illetve hármas mássalhangzó-kapcsolat van: VC-C, illetve CC-C). Ez a két toldaléktípus prototipikusnak fogható fel: az [S] típus mindig kötőhangzós, az [A] típus sohasem. A „közbenső” Q-toldalékok típusa viszont már váltakozást mutat: előbbi [1] tőtípussal kötőhangzó nélküli alakokat ad, a második [2] tőtípussal nem: VC-C mintát, illetve CC-V mintát. Az [S] és az [A] toldaléktípusok között nincs semmiféle átjárás, variáció. Egyes Q-toldalékok viszont tudnak az A-toldalékokhoz hasonlóan viselkedni, azaz kötőhangzó nélkül járulni CC-tövekhez (ezek általában informálisabb alakok, pl. %tart-lak, %leng-sz, %ajz-tok).¹¹⁰ Fordítva azonban nincs variabilitási hatás: az A-alakok mindig kötőhangzó nélküliek (nem képzelhetők el pl. a *sért-ehet, *leng-eve, *mond-oja/*mond-aja alakok). A két prototipikus tőtípus között viszont van átjárás, egyes stabil VC-tövek stabil CC-tőként viselkednek a Q-toldalékok szempontjából, kötőhangzósak: pl. tanít-alak, tát-anak, vét-esz, bocsát-otok, ez a kötőhangzó azonban gyakran nem stabil, sokszor elmarad: tanít-lak, %tát-nak, %vét-sz, %bocsát-tok).

A nem-prototipikus toldaléktípusoknak több csoportja van attól függően, hogy a különböző tőtípusokkal milyen CV-mintát mutatnak: lehet szám/személyjelölő kvázianalitikus [Q1] vagy egyéb kvázianalitikus [Q2] vagy az alábbi (60)-ban külön nem jelölt bázis múlt idő (PRT) és nem bázis múlt idő (PRT+). A nem prototipikus tőtípusok – a

¹¹⁰ Ekkor általában CCC-t alkotnak. Ahogyan korábban említettük, egyes esetekben degemináció zajlik le (sokszor hasonulással együtt), így hármas CCC helyett kettes CC áll, pl. %ho[rt]ok (=hord-tok), %mo[nc] (=mond-sz), hallak (=hall+lak).

hangkivető tövek három típusa [1-2], [2-1], [2-1'] és a defektív [2d] tőtípus – CV-mintáik alapján szintén a két prototipikus tőtípus között helyezkedik el. Az [1-2] iktelen hangkivető tőtípus az [1] stabil VC-tőtípushoz hasonlóan viselkedik (azaz kötőhangzó csak S-alakokban van), az egyetlen különbség az S-alakok tőváltozatában van (mintáik: VC-V, illetve CC-V). Ennek a két tőtípusnak az elkülönítése azonban problematikus a nagyon sok hezitáló ige miatt (ezt jelöljük úgy, hogy az S-alakok oszlopában a két sor közötti vízszintes vonal szaggatott). A [2d] defektív tövek a [2] stabil CC-tövekhez hasonlítanak, az egyetlen különbség az A-alakok hiányában van. Ezek között a tőtípusok között sincs éles határ a sok egyedi javító stratégia miatt (vízszintes szaggatott vonallal jelölve). A [2d] típushoz tartozó egyedi javító stratégia iránya lehet a [2] típus, illetve lehet az ikés hangkivető [2-1] típus is (ezért itt is vízszintes szaggatott vonal áll). A két középső tőtípus, az ikés hangkivetők [1-2'] és [1-2] két külön mintázatot mutat, az előbbi típusban a CC-V minta csak szám/személyjelölő Q-toldalékok esetén megengedett. Az utóbbi típusban viszont minden esetben lehetséges mindkét alak (rendszeres ingadozás). Ez a különbség azonban nem éles: konkrét tőtől és toldaléktól függően egyedi stratégiák lehetségesek.

(60) 6x4 igei paradigmarendszer 4 különböző prozodikus mintával – vö. (46)

	[S]	[Q1]	[Q2]	[A]
[1] VC-tő	VC-V	VC-C	VC-C	VC-C
[1-2] VC~CC	CC-V	VC-C	VC-C	VC-C
[2-1'] CC~VC	CC-V	CC-V / VC-C	VC-C	VC-C
[2-1] CC~VC	CC-V	CC-V / VC-C	CC-V / VC-C	VC-C
[2d] def. CC-tő	CC-V	CC-V	CC-V	*
[2] CC-tő	CC-V	CC-V	CC-V	CC-C

Elmondhatjuk tehát, hogy a **két prototipikus tőtípus** (VC és CC) és a **két prototipikus toldaléktípus** – a mindig kötőhangzós vagy magánhangzókezdetű **szintetikus** [S] típus,¹¹¹ és a sohasem kötőhangzós **analitikus** [A] típus – összesen négyféle kombinációs lehetőséggel bír az alakok CV-mintája alapján, ezek: VC-V, CC-V, VC-C és CC-C. Ezt a négy mintát figyelhetjük meg a fenti (60) ábra négy sarkában, és ezek eloszlása adja a teljes paradigmatis mintázatot. A nem-prototipikus alakok a közbenső sorokban/oszlopokban helyezkednek el: ezek a négy CV-minta közül vehetik fel valamelyiket. A minták térbeli

¹¹¹ Stabil V-tőtípus után nem áll kötőhangzó S-toldalékok esetén sem, de ez az eset igéknél néhány V-végű toldalékot tartalmazó főre van korlátozva, lásd (16-17-18).

elhelyezkedése alapján a két legbonyolultabb módon versengő minta a CC-V és a VC-C minták. Ezek prototipikus esetben a CC-tövek S-alakjaiban (bal alsó sarok) és a VC-tövek A-alakjaiban jelennek meg (jobb felső sarok). A két minta komplex módon képeződik le a tőtípusokra és a toldaléktípusokra. A teljes mintázat komplexitása alapvetően a graduális mintázatban nyilvánul meg: a két minta határa lépcsős vonal. A komplexitást fokozza, hogy vannak átfedő (ingadozás), hiányos (defektivitás) és egyéb, a tőtípusok besorolásából fakadó variábilis viselkedések, ezeket egymástól szaggatott vonal választja el.

A **tőtípusok** nagy vonalakban a **tő(vég) fonológiai felépítésével** kapcsolatosak, azoknak a CV-felépítésével és a résztvevő szegmentumok minőségével valamennyire korrelálnak (elnevezésük is erre utal). A **toldaléktípusok** nagyjából a **toldalékok morfológiai** és kisebbrészt fonológiai felépítésével kapcsolatosak. Ahogyan korábban bemutattuk, ezek közül az összefüggések közül egyik sem definitív, azaz sem a tőtípusokat, sem a toldaléktípusokat nem lehet velük kimerítően definiálni. Ennek ellenére kisebb-nagyobb korrelációk léteznek egyes fonológiai jellemzők és a tőtípusok, illetve egyes morfológiai és fonológiai jellemzők és a toldaléktípusok között. Mivel tehát a tő- és toldaléktípusok nem jósolhatók meg az allomorfohangalakjából, ezért a típusok lexikálisan kódolt osztályok. Ezen osztályok az alakok paradigmaticus viselkedésén alapulnak, azaz **a típusok különbségei paradigmaticus különbségek**.

4.5. Az sz-tövek

Az alábbiakban az előző, 4.5 alfejezethez szorosan kapcsolódó témát fogunk megvizsgálni: a tővégi sz váltakozását mutató tövekkel kapcsolatos jelenségeket. Az ilyen, ún. sz-tövek különböző típusai számos különböző CV-mintájú igei alparadigmát alkotnak, és különböző típusú váltakozásokat és nagymértékű ingadozást mutatnak (fonológiai leírásukat lásd többek között Törkenczy 2001).

4.5.1. Az sz-tövek típusai

Az sz-tövekhez tartozó legegyszerűbb tőtípus az, amelyik a szóvégi mássalhangzó helyén *sz~d*-váltakozást mutat, de ehhez semmilyen CV-váltakozás társul: az összes tőváltozat VC-mintájú. A váltakozás együtt jár egy viszonylag rendszeres variációval: a tővégen egyes esetekben ingadozás nélküli *-d* jelenik meg (pl. *alkud-na*, *esküd-ni*, *esküd-ött*, *alkud-tak*, *esküd-het*, *alkud-va*), más esetekben mind a *d-tő*, mind az *sz-tő* lehetséges (pl. *alkud-om* ~ *alkusz-om*, *esküd-sz* ~ *esküsz-öl*, *alkud-tok* ~ *alkusz-tok*, *(le)esküd-jük* ~ *(le)esküsz-szük*). Az

sz-tő elérhetősége azon múlik, hogy a **toldalék szám/személyjelölő-e**, függetlenül attól, hogy milyen todaléktípusba tartozik ([S], [Q] vagy [A]). Ezt mutatja az alábbi (61a) táblázat.¹¹²

Az **sz-tő** ugyanilyen elérhetőségét látjuk a (61b) példasorban bemutatott tőtípusban, amelyben **d-tő** egyáltalán nem is létezik.¹¹³ A **d-tő** hiányának két következménye van: egyrészt szám/személyjelölők esetén sincs ingadozás, csak az **sz-tő** jelenik meg (S1: *isz-om*, *tesz-ek*, *visz-el*; Q1: *isz-tok*, *tesz-nek*, *visz-lek*; A1: *isz-sza*, *visz-szük* stb), ezt mutatja a (61b) baloldali oszlopa. Másrészt nem szám/személy todalékok esetén a tövek nem mutatnak egységes mintát: az S2-alakok **v-tövűek** (*iv-ó*, *tev-ő*, *viv-ő*), az A2-alakok pedig gyakran magánhangzó-tövűek, amelyben sem a **d**, sem az **sz** nem jelenik meg tövégen (*i-hat*, *té-ve*, *vi-tet*, *ve-dd*) vagy egy a kötőmód jelölőjével egybeolvadt **gy** mássalhangzós bázisalakot lehet feltételezni (*igy-a*, *vigy-en*, *végy* stb.). A Q2-alakok esetén viszont egy sehol máshol nem megjelenő **n-tő** áll, ami a todalékkezdő C-vel geminátát alkot (*in-ni*, *ten-ne*, *vin-né*). A múlt idejű alakokban az **sz-tő** szintén elérhetetlen: PRT+ esetén V-tő áll (*i-tta*, *te-ttek*, *vi-ttük*). A bázis múlt idő töve ezzel azonos (*te-tt*, *vi-tt*), a két ikés ige kivételével, ahol a **v-tő** jelenik meg (*iv-ott*, *ev-ett*).

(61) A váltakozó sz-tövek két altípusa

	a. stabil VC-tő, sz~d-tő		b. váltakozó C~V-tő, sz-tő	
	szám/személy	egyéb	szám/személy	egyéb
[S]	<i>alkud-om</i> <i>alkusz-om</i>	<i>alkuv/d-ó</i>	<i>isz-om</i>	<i>iv-ó</i>
[Q]	<i>alkud-tok</i> <i>alkusz-tok</i>	<i>alkud-na</i>	<i>isz-tok</i>	<i>in-na</i>
[A]	<i>alkud-juk</i> <i>alkusz-szuk</i>	<i>alkud-hat</i>	<i>isz-szuk</i>	<i>i-hat (igy-a)</i>

112 Nem szám-személy S-toldalék kevés van, a leggyakoribb az **-ó~ő** és az **-ás~és**. Ezek esetén a **d-tő** mellett a **v-tő** is megjelenik (*alkud-ó* ~ *alkuv-ó*, *esküd-és* ~ *esküv-és*), a **v-tő** általában a lexikalizált alakban használatos (pl. *megalkuvó* (mn./fn.), *esküvő* (fn.)), a **d-tő** a transzparensabb alakokban (pl. *a csillagot is leesküdő, az árat lealkudó*).

113 A **d-tő** lehetséges, hogy történetileg létezett ebben a tőtípusban is, ezt mutathatja a kötőmódú alakok palatális mássalhangzója (*igyon*, *tegye* stb). Ez azonban szinkrón értelemben nem lehet a **d+j** hasonulás eredménye, mert intervokalikusan annak hosszú palatális [ggy]-nek kellene lenni, és az ide tartozó ige-tövek közül csak a **HISZ** lexéma alakjai (pl. *higgy(e)*) mutatják ezt a mintát.

tővég:	sz~d	d (v)	sz	v~n~V~gy
--------	------	-------	----	----------

Prozodikus szempontból a fenti tőtípusok tagjai stabil VC-tövek (61a), illetve váltakozó C~V-tövek (61b). Az *sz*-tő elérhetőségére mindkét típusban ugyanazok a feltételek vonatkoznak: az csak szám/személyjelölők esetén jelenik meg.¹¹⁴ A (61a) tőtípusban a *d*-tő mindenhol elérhető, így szám/személyjelölők esetén szabad variáció van az *sz* és a *d*-tővel rendelkező alakok között – lásd (61a) bal oldali oszlopát. A (61b) tőtípusban nincs *d*-tő, ezért az sehol sem jelenik meg, itt az *sz*-tővel álló alakoknál nincs ingadozás, az *sz*-tő és a *d*-tő hiányában viszont toldaléktól függően egyedi stratégiák mutatkoznak: V-tő, v-tő, n-tő vagy gy-bázis.

A fenti két tőtípus esetén vagy csak a tő prozodikus szerkezete váltakozik *sz~d*-váltakozás nélkül (C~V-tő, lásd 61b), vagy csak *sz~d* váltakozást látunk prozodikus váltakozás nélkül (stabil VC-tő, lásd 61a). Az *sz*-tövek következő típusaiban viszon *sz~d* váltakozás is van és a tövek CV-szerkezete is váltakozó. Itt a prozodikus váltakozás hangkivetés, azaz CC~VC váltakozás. Két altípusa van: az egyik, amelyben a *d*-tő mindig elérhető,¹¹⁵ és egy másik, amelyben csak akkor, ha az *sz*-tő nem elérhető (ez utóbbi itt is kizárólag szám/személyjelölők esetén elérhető). Az alábbi (62)-ben ezt a két típust látjuk. Az első (62a) típusban a *d*-tő minden alakban megjelenik, ezért az [S1] és [Q1] szám/személyjelölős alakokban az *sz*- és a *d*-tőváltozattal mindkét alak lehetséges, pl. S1: *mosakod-ik* ~ *mosaksz-ik*, *mosakod-om* ~ *mosaksz-om*, Q1: *mosakod-tok* ~ *mosaksz-otok*, *mosakod-nak* ~ *mosaksz-anak*.¹¹⁶ Az *sz~d* tőallomorfok pontosan együttállnak a CC~VC tőallomorfokkal, azaz csak Vd-tőváltozat és Csz-tőváltozat létezik. Ez az oka annak, hogy az ingadozás nem terjed ki az A1-alakokra (szemben a fent tárgyalt stabil VC típusú *sz*-tövekre,

114 Egyedi kivétel a gyakorítóképző, amely nem/számjelölő esetén néha az *sz*-tőhöz járul: *esz-eget*, *isz-ogát*, *?tesz-eget*, *?vesz-eget*. Ennek oka valószínűleg az, hogy ez a tőváltozat a leggyakoribb. A *FREQ* alak viselkedése a létige esetében (általában *vagy-ogát*, és csak ritkán nem *%van-ogát*) is szám/személy diszkrepanciát mutat, a tő kiválasztása minden szám/személyben itt is a tőváltozat gyakori voltára vezethető vissza, hiszen a létige esetében a *vagy*- tövet tartalmazó nem 3. személyű alakok (*vagy-ok*, *vagy*, *vagy-unk*, *vagy-tok*) a gyakoribbak, és szemben a 3. személyű alakokban (*van*, *van-nak*) található *van*- tövel.

115 Ebben a tőtípusban egyes igéknél nem *d*-tő van, hanem *z*-tő, pl. *igyekezik*, *emlékezik*, *szándékozik*. Más szempontból ezek a Csz~Vz-tövek ugyanúgy viselkednek, mint a szóban forgó Csz~Vd tövek.

116 Ez alól kivétel az *EMLÉKSZIK* (*vkire*), amely Csz~Vz tő (*emléksz-em* vs. *emlékez-ve*), de szintetikus alakokban a köznyelvben nem igazán ingadozik (pl. *emléksz-em*, de *?emlékez-em vmire*). Feltételezhető, hogy ez az *EMLÉKEZIK* (*vkiről*) stabil Vz-tővű lexéma alakjaitól való megkülönböztetés miatt van így. Érdekes, hogy az ingadozás fenti korlátozása nem terjed ki a Q2 alakokra: az *EMLÉKSZIK* lexéma itt ingadozik (*%emléksze-tek* ~ *(ti) emlékez-tek*). Így az utóbbi alakok hozzátartoznak mindkét lexéma paradigmájához, pl. *(ti) emlékez-tek rá* = *megemlékez-tek róla*.

pl. *alkusz-szuk* ~ *alkud-juk*), még akkor sem, ha azok szám/személyjelölősök, hiszen a hangkivetőknél sohasem állhat A-toldalékkal a CC-tőváltozat (ami ebben az esetben Csz-változat is: (*mosakod-ja*, **mosak(o)ssza*; *mossakod-juk*, **mosak(o)sszuk*). A nem szám/személyjelölős alakok mind Vd-tővel állnak, azaz itt sincs ingadozás, pl. S2: *mosakod-ó*, *vereked-és*, PRT: *nyugod-ott*, Q2: *teleped-ne*, *haragud-ni*, *tanakod-tam*, A2: *mosakod-hat*, *gyarapod-va*, *vereked-j*).¹¹⁷

A másik tőtípust mutatja az alábbi (62b), ide olyan tövek tartoznak, amelyek sz-töve maga is prozodikusan váltakozik, állhat CC-tőváltozattal (S1: *alsz-om*, *feksz-el*) és állhat VC-tőváltozattal (A1: (*ki*)*alusz-sza*, (*ki*)*feküsz-szük*). Q1-alakjai ezeknek is váltakoznak: *alsz-otok* ~ *alusz-tok*, *alsz-anak* ~ *alusz-nak*.¹¹⁸ A nem szám/személyjelölős alakok viszont a Cv-tővel (S2: *alv-ás*, *fekv-ő*) vagy a Vd-tővel állnak (Q2: *alud-na*, *feküd-ni*; A2: *alud-hat*, *alud-j*, *feküd-ve*).¹¹⁹

(62) Váltakozó CC~VC sz~d-tövek

	a. Csz~Vd-tő		b. Csz~Vsz~Vd-tő	
	szám/személy	egyéb	szám/sz.	egyéb
[S]	<i>mosakod_d-om</i> <i>mosak_{sz}-om</i>	<i>mosakod_d-ó</i>	(?% <i>alusz-om</i>) <i>alsz_z-om</i>	<i>alv_v-ó</i>
[Q]	<i>mosakod_d-tok</i> <i>mosak_{sz}-otok</i>	<i>mosakod_d-na</i>	<i>alusz_z-tok</i> <i>alsz_z-otok</i>	<i>alud_d-na</i>
[A]	<i>mosakod_d-juk</i>	<i>mosakod_d-j</i>	<i>alusz_z-szuk</i>	<i>alud_d-j</i>
tővég:	Csz~Vd	Vd	Csz~Vsz	Vd (Cv)

A fenti típusokon kívül van egy tő, amely az sz-tövek közé tartozik, de defektív viselkedést mutat, ez a (*meg*)*ismerszik*. Ennek az igének nincs d-töve, viszont az sz-tőre ugyanazok a korlátozások vonatkoznak, mint a többi sz-tőnél. A defektivitás abból adódik, hogy az sz-tő elérhetetlensége esetén a d-tő hiányában semmilyen más tőváltozat sem jelenik meg helyette. A defektivitás így kiterjed az összes olyan alakra, amelyben az sz-tő nem megengedett: az A-

117 Egyes igék esetében S2-alakokban v-tő is lehet, amely Cv-tőmintát mutat, pl. *cselekv-és*, *dicsekv-és*, *törekv-és*, *növekv-ő*, *igyekv-ő*, *haragv-ó*, *nyugv-ó*.

118 Az S1-alakoknál csak a CC-tőváltozat jelentkezik (*alsz-om*, *alsz-ik* stb.), a VC-tőváltozat (*alusz-om*, *alusz-ik* stb.) már elavult. A d-töves Q1-alak (*alud-nak*, *feküd-nek*) nem számít köznyelvinek, hasonlóan az kijelentő módú A1 alaknál is ritka a d-tő (?*kialud-juk*, %*elfeküd-jük*).

119 Egyes analitikus képzőknél egy „rövid” tőváltozat is jelentkezik, amelyben sem a többi tővégi V, sem a tővégi C (sz vagy d) nem szerepel pl. *al-hat*, *fek-ve*, *fek-het*, *al-tat*, *fek-tet*. Ez a rövid tő elvértve a többi tőtípusnál is jelentkezik, pl. *esk-et*, *nyugat*.

alakokra (**ismersz-het*, **ismersz-ve*, **ismersz-szen*), és minden olyan alakra, amelyben nem szám/személyjelölő áll (S2: **ismersz-ő*, **ismersz-és*; Q2: **ismersz-ene*, **ismersz-eni*¹²⁰; PRT: **ismersz-ett*). Azaz kizárólag nem-analitikus szám/személyjelölős alakjai vannak (S1: *ismersz-ik*, *ismersz-em*, *ismersz-el*, *ismersz-ünk*; Q1: *ismersz-enek*, *ismersz-etek*).

Az alábbi (63) táblázatban összefoglaljuk a fentieket. Van négy sz-tőtípusunk, melyek öt prozodikus tőtípusba tartoznak: [1-0s] sz-törölő (VC~V), az [1s] stabil VC, az [1-2s] és a [2-1s] két hangkivető (CC~VC) és egy [2sd] defektív CC-tőtípus. Az sz-tő elérhetősége mind a négy tőtípusnál azonos: a szám/személyjelölőkre van korlátozva (a táblázatban sz./sz.-ként rövidítve). A d-tő elérhetősége különböző: a [0-1s] és [2sd] típusban nincs d-tő, az [1s] és [1-2s] típusokban a d-tő mindig elérhető, a [2-1s] típusban csak akkor, amikor az sz-tő a morfológiai korlátozás miatt nem elérhető. Az összehasonlítás érdekében a (63) táblázat utolsó sorában feltüntettük azt az etimológiailag sz-tövet tartalmazó típust, amelynek (sz-)tövére semmilyen korlátozás nem vonatkozik, d-töve pedig nincs. Ez a nem-defektív stabil CC-tőtípus az sz előtt mindig t-t tartalmaz, így a kiejtésben tővégi gemináta [cc] jelenik meg: *látszik*, *játszik*, *tetszik*, *metsz*, *hallatszik*.¹²¹

(63) Az sz-tövek CV-típusai és az sz- és d-tövek elérhetősége

	sz-tő	d-tő	példák
[1-0s] VC~V-tő	sz./sz.	–	<i>isz-tok</i> (<i>in-na</i> , <i>i-tta</i> , <i>i-hat</i> , <i>igya</i>)
[1s] VC-tő	sz./sz.	mindig	<i>alkusz-tok</i> ; <i>alkud-tok</i>
[1-2s] CC~VC-tő	sz./sz.	mindig	<i>mosaksz-otok</i> ; <i>mosakod-tok</i>
[2-1s] CC~VC-tő	sz./sz.	nem-sz./sz.	<i>alsz-otok</i> <i>alusz-tok</i> ; <i>alud-hat</i>
[2sd] defektív CC	sz./sz.	–	<i>ismerszetek</i> ; * <i>ismersz/ed-het</i>
[2s] stabil CC	mindig	–	<i>látsz-otok</i> ; <i>látsz-hat</i>

4.5.2. Az sz-tövek paradigmaticus besorolása

Az sz-tövek paradigmaticus CV-mintáit az alábbi (64) táblázat foglalja össze. Az sz-tőre, a d-tőre és a CV-szerkezetre vonatkozó, fentiekben bemutatott korlátozások interakciója révén komplex mintázat alakul ki. Egyes tőtípusok egyes toldalékkal ellátott alakjaiban mind az sz-,

120 Szórványosan szótárakban (pl. Elekfi 1994) és a weben léteznek Q2 alakok (*ismerszene*, *ismerszeni*). Ezek a szerző intuíciója szerint agrammatikusak, és az interneten is csak néhány találat van rájuk.

121 Az összes többi tőtípusban csak a következő mássalhangzók állhatnak a tővégi sz előtt: *k p l* vagy *r*.

mind a *d*-tő elérhető, ekkor **ingadozás** lép fel – ezek a cellák az alábbi táblázatban szaggatott vonalas keretben szerepelnek (a táblázatban csak szám/személyjelölős toldaléktípusok ([S1], [Q1], [A1]) szerepelnek, egyéb toldaléktípusok ([S2], [Q2], [A2]) esetén az *sz*-tő híján nincs ingadozás). Az ingadozás a Q-toldalékoknál a legnagyobb (ekkor három tőtípusban is jelentkezik), az S-toldalékoknál kevesebb (csak két tőtípusnál), és A-toldalékoknál csak az [1s] tőtípusnál van.

Ha a tőtípusok felől nézzük, akkor az [1s] tőtípus esetén mindhárom toldalékingadozás, az [1-2s] tőtípusnál típusnál a nem-analitikus toldalékok (S és Q) esetén, [2-1s] tőtípus esetén csak Q-toldalékok esetén; az [1-0s] és a [2s] tőtípusok esetén pedig nincs ingadozó alak. A (64) táblázatban az eddigiekhez hasonlóan a kötőhangzós alakokat szürke háttérrel jelöljük: sötétszürkével, ha a kötőhangzó kötelező, világosszürkével, ha a kötőhangzó az ingadozó alakoknak csak az egyikében szerepel.

(64) Ingadozó és kötőhangzós alakok az *sz*-tövek szám/személyjelölős paradigmájában

	[S1]	[Q1]	[A1]
[1-0s] Vsz~V	<i>tesz-em</i>	<i>tesz-nek</i>	<i>tesz-szük</i>
[1s] Vd~Vsz	<i>alkusz-om</i> / <i>alkud-om</i>	<i>alkusz-nak</i> / <i>alkud-nak</i>	<i>alkusz-sza</i> / <i>alkud-ja</i>
[1-2s] Vd~Csz	<i>mosakod-om</i> / <i>mosaksz-om</i>	<i>mosakod-nak</i> / <i>mosaksz-anak</i>	<i>mosakod-ja</i>
[2-1s] Csz~Vsz~Vd	<i>alsz-om</i>	<i>alusz-nak</i> / <i>alsz-anak</i>	<i>alusz-sza</i>
[2sd] Csz-tő	<i>ismersz-em</i>	<i>ismersz-enek</i>	*
[2s] Tsz-tő	<i>látsz-om</i>	<i>látsz-anak</i>	<i>játsz-sza</i>

A fenti táblázatból látható, hogy az ingadozás nem mindig jár a prozodikus (CV-)minta ingadozásával: pl. az [1s] tőtípusban mindhárom toldaléktípusban ingadozás van, a tövek azonban végig VC-tövek (*alkud*- vs. *alkusz*-). A többi ingadozó esetben három dolog történhet: vagy a tő prozodikus és melodikus mintája mintája különböző úgy, hogy mindkettő kötőhangzós (Vd-V~Csz-V): *mosakod-om* ~ *mosaksz-om*, vagy úgy, hogy melodikus (azaz *sz*-d) különbség nincs, de prozodikus különbség van mind a tőben, mind a toldalékban (Csz-V ~ Vsz-C): *alsz-anak* ~ *alusz-nak*. A harmadik esetben mindhárom jellemző különbözik: a tő és a kötőhangzó prozodiája és a melódia is (Vsz-C ~ Csz-V):

mosakod-nak ~ *mosaksz-anak*. A legextrémebb forma az, amikor a toldalék a két alternatív alakban melódiailag is különbözik. Az IN2S alakokban a lexikális toldalékváltozat attól függ, hogy a tő szibilánsra végződik-e, pl. *mosaksz-ol* ~ *mosakod-sz*, azaz a végződés ebben a tőtípusban CszVl vs. CV[cc].¹²² Ezeket foglalja össze az alábbi (65) táblázat.

(65) Az *sz*~*d*-tövek ingadozó alakjai a kontraszt alapján

	prozódia		melódia		példák
	tő VC~CC	told. khg.	tő <i>d</i> ~ <i>sz</i> -	told. - <i>sz</i> ~ <i>ol</i>	
ikes+IN2S	–	–	–	+	% <i>mosakod-ol</i> ~ <i>mosakod-sz</i>
[1s]+[S1/Q1/A1]	–	–	+	–	<i>alkud-unk</i> ~ <i>alkusz-unk</i>
[1s]+IN2S	–	–	+	+	<i>alkud-sz</i> ~ <i>alkusz-ol</i>
[1-2s]+[S1]	+	–	+	–	<i>mosakod-ik</i> ~ <i>mosaksz-ik</i>
[2-1s]+[Q1]	+	+	–	–	<i>alusz-tok</i> ~ <i>alsz-otok</i>
[1-2s]+[Q1]	+	+	+	–	<i>mosakod-tok</i> ~ <i>mosaksz-otok</i>
[1-2s]+IN2S	+	+	+	+	<i>mosakod-sz</i> ~ <i>mosaksz-ol</i>

Figyeljük meg, hogy a fenti ingadozási típusok nem *sz*-tövekkel, melódiai különbségek nélkül is léteznek. Arra a típusra, amelyben mind a tő, mind a kötőhangzó prozódiaja különbözik, a szokásos ikes hangkivetők Q-toldalékos ingadozása (pl. *ugor-tok* ~ *ugr-otok*) példa – ez (65) első két oszlopában a (+ +) jegyekkel lenne megadva.¹²³ Az a típus, amelyben csak a tő prozódiaja különbözik, a kötőhangzóé ugyanaz (+ –), jó példa az iktelen hangkivetők és stabil VC-tövek S-toldalékokkal való ingadozása (pl. *képez-ek* ~ *képz-ek*, *igényel-ünk* ~ *igényl-ünk*). Az *sz*-töveknél nem létező harmadik eset is előfordul, amikor tőváltkozás nélkül ingadozik a kötőhangzó (– +). Erre példa az *ít*-végű igék Q-alakjainak (néha szubsztenderd) hezitációja (pl. *tanít-alak* ~ *tanít-lak*, *tanít-otok* ~ %*tanít-tok*, *tanít-asz* ~ %*tanít-sz*).

4.5.3. Az *sz*-tövek és analógiás viszonyok

122 A nem-szibiláns végű ikes töveknek ma már szubsztenderd formái azok, amelyek *-ol~el~öl* toldalékot vesznek fel IN2S-ben, pl. %*mosakod-ol*, %*fürd-öl*. Ha ezeknek az alakoknak az *-sz* toldalékos alakokkal való ingadozását is számításba vesszük, akkor a toldalék melódiaja különbözhet a tő melódiaja nélkül is, lásd pl. (65) első sorát. _

123 Egy másik típusú példa az, amikor a geminátavégű tövek fakultatívan kötőhangzósak (pl. *varrotok* ~ *varr-tok*, *játsz-otok* ~ *játsz-tok*, *zöldell-enek* ~ *zöldell-nek*). A kötőhangzó nélküli alakok a kötelező degemináció (*va[r]-tok*, *já[c]-tok*, *zölde[l]-nek*) által VC-C mintájává válnak, így a kötőhangzós CC-V mintájúakkal vannak szabad váltakozásban.

A fenti (65) táblázatban bemutatott komplex mintázat mögött rendszeres szabályosságok állnak, melyek a korábban bemutatott paradigmatis jellemezőkkel megegyeznek. Kétféle ilyen szabályosságot kell megemlítenünk: az egyik a toldaléktípusok közötti analógiás rendszer, a másik a teljes tő- és toldalékmintázat gradualitása. Tekintsük először az analógiás meg gondolásokat! Korábban a (40) és (48) táblázatoknál láttuk, hogy a Q-alakok analógiás célként szerepelnek egy olyan analógiás kapcsolatban, melynek analógiás forrása az alapalak (általában az IN3S alak) és az A-alakok. Az analógiás kapcsolat abban nyilvánul meg, hogy a cél-alak töve azonos a forrás-alakok tövével. Abban az esetben, ha a kétféle forrás tövei különbözőek, a cél-alakokban (azaz a kvázianalitikus alakokban) rendszeres ingadozás lép fel. Láttuk korábban, hogy ez történik az ikes hangkivető tövek esetén). Később, az (59) táblázatban az ikes hangkivetők egy csoportja esetén úgy finomítottuk az analógiás kapcsolatot, hogy az analógiás forrásnak és célnak morfológiailag ugyanolyan típusúnak kell lennie (a két típus: a szám/személyjelölő és az egyéb toldalékok). Ezzel magyarázható volt egyes töveknél a rendszeres ingadozás olyan korlátozása, mely szerint a kvázianalitikus alakok ingadozása helyett csak a kvázianalitikus szám/személyjelölők [Q1] esetén áll fenn hezitáció, az egyéb kvázianalitikus alakok [Q2] esetén nem. Ennek az oka az, hogy az alapalak mindig szám/személyjelölős (-ik-toldalékos), ezért csak a Q1-alakokat éri kétféle analógiás hatás – lásd (58,59) táblázatok. A következőkben az sz-tövekre fogjuk alkalmazni ezt a meg gondolást.

Először vegyük szemügyre a szám/személyjelölős alakok közötti analógiás viszonyokat az alábbi (66) táblázatban! A nem sz-tövekhez képest a fő különbség az, hogy sz-tövek esetén az analógiás forrásban is lehetséges az ingadozás. Például az [1s] tőtípusban mind az alapalakban (*alkud-ik* ~ *alkusz-ik*), mind az A1-alakban (pl. *(le)alkud-ja* ~ *(le)alkusz-sza*) szabad váltakozást tapasztalunk, ahol ugyanaz a két tőváltozat áll (ennélfogva a Q1-alakok is ingadoznak). Az [1-2s] alakokban pedig az alapalakok szintén ingadoznak (*mosakod-ik* ~ *mosaksz-ik*) – így a Q1-alakok is.¹²⁴ Ebben a tőtípusban az A1-alakok nem váltakoznak: csak *d*-tő van (pl. *mosakod-ja*), ez különbözik az ingadozó IN3S alapalaktól, de nem mond neki ellent (hanem részhalmaza annak). A [2-1s] tőtípusnál viszont egymásnak ellentmondó forrásalakok vannak különböző tőváltozatokkal (alapalak: *alsz-ik* vs. A1: *alusz-sza*), ennek köszönhetően a Q1-alakok ingadoznak (az alábbi (66)-ban ezt az esetet szürke háttérrel jelöltük). A táblázat első sorában azt látjuk, hogy az [1-0s] tőtípusú alakoknál csak

124 Ebben a két tőtípusban ikes igék vannak, azaz az alapalak a szintetikus -ik toldaléket tartalmazza. Így az alapalak ingadozásának az oka az, hogy ezekben a tőtípusokban a szintetikus alakok ingadoznak.

Vsz-tövek vannak az analógiás forrásokban és célban is (pl. *isz-ik* és *isz-sza*, ill. *isz-nak*). Az utolsó sor azt mutatja, hogy defektív alakban a korábban látott defektivitáshoz hasonlóan nincs analitikus alak, így a Q1-alakok töve megegyezik az S1-alakok tövével (*ismersz-ik*, *ismersz-enek*). Ezt mutatja az alábbi (66) táblázatban mindegyik tőtípusnál a felső sor.

A nem-szám/személyjelölős alakok közötti analógiás kapcsolatok ennél egyszerűbbek – lásd az alábbi (66)-ban mindegyik tőtípus alsó sorában. Ezekben csak az analitikus [A2] alakok lehetnek analógiás források, hiszen az alapalak szám/személyjelölőt – jelen esetben *-ik* toldalékot – tartalmaz, tehát nem lehet a nem szám/személyjelölős alakok analógiás forrása. Ezek a középső három típus esetén csak a *d*-tövet tartalmazzák (*alkud-va*, *mosakodhat*, *alud-jon*), így a Q2-alakok is kizárólag *d*-tövéek (*alkud-tok*, *mosakod-nak*, *alud-tam*). Az [1-0s] sz-törlő tövek esetén az A2-alakok tövei heterogén mintát alkotnak (V-tő: *i-hat* gybázis: *igy-on*, sőt hiányzó tő is tartozik ide, pl. *ISZIK+ADV.PRC*¹²⁵). Ezért nem képesek analógiás forrásként szolgálni, így a Q2-alakok szintén heterogének: V-tővel, illetve *n*-tővel is állhatnak (*in-na*, *in-ni*, *i-tta*).¹²⁶

A defektív tőtípusnál nincs A2-forrásalak (**megismersz-ve*), így nincs Q2-alak (pl. **megismersz-ene*) sem. Ezt a hiányt a korábbi fonotaktikai motivációjú defektivitással szemben **analógiás motivációjú defektivitás**nak hívhatjuk, hiszen nemcsak a fonotaktikailag hátrányos alakok hiányoznak, hanem analógiás forrás hiányában az összes nem szám/személyjelölő kvázianalitikus toldalékkal ellátott alak (az a [Q2] típusba tartozók): **ismersz-ene*, **ismersz-eni*, **ismersz-ettek* – ezekben viszont fonotaktikai oka nincs a hiánynak, hiszen a Q-alakok tipikusan kötőhangzósak CC után.¹²⁷

125 Az *ESZIK*, *ISZIK* esetén nincs egységes megítélés az ADV.PRC alakokat illetően: ez lehet V-tő (?%*i*-*va*, *e-ve*), hosszú V-tő (?%*i*-*va*, *é-ve*) vagy egyes beszélőknél *d*-tő is (?%*id*-*va*, *ed-ve*). A többi ebbe a tőtípusba tartozó alak esetén általában hosszú V-tő áll (*té-ve*, *vé-ve*, *lé-vén*, ?(el)*hí-ve*, ?*vi/i-ve*).

126 Felmerül az a lehetőség, hogy a két típust egységesen V-tővel és geminációval magyarázzuk. Erről lásd később.

127 Elképzelhető, hogy a régies *hallszik* alak is ilyen defektivitást mutat, de intuíció hiányában ezt nem tudom megítélni.

(66) Az sz-tövek közötti analógiás kapcsolatok

		alapalak (IN3S)	→	[Q1/2]	←	[A1/2]
[1-0s]	sz./sz. egyéb	<u>isz</u> -ik	→	<u>isz</u> -nak (in-na, i-tta)	←	<u>isz</u> -sza (i-hat, igy-on)
[1s]	sz./sz. egyéb	<u>alkusz</u> -ik/ <u>alkud</u> -ik	→	<u>alkusz</u> -nak/ <u>alkud</u> -nak <u>alkud</u> -ni	←	<u>alkusz</u> -sza/ <u>alkud</u> -ja <u>alkud</u> -ja!
[1-2s]	sz./sz. egyéb	<u>mosaksz</u> -ik/ <u>mosakod</u> -ik	→	<u>mosaksz</u> -anak/ <u>-od</u> -nak <u>mosakod</u> -ni	←	<u>mosakod</u> -ja <u>mosakod</u> -ja!
[2-1s]	sz./sz. egyéb	<u>alsz</u> -ik	→	<u>alsz</u> -anak/ <u>alusz</u> -nak <u>alud</u> -ni	←	<u>alusz</u> -sza <u>alud</u> -ja!
[2sd]	sz./sz. egyéb	<u>ismersz</u> -ik	→	<u>ismersz</u> -enek –		– –

Az sz-tövek szám/személyjelölős alakjainak analógiás kapcsolatait az alábbi (67) táblázatban foglaltuk össze általánosan. Ezek megfelelnek a nem sz-tövek (48)-ban bemutatott analógiás kapcsolatainak két fontos különbséggel. Egyrészt itt az analógiás források is ingadozhatnak, szemben az ikes hangkivető nem sz-tövekkel. Másrészt – mivel az ingadozó források következtében a cél is ingadozik – a cél ingadozásához nem szükséges, hogy a forrásoknak különbözők legyenek a tövei, ahogyan korábban a nem sz-tövek esetében (pl. alapalak: *fürd-ik*, A-alak: *füröd-ve*). Az egyetlen olyan eset, ahol az ingadozást ellentmondó források okozzák, a [2-1s] tőtípusban (pl. *alszik*, *alusz-sza*) van. Itt azonban csak prozodikus különbség van a források töve között (Csz~Vsz), melódiai sz~d különbség nincs, hiszen a d-tövű [A1]-alakok (pl. *?kialud-ja*) már nem vagy alig használatosak.

Az [1-2s] tőtípusban a források tőmintája különböző, de nincs ellentmondás a források között; a cél ingadozó prozodikus mintája különböző sz~d-alternációval társul: Csz~Vd, de ez az ingadozás az ingadozó alapalakokból (is) fakad (alapalak: *mosakodik* ~ *mosakszik*, A-alak: *mosakod-va*). Látható, hogy az analógiás források között a mássalhangzók szegmentális tartalmával kapcsolatos ellentmondás (azaz olyan, hogy az egyik forrás sz-tövű, a másik forrás d-tövű) ennél a tőtípusnál nincs. A (67) táblázatban azokat a cellákat, melyekben ingadozó prozodiájú alakok állnak, szürke háttérrel jelöltük.

(67) Az *sz*-tövek szám/személyjelölős alakjainak analógiás kapcsolatai

	alapalak	→	[Q1]	←	[A1]
[1-0s]	Vsz(-)	→	Vsz-	←	Vsz-
[1s]	Vsz- / Vd-	→	Vsz- / Vd-	←	Vsz- / Vd-
[1-2s]	Csz- / Vd-	→	Csz- / Vd-	←	Vd-
[2-1s]	Csz-	→	Csz- / Vsz-	←	Vsz-
[2sd]	Csz-	→	Csz-		–

Felmerül a kérdés, hogy a sima hangkivető tövekhez képest a fenti [1-2s] tőtípus – amelyben egyszerre van jelen az *sz*~*d* tőváltakozás és a *CC*~*CV* hangkivetés – *S*-alakokban miért viselkedik másképpen. Azaz miért lehetséges az *sz*~*d* váltakozást mutató hangkivető tövek szintetikus alakjaiban (és így az *ikes* alalapalakjukban) a váltakozás: miért nem csak a *CC*-tőtípus jelenik meg, ahogy a sima *ikes* hangkivetőknél (pl. vö. *mosakod-om* ~ *mosaksz-om*, ill. **ugor-om* – *ugr-om*). Erre az a megfigyelés adhat magyarázatot, hogy az ide tartozó alakok nagy része az *-(k)odik*~*(k)edik*~*ödik* (ritkábban az az *-(k)ozik*~*(k)ezik*~*(k)özik*) képzőt tartalmazza (pl. a fenti példában vö. *mos* – *mos-akod-*). Ez a képző a legtöbb esetben azonban nem mutat *sz*~*d* allomorfiát és hangkivetést, számos igénél csak a *d*-végű stabil *VC*-tő jelenik meg (pl. *biz-akod-ik*, de **biz-aksz-ik*) – a *z*-t tartalmazó változatnál ez utóbbiak aránya sokkal nagyobb: néhány váltakozó alakra (pl. *igyekezik* ~ *igyekszik*) jut számos nem-váltakozó (pl. *szór-akoz-ik*, de **szór-aksz-ik*). Ezeknek az analógiás hatása erős az *S*-alakokban. Erről részletesen lásd Ittész (2020).

Az alábbi (68) ábra sematikusán mutatja ezeket az analógiás viszonyokat. A *Csz*~*Vd* váltakozást mutató [1-2s] tőtípusban a *Vd*-tőváltozat (*mosakod-*) tő egyrészt analógiás forrás az alapokban és az [A1] alakokban, másrészt analógiás cél a [Q1] alakokban (a megfelelő cellák között →, illetve ← nyíllal jelölve). Az alapalakban (*mosakodik*) – és ehhez hasonlóan az összes [S] alakban – a *d*-tő ugyancsak analógiás cél, de ennek forrása egy másik tőtípus: az [1s] stabil *Vd* tövek, melyek között nagy számban találunk *-(k)od*~*(k)ed* képzős tövet (pl. *bizakodik*) – az ábrában az első és a második sor között ↓ nyíllal jelölve. Az [1-2s] tőtípusban a *Csz*-tőváltozat (*mosaksz-*) ugyancsak analógiás forrás az alapalakban (*mosakszik*) és analógiás cél a [Q1] alakokban – ezt a két cella közötti → nyíl jelöli.

A [2-1s] tőtípuson belül az előző típushoz hasonló analógiás viszonyok vannak azzal a különbséggel, hogy ezeknél a töveknél szám/személyjelölő esetén a *d*-tő nem elérhető. A tőtípus kis létszámú, teljes bizonyossággal csak az *ALSZIK* és a *FEKSZIK* lexémák tartoznak

ide. Ezeknek szám/személyjelölős analitikus alakjaik mind definitek, ezért ritkák: ID1P: *feküsszük, alusszük*, ID3S: *alussza*, ID2P: *alusszátok* és ID3P: *alusszák*. Az [A1] alakoknak ez a ritkasága magyarázza, hogy azok gyenge analógiás források a [Q1] alakok tekintetében. Míg a Csz-tőváltozatú alapalak (fekszik) miatt a [Q1] alakokban korlátlanul elérhető a Csz-tőváltozat (pl. fekszenek, fekszetek), addig az [A1] alakok analógiája kevésbé érvényesül: a Vsz-változatokat nem minden beszélő használja (pl. %feküsz-nek, %feküsz-tök). Felmerül a kérdés, hogy ilyen kis típusgyakoriságú tőtípus esetében vajon miért a többi tőtípusnál elérhető d-tövek miért nem elérhetők. Erre a válasz ezen tőtípus specifikus alaktani és fonológiai jellemzőiben keresendő: míg az [1-2s] Csz~Vd váltakozó tőtípus (és az [1s] stabil Vd-tőtípus) töveinek többségében a tövek igei tő egy igei abszolút tő a -(k)odik~-(k)edik képzővel áll, és a d-tő általában három szótagos (pl. mosakod-, bizakod-), addig a [2-1s] típusba tartozó kevés ige nem ilyen: nincs abszolút igei tövük és rövidebbek (*alusz-*, *feküsz-*). Ráadásul a semmivel váltakozó magánhangzó az [1-2s] típusban *o* vagy *e*, míg a [2-1s] típusban *u* vagy *ü*. Ez megakadályozza, hogy erős analógiás kapcsolat legyen a két típus között a Vd-tőváltozat tekintetében. A Csz-tőváltozatokban viszont nincs magánhangzó, ezért ezek hasonlósága nagyobb: itt lehetséges analógiás kapcsolat az [1-2s] tövek és a [2-1s] tövek szintetikus alakjai között (*verekszik – fekszik, verekszem – fekszem* stb.) – ezt mutatja az első oszlopban a két tőtípus közötti ↓ nyíl.

(68) Analógiás viszonyok: szám/személyjelölős alakok, vö. (58i)

	alpalak		[Q1]		[A1]
[1s] Vd-tő	<u>bizakod-ik</u>				
	↓				
[1-2s] Csz~Vd	<u>mosakod-ik / mosaksz-ik</u>	→	<u>mosakod-nak / mosaksz-anak</u>	←	<u>mosakod-juk</u>
	↓		↓		
[2-1s] Csz~Vsz	<u>feksz-ik</u>	→	<u>feksz-enek / %feküsz-nek</u>	←	<u>feküsz-szük</u>

4.5.4. Az sz-tövek javító stratégiái

Felmerül a kérdés, hogy vajon mi okozza az sz-tövek típusainak fenti sokféleségét. A könnyebb olvashatóság kedvéért most a típusokat összefoglaló korábbi (63) táblázatot megismételjük.

(63) újra: Az *sz*-tövek CV-típusai és az *sz*- és *d*-tövek elérhetősége

	sz-tő	d-tő	példák
[1-0s] VC~V-tő	sz./sz.	–	<i>isz-tok (in-na, i-tta, i-hat, igya)</i>
[1s] VC-tő	sz./sz.	mindig	<i>alkusz-tok; alkud-tok</i>
[1-2s] CC~VC-tő	sz./sz.	mindig	<i>mosaksz-otok; mosakod-tok</i>
[2-1s] CC~VC-tő	sz./sz.	nem-sz./sz.	<i>alsz-otok alusz-tok; alud-hat</i>
[2sd] defektív CC	sz./sz.	–	<i>ismerszetek; *ismersz/ed-het</i>
[2s] stabil CC	mindig	–	<i>látsz-otok; látsz-hat</i>

A sokféleség egyik oka fonotaktikai. Tudjuk, hogy hangkivető tövekben csak olyan mássalhangzó-kapcsolatok szerepelhetnek, amelyek monomorfemikus alakokban is, ezzel együtt monomorfemikus hangkivetésnél általában tiltottak azok a CC-k, amelyekre kötelező hasonulási szabály vonatkozik (lásd erről részletesen Törkenczy 2004, Rebrus 2000). Ennélfogva a legnépesebb [1-2s] csoportban – amelybe tartozó tövek a képző miatt a -kVd vagy a -pVd, illetve a -gVd szekvenciákat tartalmazzák – a d-tőváltozat nem lehet hangkivető, mert a magánhangzó nélküli tőváltozatnak *kd* (pl. *mosakodik, veszekedik*), illetve *pd* (pl. *gyarapodik, telepedik*) vagy *gd* (pl. *nyugodik, öregedik*) mássalhangzó-kapcsolatokat kellene tartalmaznia, ezek viszont monomorfemikus (igei) alakokon belül nem megengedettek. Ezért az ilyen igék gyakran nem váltakozó tövűek és nem *sz*-tövek, azaz a stabil VC-tőtípusba tartoznak (pl. *bizakodik, *bizakszik*).

A másik lehetőség az, hogy *sz*-tövek lesznek, ekkor tipikusan hangkivetők: azaz a fenti [1-2s] Vd~Csz váltakozó tőtípusba tartoznak. Az *sz*-tőváltozat megjelenik ott, ahol a morfológiai feltétel megengedi (azaz szám/személyjelölők előtt), és itt nincs fonotaktikai tiltás arra nézve, hogy magánhangzó előtt megjelenjen – ezért a szintetikus [S1] alakokban Csz áll: *mosaksz-ik, mosaksz-unk, mosaksz-ol* stb. Mivel a kvázianalitikus [Q1] alakok az [S1] típusú alapalak analógiájára képződnek, ezért itt is lehetséges a Csz: pl. *mosaksz-anak, mosaksz-otok*. Az analitikus [A1] alakokban azonban nem lehetséges az *sz*-tő, mivel a Csz-tőváltozat igéknél nem állhat mássalhangzó előtt, ezért pl. az *(agyon)mosakod-ja (magát)* alakban csak a Vd-tő szerepelhet. Mivel a d-tő mindenhol elérhető, ezért az [S1] és a [Q1] alakokban szisztematikus ingadozás jön létre (pl. *mosakod-unk ~ mosaksz-unk, mosakod-tok ~ mosaksz-otok*).

Ez a lehetőség azonban azoknál a töveknél nem áll fenn, amelyekben a többeseji potenciálisan eltűnő magánhangzó előtt két mássalhangzót tartalmaznak; hiszen ezek nem

lehetnek hangkivetők, mivel hangkivetés általában csak kettes CC-kapcsolatot hozhat létre, hármas mássalhangzó-kapcsolatot nem.¹²⁸ Az [1s] tőtípusú sz-tövek (*alkud/szik, esküd/szik*) éppen ilyenek: eekben nincs hangkivetés az sz-tónél sem. Viszont, a hangkivetés hiánya miatt az sz-tő az [A1] alakokban is elérhető lesz Vsz-tőként: pl. *(ki)alkussza, (le)esküsszük*. Így a szisztematikus ingadozás minden szám/személyjelölős alakban ([S1], [Q1] és [A1]) megvalósul.

Láttuk tehát, hogy a d-tőváltózatban a hangkivetés lehetetlen fonotaktikai okokból, az sz-tőváltózatra pedig az a fonotaktikai megszorítás vonatkozik, amely szerint az sz nem állhat hármas mássalhangzó-kapcsolatban. Ez utóbbi miatt lehetetlen pl. a szintetikus (és kvázianalitikus) **alksz-om* ([1s] tőtípus) és az analitikus **(le)mosaksz-sza* alak¹²⁹ ([1-2s] tőtípus). Ezen alakokban sohasem alakul ki paradigmatis hiány, mert vagy az sz-tő vagy a d-tő a megfelelő prozodiával mindig elérhető. Vannak azonban olyan tőtípusok, amelyekben nincs d-tő, a két tőtípus közül csak az sz-tő áll rendelkezésre. Ez okozhat defektivitást, ahogyan a [2sd] típusban, ahol csak Csz-tő van (*megismerszik*), a hiányzó alakok éppen azok lesznek, amelyekhez d-tő szükséges morfológiai okokból ([S2], [Q2]) vagy fonotaktikai okokból ([A]). Így valójában az ilyen tő paradigmájában kizárólag [S1] szám/személyjelölős szintetikus (*ismersz-ik, ismersz-el, ismersz-ünk* stb.) vagy [Q1] szám/személyjelölős kvázianalitikus (*ismersz-enek, ismersz-etek*) alakok állnak.

Van viszont egy olyan tőtípus, amelyben nincs d-tő, de soha nincs defektivitás: ezek a [2s] stabil *tsz*-végű tövek (pl. *metsz, tetszik, játszik, látszik, hallatszik*). Ezekben az alakokban az sz-tő nincsen limitálva szám/személyjelölőkre (pl. *játsz-ó, látsz-ani, metsz-het*), ezért szűkebb értelemben nem is tartozik a vizsgált csoportba. Bár etimológiailag rokon lehet a két csoport, az sz-re vonatkozó morfológiai limitáció hiánya összefügghet azzal, hogy ezen tövek realizációjában az [sz] soha nem jelenik meg, hanem hosszú gemináta affrikáta áll szó végén és magánhangzó előtt (*me[cc], já[cc]-ol*), amely az [A]-típusú toldalékok mássalhangzója előtt degeminálódik (pl. *lá[c]-hat*).

Az egytagú tövekben szintén nincs d-tő, ezen a csoporton belül azonban különböző stratégiák léteznek az alakok megjavítására ott, ahol az sz-tő morfológiaileg tiltott. Egyrészt a nem szám/személyjelölős analitikus alakok ([A2]) egy részében az ún. **rövid tő** szerepel (ez az a tővégi sz nélküli igető): *te-het, te-endő, te-tet, té-ve, té-t*. Ugyanez a tő jelenik meg PRT-

128 A nagyon ritka ellenpéldák közébe tartozik a *HANGZIK* lexéma, vö. *hangz-ik – hangoz-hat*.

129 Itt a felszínen a kötelező degemináció miatt nem hármas, hanem csak kettes [ksz] mássalhangzó-kapcsolat állna. Ez azonban – ahogyan azt a z-végű defektív igéknél láttuk, ahol szintén j-hasonulás következne be – nem érinti a defektivitást: az alakok ekkor sem jólformáltak.

ben és PRT+-ban (*te-tt*, *te-tte*).¹³⁰ A nem szám/személyjelölős szintetikus alakok ([S2]) tipikusan *v*-vel bővülő tővel állnak (ez a rövid tő + *v* mássalhangzó szekvencia): *tev-ő/tév-ő*, *tev-és*, *tev-ékeny* stb. Egyéb esetekben ([Q2] és kötőmódú [A2]) egyedi stratégiák vannak: a [Q2] alakokban tipikusan gemináció (*ten-ne*, *ten-ni*), a kötőmódú alakokban egy máshol nem megjelenő *gy*-tő (*tegy-en*, *tégy*).

Összességében tehát kétfajta *sz*-tővünk van (a *tsz*-tövektől eltekintve, amelyeket a viselkedésük alapján nem ide, hanem a sima CC-tövekhez számítunk): (i) a *d*-vel váltakozók (ennek két típusa az [1s] és [1-2s] tőtípus), és (ii) a *d*-tövet nem tartalmazók (ennek két típusa az egyszótagú [1-0s] és a defektív [2sd] tőtípus). Az (i) csoportban különböző toldaléktípusok esetén *sz~d* ingadozások figyelhetők meg, amelyek vagy érintik, vagy nem érintik a prozódiaát, de ebben a típusban a *d*-tő minden toldaléktípus esetén elérhető. A (ii) típusban nincsenek váltakozások, és a *d*-tő hiánya vagy defektivitásban (Csz-tő esetén: [2sd] tőtípus) vagy egyedi javító stratégiákban (Vsz-tő esetén: [1-0s] tőtípus) nyilvánul meg.

A maradék [2-1s] típus azonban ettől a két fő típustól is eltér, hiszen az ide tartozó igéknek van *d*-tővük, de ez a tőváltozat korlátozva van a nem szám/személyjelölős alakokra. Ennek két következménye van: egyrészt soha nincsen *sz~d* ingadozás, hiszen az *sz*-tőváltozat és a *d*-tőváltozat kiegészítő megoszlásban állnak. Másrészt a szám/személyjelölős analitikus alakokban ([A1]) szükség van valamilyen javító stratégiára, hiszen a Csz-tő (*alsz-*, *feksz-*) után nem állhat analitikus toldalék. Ez a javító folyamat úgy tekinthető, mint a ***d*-tő és az *sz*-tő** egyfajta **kontaminációja**: a mássalhangzója az *sz*-tőé (hiszen a *d*-tő szám/személyjelölő esetén ebben a tőtípusban nem jelenhet meg), viszont a prozódiaja és a magánhangzója a *d*-tőé: *alusz-sza*, *feküsz-szük*. Ezt mutatja az alábbi ábra: az [A1] kijelentő módú analitikus alak egyfelől a kijelentő módú [S1] alakokra (pl. *alsz-ik*, *alsz-om* stb.) hasonlít (mindkettő *sz*-tő), másfelől viszont az [A2] nem kijelentő módú (nem szám/személyjelölős) analitikus alakokra (pl. *alud-ja*, *alud-j-on*, *alud-va*, *alud-hat* stb) hasonlít prozódiajában (VC-C), és magánhangzója zárt *u/ü*.

[S1]	alsz-ol
	↓
[A1]	al <u>usz</u> -sza
	↑
[A2]	al <u>ud</u> -ja

130 Ahogyan korábban említettük, az *ESZIK* és az *ISZIK* lexémák esetében a bázis múlt időben *v*-tő szerepel (*ev-ett*, *iv-ott*).

Ez a javító folyamat kizárólag csak az adott [2-1s] tőtípusban jelentkezik; az [1-2s] tőtípus esetén, ahol az [A1] toldaléktípus esetén is elérhető a *d*-tő, nem lehetséges: pl. az *(agyon)mosakod-ja (magát)* típusú alak nem fordul elő *sz*-tővel annak ellenére, hogy szám/személyjelölőt tartalmaz. Megjegyzendő, hogy a *d*-tövek a [2-1s] tőtípusban való megjelenése erősen limitált: [S2] toldalékokkal tipikusan a *v*-tőváltozat (*alv-ó, fekv-és*), [A2] toldalékokkal gyakran a *d*-tő mellett alternatív alakként a rövid tő jelenik meg (pl. *al-hat, feketet, fek-ve, al-tat*). A kvázianalitikus alakok az analógiás kényszer miatt ismétlik a Csz-alakú alapalak (*alsz-ik, fekszik*) és az analitikus alakok (*alusz-sza, illetve alud-hat*) tőváltozatait. Ennélfogva szám/személyjelölős esetben ingadozás áll fenn a Csz és a CVsz tőváltozatok között: [Q1]: *alsz-otok ~ alusz-tok, fekszenek ~ fekszenek*.¹³¹ A [Q2] és PRT(+) alakokban viszont a mai nyelvben csak a *d*-tőváltozat áll (pl. *alud-ni, feküdné, aludtam, feküdt*).¹³²

A fenti kontaminációs javító stratégia speciális abban az értelemben, hogy új tőváltozatot (Vsz) vezet be az adott tőtípusban. Ez a tőváltozat azonban nem teljesen új: az [1-0s] és az [1s] tőtípusokban szerepel: ez utóbbi esetén nagyobb az alaki hasonlóság, itt a tő szótagszáma és a magánhangzó-minőségek (*u/ü*) is azonosak: vö. *alusz-* vs. *alkusz-*, illetve *fekszen-* vs. *eskszen-*. Ennyiben a 4.2.4. alfejezetben leírt értelemben a javítás **konzervatív**, hiszen az egész paradigmába nem vezet be új prozódiajű tőtípust, és a kvázianalitikus alakokra vonatkozó analógiás feltételek ugyancsak teljesülnek rá.¹³³

A kontamináció mint javító stratégia azért különleges, mert az **ellentmondó analógiás források** közötti kapcsolatot nem alternatív ingadozó alakok bevezetésével oldja fel, ahogyan azt a kvázianalitikus alakoknál láttuk: ott a Q-alakok töve ugyanis az alapalak és az A-alak tövével azonos, és ha ez a kettő különbözik akkor rendszeres ingadozás lép fel. Itt azonban az analógiás források **különböző aspektusai** érvényesülnek: a Vsz-tő úgy jön létre, hogy a Csz-tőből (pl. *alszik*) az *sz* mássalhangzó, míg a Vd-tőből a VC-prozódia az analógiás forrás. Ebben az értelemben az analógia forrásai szigorú értelemben nem ellentmondóak, hiszen olyan általánosításokként realizálódnak, amelyek egyszerre egy alakon belül is megjelenhetnek. Az, hogy az analógiás forrás-alakokból miért ezek az aspektusok valósulnak

131 Azt, hogy ez a jelenség nem ilyen éles, jól példázza, hogy a *d*-tőváltozat javító stratégiaként előfordul kijelentő módú [A1] alakokban is (pl. *%(el)feküdjük, ?%(ki)alud-ja*), és [Q1] alakokban is (pl. *alud-tok, %feküdné*).

132 A [2-1] tőtípusban a *d*-tőváltozat korlátozottságát az is mutatja, hogy régies alakokban a *d*-tő nem szerepel, és gyakran a rövid tő, vagy az [1-0] tőtípushoz hasonló javító stratégiák voltak, mint például a mai [A2] alakok: *al-hat, al-va, al-tat*, sőt a régies *alugy-ál*, és [Q2] alakok: *alun-na* (vö. *in-na*), PRT: *alu-tt* (vö. *alu-kál*) alakok.

133 A lokalitás viszont sérül, mert a javítás nemcsak az [A1] alakok hiányát szünteti meg, hanem a [Q1] alakokban a létező alakok mellett az analógiás feltétel miatt alternatív alakok keletkeznek: *alsz-otok ~ alusz-tok, fekszenek ~ %fekszenek*.

meg az [A1] alakokban, a fonológiai-morfológiai tényekkel függ össze: a Csz-tőből nem jöhet a prozódia, mert az ilyen tövek után nem megengedett a mássalhangzó-kezdű (analitikus) toldalék (**alsz-sza*, **feksz-szük*). A Vd-tőből viszont nem jöhet a mássalhangzó minősége, mert ebben a tőtípusban a *d*-tő általában nem megengedett szám/személyjelölők előtt. Ez utóbbi feltétel nem olyan erős, hogy ne lenne megsérthető: egyes beszélők *d*-tövet használnak kijelentő módú alakoknál is: %*(el)feküd-jük* (a *nyakunkat*), ?*(*ki*)*alud-ja* (*magát*).

4.5.5. Graduális minták

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy az *sz*-tövek alrendszeré mennyiben viselkedik hasonlóan és mennyiben különbözően az eddigi paradigmatis mintákhoz képest. A múlt időt az egyszerűség kedvéért nem vizsgáljuk, ez a váltakozó *sz*-töveknél mindig a Vd-tőhöz járul ii. vagy i. fokon (*alkud-ott*, *mosakod-ott*, illetve *alud-t*), vagy ennek híján a rövid V-tőhöz i. fokon (*te-tt*, *hi-tt*) vagy a Vv-tőhöz ii. fokon (*ev-ett*, *iv-ott*). A könnyebb felidézhetőség érdekében a nem-*sz* tövek prozodikus típusait összefoglaló (60) táblázatot az alábbiakban megismételjük kiegészítve azt a [0-1s] váltakozó tőtípussal, amely a *v*-vel bővülő nem-*sz* töveket takarja (pl. *ró* – *rov-ok*, *lő* – *löv-ünk*).

(60'=kiegészített 60) 7x4 igei paradigmarendszer 5 különböző prozodikus mintával

	[S]	[Q1]	[Q2]	[A]
[0-1] Vv~V	VC-V	V-C	V-C	V-C
[1] VC	VC-V	VC-C	VC-C	VC-C
[1-2] VC~CC	CC-V	VC-C	VC-C	VC-C
[2-1'] CC~VC	CC-V	CC-V / VC-C	VC-C	VC-C
[2-1] CC~VC	CC-V	CC-V / VC-C	CC-V / VC-C	VC-C
[2d] def. CC-tő	CC-V	CC-V	CC-V	*
[2] CC-tő	CC-V	CC-V	CC-V	VC(C)-C

Látható, hogy 7 tőtípus van, és 4 toldaléktípus, melyek egymástól eltérően viselkednek (a múlt idejű alakokat is belevéve ez 2-3 tőtípussal és 1-2 toldaléktípussal nőne). A prozodikus minták az alábbiak: V-C (nincs kötőhangzó, nincs C-torlódás), VC-V, CC-V (van kötőhangzó, nincs morfhataron C-torlódás), VC-C és CC-C (nincs kötőhangzó, van kettes vagy hármassalhangzó-torlódás) – ez utóbbi csak a nem geminátára végződő stabil CC-tövek analitikus alakjainál jelenik meg, a gemináta végű tövek mássalhangzós toldalék előtt a

degemináció miatt VC-C szerkezetűek. Ezenkívül még van a paradigmaticusan hiányzó típus, ezt * mutatja. A minták határát a cellák határán vonallal jelöltük, a szaggatott vonal az ingadozó típusok határát mutatja. Ezek két prozodikus minta határán helyezkednek el ikes hangkivető tövek + kvázianalitkus toldalékok esetén: a VC-C és a CC-V minta keveredik az esetükben.

Az sz-tövek prozodikus mintáit az alábbi (69) ábrán foglaltuk össze, amely a szám/személyjelölős alakoknak (64) táblázatbeli adatain és a nem szám/személyjelölős alakokra vonatkozó megfigyelésein alapul. Itt 6 tőtípus és ugyancsak 4 toldaléktípus szerepel. Az analitikus és a szintetikus toldalékokon belül nem különböztettük meg a szám/személyjelölő [S1], [A1], illetve a megfelelő, nem szám/személyjelölő [S2], [A2] mintákat, mivel a CV-szerkezet szempontjából ennek nem igazán van jelentősége. Az sz-töveknél az [1-2] hankivető iktelen tövek kivételével az összes típus megfelelője megvan. Egyes sz-es tőtípusok azonban nem teljesen ugyanolyan prozodikus viselkedést mutatnak, mint a nem sz-tövek típusai – azon tőtípusok neveit, amelyek ugyanolyanok, az alábbi (69) ábrán vastagon szedve adtuk meg. Azok a cellákat szürke háttérrel adtuk meg, amelyek prozodikus viselkedése kizárólag az sz-töveknél figyelhető meg, és nincs párhuzama a nem sz-tövek között.

(69) Az sz-tövek 6x4-es paradigmarendszere 4 különböző prozodikus mintával – vö. (64)

	[S]	[Q1]	[Q2]	[A]
[1-0s] Vsz~V	VC-V	VC-C	VC-C	V(C)-C
[1s]=[1] Vsz/d-tő=VC-tő	VC-V	VC-C	VC-C	VC-C
[1-2s] Vd~Csz	VC-V / CC-V	VC-C / CC-V	VC-C	VC-C
[2-1s] Csz~Vsz/d = [2-1']	CC-V	VC-C / CC-V	VC-C	VC-C
[2ds] def. Csz-tő	CC-V	CC-V	*	*
[2s]=[2] Tsz-tő=CC-tő	CC-V	CC-V	CC-V	VC-C

Ha a fenti (69) ábra első sorát összehasonlítjuk az előző (60') ábra első sorával, akkor azt láthatjuk, hogy az [1-0s] tőtípussal jelölt sz-tövek a hozzájuk hasonló [0-1] v-vel bővülő nem sz-tövektől eltérnek [Q] alakjaikban (ezt szürke háttérrel jelöltük). Míg az sz-tövek mássalhangzós tőváltozatukban jelennek meg, azaz VC-C mintát mutatnak (pl. *tesz-nek*, *ten-*

ni), addig a nem sz-tövek alternánsai magánhangzóra végződnek, azaz V-C mintát mutatnak (pl. *lő-nek, lő-ne*).¹³⁴

A két táblázat második sorai azt mutatják, hogy a stabil VC-tövek ugyanolyan prozodikus mintát képviselnek sz-tövek és nem sz-tövek esetén is: csak [S] alakjaiban kötőhangzósok, máskor nem (pl. *alkusz-om ~ alkud-om*, de *alkusz-nak ~ alkud-nak*).

A harmadik sorban azt látjuk, hogy az [1-2s] jelzésű Vd~Csz váltakozást mutató sz-tövek egyediek: a váltakozó prozódiajű tő nemcsak [Q1]-ben hanem [S]-ben is ingadozást okoz (*mosakod-om ~ mosaksz-om, mosakod-ó ~ mosakvó*), az ilyen viselkedés nem sz-tövek esetén nem képvisel önálló típust – ezt is szürke háttérrel jelöltük.¹³⁵ Természetesen az Csz~Vd váltakozást mutató igék mellett az [1-2s] típusba tartoznak az Csz~Vz váltakozást mutató igék is, pl. *igyekeznek ~ igyekeznek, szándékoznak ~ szándékoznak*.

A negyedik sorban bemutatott [2-1s] tőtípus (*alszik, fekszik*) viselkedése megegyezik annak a tőtípusnak a viselkedésével, amelyiket korábban – és így a fenti (60') ábrán is – a [2-1'] jelzéssel láttuk el. Ezek csak [Q1] alakjaiban ingadozó prozódiajűak (pl. *alsz-anak ~ alusz-nak*, illetve *hiányz-anak ~ hiányoz-nak*), [S] alakjaiban tipikusan nem (*alsz-om, alv-ás*, illetve *hiányz-om, hányz-ás*).¹³⁶ Az sz-töveknél megfigyelt defektivitás szintén különbözik a nem sz-töveknél megfigyeltől: az utóbbiban kizárólag az [A] alakokban jelentkezik hiány, a Csz-tőtípusban ez kiterjed a [Q2] alakokra is (**(meg)ismersz-ene*, de *(be)fellepsz-ene*). Az utolsó típus, a *tsz-tövek* – ahogyan korábban említettük – teljesen azonos viselkedést mutat a CC-geminátára végződő nem sz-tövekkel.

A fentiekben láttuk, hogy mind az sz-tövek, mind a nem sz-tövek 4-5-féle prozodikus mintája gradualitást mutat. Egyszerűsítsük le ezt a bonyolult mintázatot két mintára: a kötőhangzós és a nem-kötőhangzós mintákra. Az alábbi (70) ábra ezt mutatja egyszerre sz-tövekre és nem sz-tövekre együtt. Azokat a tőtípusokat, amelyek a kötőhangzó szempontjából azonos mintákat mutatnak, egy sorba vontuk össze. Így hét tőtípusunk lesz a (60') és a (69) ábrán jelölt összesen 10 tőtípusból, hiszen 3 közös típus van. A mintázat gradualitása viszont megmarad,

134 Az obstruens kezdetű Q-toldalékok esetén azonban gyakran gemináció játszódik le (pl. *lő-[ssz], nőt-tök*), ezért itt is VC-C a prozodikus minta.

135 Ha a -z, illetve -l képzős hangkivető tövek egy részénél megfigyelhető besorolási bizonytalanságot (pl. *dohányoz-om ~ dohányz-om, énekel-ünk ~ énekl-ünk*) önálló típusnak számítjuk, akkor ebben a típusban a nem-sz töveknél is létezik az [S] alakokban ingadozás.

136 A speciális eloszlású Csz~Vz váltakozást mutató *emlékszik* ige is ebbe a csoportba tartozik prozodikusan, hiszen a köznyelvi regiszterben csak a [Q1] alakokban van ingadozás (*emléksz-etek ~ emlékez-tek*), és az [S] alakokban nincsen: pl. *emléksz-ik, emléksz-em, emléksz-el* stb. (az *emlékez-ik, emlékez-em, emlékez-el* stb. alakok a másik jelentésű, nem váltakozó stabil VC-típusú lexémához, az *emlékezik* igehez tartoznak).

melynek határán a világosszürkével jelölt ingadozó minták (azaz fakultatív kötőhangzós alakok) állnak. Feketével jelöltük a kétféle defektivitást: a fonotaktikailag motivált hiányt a nem sz-töveknél ([2d]), és az analógiásan motivált hiányt sz-tő esetén (2sd]).

(70) Az igei kötőhangzók prozódiaja (sz-tövek és nem sz-tövek együtt)

	[S]	[Q1]	[Q2]	[A]
[0-1] V~Vv [1-0s] V~Vsz	C-V	C-C	C/V-C	V/C-C
[1] VC-tő = [1s] Vsz/d-tő [1-2] iktelen VC~CC	C-V	C-C	C-C	C-C
[1-2s] ikes Vd~Csz [2-1s]=[2-1'] ikes CC~VC	C-V	C-C / C-V	C-C	C-C
[2-1] ikes CC~VC	C-V	C-C / C-V	C-C / C-V	C-C
[2] CC-tő = [2s] Tsz-tő	C-V	C-V	C-V	C-C
[2d] defektív CC-tő	C-V	C-V	C-V	*
[2sd] defektív Csz-tő	C-V	C-V	*	*

4.6. Allomorfia és defektivitás

A hangkivetés és az ehhez kapcsolódó sz-tövek töváltakozásainak vizsgálata után térjünk vissza a defektivitás elemzéséhez! A 4.2.4. részben említettük, hogy a fonotaktikai megszorításokat megsértő alakok egy része esetén lehetségesek javító stratégiák. Javító stratégiák a nyelv több szintjén lehetségesek és különböző általánosságúak: a legáltalánosabb javító stratégia a körülírás: egy közölni kívánt kommunikációs tartalmat valamilyen lexikális elemekkel (tövekkkel és toldalékokkal) és mondattani szerkezettel mindig képesek vagyunk kifejezni. Ebben a nagyon általános értelemben a javítás mindig elérhető.¹³⁷ Például a nem grammatikus **Lehám(o)lhat.* mondat helyett mondhatjuk azt, hogy *Leválhat a bőre.*, ahol a defektív igés intranszitiv szerkezet helyett egy nem defektív igével alkotott tranzitiv szerkezetet használunk. Az ilyen **perifrasztikus** javítások azonban **nem konvencionalizáltak** abban az értelemben, hogy esetleges, hogy milyen lexémákat és milyen szintaktikai konstrukciót használnak: például a fenti helyett azt is mondhatjuk, hogy *Lejöhet a bőre.* vagy azt, hogy *Esetleg levedli a bőrét.*

137 Köszönettel tartozom Donca Steriadénak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

Az előbbinél kevésbé esetleges javítási stratégia az, ha az igei lexéma ugyanaz marad, és csak az a **szintaktikai konstrukció** változik, amely alaktani követelményei miatt a defektivitás létrejön. Ilyeneket látunk az alábbi a-c. példákban. Az a. esetben a tiltást kifejező felszólító módú szerkezet helyett olyan szintaktikai környezetet használunk, amelyben az igealak nem az analitikus *-j* toldalékot, hanem a szintetikus *-ás~és* toldalékot veszi fel: így az agrammatikus **csuk(o)l-j* helyett a grammatikus *csukl-ás* alakot kell használnunk. A b. példában a lehetőséget kifejező analitikus *-hat~het* toldalékos alak helyett (**megsíny(e)l-het-i*) egy a *lehet* igével bevezetett mellékmondatot használunk. A c. esetben a tranzitív szerkezetben álló nem jólformált definit alak helyett (**lehámol-ja*) intranzitív szerkezetet használunk, amely ugyanennek az igének a nemdefinit alakját írja elő, amely ikes ige lévén az *-ik* szintetikus toldalékot tartalmazza (*leháml-ik*).

- | | |
|---------------------------------|-------------------------------|
| a. <i>*Ne csuk(o)lj!</i> | <i>Hagyd abba a csuklást!</i> |
| b. <i>*Megersíny(e)lheti.</i> | <i>Lehet, hogy megsínyli.</i> |
| c. <i>*Lehám(o)lja a bőrét.</i> | <i>Lehámlik a bőre.</i> |

A fenti perifrázisok – bár ugyanazt az igei lexémát használják, mint ami a hiányzó szerkezetekben van – ugyancsak nem konvencionalizáltak tekinthetők, hiszen több más, ezekhez hasonló lehetőség van a kívánt üzenet átadására.

Vannak azonban olyan **szintaktikai** javító stratégiák, amelyek **konvencionalizáltak**, ezek szisztematikus használata megakadályozza a defektivitást. Egy ilyen szerkezet a magyarban a múlt idő és a feltételes mód együttes használata esetén merül fel. Ez a két toldalék egyszerre nem jelenhet meg az igealakokon, aminek oka az igealakokra vonatkozó morfofonológiai templátum (lásd Rebrus 2001, Rebrus–Törkenczy 2009). Az ilyen (irreális feltételes) alakokat esetben rendszeresen egy összetett alakkal fejezzük ki. Így például a teljesen agrammatikus **csinál-t-ana*, illetve **csinál-ná-tt* alakok helyett a *csinál-t vol-na* alakot használjuk. Hasonló javító szerkezetek számos nyelvben előfordulnak, az angol nyelvből ismert példa a melléknevek fokozása: azokat a(z általában) többszótagú mellékneveket, amelyekhez nem járulhat az *-er* és az *-est* szuffixum, a *more+Adj*, illetve a *most+Adj* szerkezettel képezzük, pl. **beautiful-er/est* helyett *more/most beautiful*.¹³⁸

138 Jelen tanulmánynak nem feladata annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy ezek tisztán szintaktikai szerkezetek-e vagy esetleg a morfológia és a szintaxis *interface* szintjén valósulnak meg. A magyar múlt idejű feltételes módnál egyes beszélőknél az *is* vagy az *-e* elemek megszakíthatják a szerkezetet (*%csinált is volna*, *%csinált-e volna*), ez a szintaktikai kezelés mellett szól (lásd erről Kenesei 1992; Kálmán, 2021).

Hasonló a helyzet a tagadó létigével, melynek csak jelen idő kijelentő mód (indefinit) 3. személyű alakjai vannak: *nincs* ~ *nincs-en*, *nincs-enek*. A többi alakjaiban a szokásos nem+létige konstrukció szerepel, mivel morfológiailag nem képezhető sem nem 3. személyű alakja : pl. **nincs-el* (=nem vagy), **nincs-ünk* (=nem vagyunk), **nincs-ett* (=nem volt), **nincs-ene* (=nem lenne/volna) stb. Ez is konvencionalizált szintaktikai javító stratégia, mert a nem+létige szerkezettel szisztematikusan ki lehet fejezni a hiányzó alakokat.

Ahogy korábban említettük, a szintaktikai mellett **morfológiai javító stratégiák** is léteznek. Ezek sok esetben nem szisztematikusak, **nem-konvencionalizáltak** tekinthetők. Ebben az esetben az igető azonos, de vagy egy további képző járul hozzá, vagy az igetőben jelen lévő képző egy másik képzővel nem defektív tövet kreál. Ezeket mutatják az alábbi i., illetve ii. alatti példák

i. az igei tő továbbképzése

- | | |
|-----------------------------|--------------------------------------|
| a. <i>*Két(e)l-ve.</i> | <i>Kétel-ked-ve benne.</i> |
| b. <i>*Megsíny(e)l-jük.</i> | <i>Megsínyl-ód-ünk miatta</i> |
| c. <i>*?Lezaj(o)l-jon</i> | <i>%Lezajl-ód-jon</i> |
| d. <i>*Bűz(ö)l-het</i> | <i>Bűzöl-ög-het</i> |

ii. azonos tő másik képzővel/képző nélkül

- | | |
|------------------------------|--------------------------------|
| e. <i>*Kitürem-(e)l-het.</i> | <i>Kitürem-ked-het.</i> |
| f. <i>*Fehér-l-jen</i> | <i>%Fehér-ell-jen.</i> |

A nem-defektív alakban szereplő képzők sok esetben a *-kod~ked~köd* (a fenti a. és d.) vagy az *-ód~őd* (a fenti b. és c.) toldalék formájában jelennek meg. Hatásuk az, hogy a defektív CC-tő helyett stabil VC-töveket kapunk. Egyes alakok szokásosak (pl. *fejlik* helyett *fejlődik*, *torlik* helyett *torlódik*, vagy *érzik* helyett *éreződik*), mások innovációk és még nem teljesen elfogadottak (pl. *zajlik* helyett *%zajlődik*), mások nyelvjárásiak (pl. *csuklik* helyett *%csuklődik*). Bizonyos esetekben az új képző az ige vonzatkeretét is megváltoztatja: pl. *sínyli (azt)* – *sínylődik (amiatt)* vagy *kétli (azt)* – *kételkedik (abban)*, ezért a javítás a mondat szerkezeteket is érintheti. Ezek a morfológiai javító folyamatok azonban erősen lexémafüggőek, nincsen általános módszer arra, hogy milyen képző(k) használata révén küszöbölhető ki a hiány.

Előfordul, hogy az ilyen „javító” képzők szisztematikussá, konvencionalizálttá válnak, ekkor általában a paradigma részének (azaz allomorfnak) tekintjük őket. Erre példa a már említett olasz *-isc* pl. **cap-o*, *de cap-isco*. A másik lehetőség konvencionalizált morfológiai javító folyamatra, amikor a hiányzó alak egy másik paradigmából vannak pótolva. Erre hoz példát Iverson (1981) az izlandi nyelvből. Az is előfordul, hogy létezik

párhuzamosan léteznek alternatív alakok (szabad váltakozásban), de valamelyik alak szisztematikusan hiányzik. Ekkor teljes defektivitás nincs, csak valamelyik allomorf szintjén, lásd Hansson (1999) a kétféle izlandi felszólító módról.

Egy a fentiekhez hasonló folyamat az, amit az *sz*-tövek egy részénél tapasztalunk: az *sz~d* (néha *sz~z*) váltakozás esetén a nem szám/személyjelölős alakoknál *d*-tő (néha *z*-tő) áll. Ilyenekre példák az alábbi alakok.

- | | |
|---------------------------|---------------------|
| a. * <i>telep-sz-ő</i> . | <i>telep-ed-ő</i> |
| b. * <i>mos-aksz-ani</i> | <i>mos-akod-ni</i> |
| c. * <i>alap-sz-hat</i> | <i>alap-ul-hat</i> |
| d. * <i>igyeksz-szünk</i> | <i>igyekez-zünk</i> |

Azt látjuk, hogy az *sz~d* váltakozást mutató tövek lexikális allomorfiát mutatnak. Az, hogy ezt az allomorfiát morfológiai vagy morfofonológiai javító folyamatnak tekintjük-e, attól függhet, hogy az igető váltakozó részeit külön képzőknek tekintjük-e vagy sem. Ha külön képzőknek tekintjük, akkor a fenti példákban a névszói tőhöz a váltakozó *-sz~Vd* toldalék járul (*telep-sz-ik ~ telep-ed-ik*), amelyek közül bizonyos alakokban csak a *d*-változat állhat (lásd a fenti a. példát: *telep-ed-ő*). A fenti b. típusban pedig az abszolút igetőhöz (*mos*) a *-ksz~kVd* lexikai váltakozást mutató képző járul (*mos-aksz-ik ~ mos-akod-ik*); ezek közül csak az utóbbi állhat nem szám/személyjelölő előtt (pl. *mos-akod-ni*). Ez az alternáció – függetlenül attól, hogy az *sz~d* váltakozást mutató alakokat képzettnek vesszük vagy sem – az adott *sz~d*-tövek típusán belül szisztematikusan, ezért a hiányzó alakokat megjavító **konvencionalizált** stratégiának tekinthetjük. Mivel ez mindig rendelkezésre áll, ezért itt általában **nem** szoktak **defektivitást** feltételezni, vagy a defektivitásnak egy „burkolt” formájának tartják, lásd erről Törkenczy (2002).

Vannak olyan esetek is, amikor az *sz*-t tartalmazó alak nem *d*-t tartalmazó alakokkal váltakozik, ezt mutatja a fenti c. példa, ahol az *alap-sz-ik ~ alap-ul* ikes és iktelen alakok váltakoznak két különböző alakú képzővel (allomorffal), és bizonyos alakokban csak az *sz*-nélküli változat állhat (*alap-ul-hat*, de **alap-sz-hat*, **alap-od-hat*). A d. példában egy olyan váltakozást figyelhetünk meg, amiben az *sz* nem *Vd*-vel váltakozik, hanem *Vz*-vel (és egyébként az alak morfológiai szegmentálása kérdéses, hiszen máshol nem megjelenő „tövet” tartalmaz): *igyeksz-ik ~ igyekez-ik*. A felszólító és a többi A-alak a nem szám/személyjelölős alakokkal együtt csak a *Vz*-tőváltozat járul. Bár ezeknek a váltakozásoknak a hatóköre kicsi (*sz~ul* váltakozás csak 1-2 alakban¹³⁹, *sz~Vz* váltakozás csak néhány alakban

139 Az *-Od(ik)/Ul* váltakozást viszont találunk máshol is: egyszótagos névszói tövekhez az *-ul~ül* VRBZ képző(változat) járul (pl. *kék-ül*, *barn-ul*, *szép-ül*), kevés kivétellel (*ifj-odik*, *álm-odik*). Több szótagos tövekhez általában az *-odik~edik~ödik* (pl. *erős-ödik*, *gazdag-odik*), sokszor mindkettő

van). Az előbbi a-d. példákban az is felmerülhet, hogy a különböző igetövek nem allomorfofok, hanem különböző lexémák – ekkor a javító folyamatot lexikálisnak kell tartanunk és nem morfo(fono)lógiaiainak. Ha a javító folyamat lexikális, akkor nem konvencionalizált, így ekkor a defektivitás gyanúja felmerül.¹⁴⁰

Figyeljük meg, hogy a fenti esetekben egy morféma-alternánst javítottunk egy másik morfémaalternánssal, azaz a javító folyamat a morfémák szintjén történt függetlenül attól, hogy az allomorfiát a teljes igei töre vagy csupán az igeképzőkre értjük. Ha a jelenséget a (lexikai) allomorfofok szintjén nézzük, akkor szigorú értelmezés szerint nincsen javító stratégia, hiszen az adott allomorf nem állhat az adott toldalék előtt – ettől még fonológiai javítás (pl. magánhangzó-beillesztés vagy mássalhangzó-törlés) lehetséges lenne. Eszerint minden lexikai (azaz nem-fonológiai) **allomorfia** – ebben a szigorú értelemben – a morfofok szintjén **defektív**, hiszen **nincsen** olyan **(allo)morf**, amely **fonológiai javításként** funkcionálna. Extrém példaként az is felvethető, hogy a (kötelező) fonológiai allomorfia a fonológiai allomorfofok szintjén defektív. Eszerint a sima hangkivető tövek is „defektívek”, hiszen a CC-tőváltozat nem állhat analitikus szuffixum előtt (pl. *fürd-jük, *fürd-het), a VC-tőváltozat viszont nem állhat szintetikus toldalékok előtt (pl. *füröd-ő, *füröd-öm).

Összefoglalva, morfológiai **defektivitásról** akkor beszélhetünk, ha nincsen **konvencionalizált javító stratégia**, amely az adott lexikális elem adott alakjára a **releváns szinten** érvényesülne. Azaz a defektivitás relatív: attól függ, hogy milyen szinten definiáljuk. A szintek meghatározása viszont az adott elmélet belső kérdése; a magyar adatok azt mutatják, hogy gyakran nem könnyű elkülöníteni a morfológiai folyamatokat a morfofonológiaiaktól. Az alábbi összefoglalja a releváns szinteket a magyarban, ahol konvencionalizált javító stratégia lehetséges. A nem konvencionalizált perifrázist és egyéb nem szisztematikus morfológiai folyamatokat itt nem soroltuk fel. Az 1. típusban a mondatban szintjén lehetséges konvencionalizált javító folyamat, amikor a feltételes múlt időt összetett alakokkal fejezzük ki. Vannak olyan esetek, amikor a szintaxis szintjén sincs javító

(pl. *piros-odik ~ pirosul, fehér-edik ~ fehérül, csillap-odik ~ csillap-ul, ifj-odik ~ ifj-ul*) járul. Vannak olyan esetek is, amikor többszótagos tövekhez az általános szabályosság ellenére csak a *-Ul* képzős alakjai vannak meg (pl. *szabad-ul, alak-ul, szilárd-ul*). A képzőváltozatoknak néha van *sz-es* párjuk (pl. *gazdag-odik ~ gazdag-szik*), és ekkor az *sz-es* alak állhat mindkét tő(változat) mellett is, ekkor hármas váltakozás van (*telep-ül ~ telep-edik ~ telep-szik*), néha viszont a *d-s* alak hiányzik: ez a fenti *alap-ul ~ alap-szik* esete.

140 Erre utal, hogy olyan nemdefektív párok is léteznek, amelyeknek különböző a jelentésük, pl. ilyen a nem *sz-tő* (*(ki)elég-ül – (meg)elég-edik/szik* pár, és a már említett *emlék-szik – (meg)emlék-ezik* pár is, amelyben az első ige Csz~Vz-tő. Ezekben azonban soha nincs morfológiai defektivitás.

stratégia, ekkor **szintaktikai defektivitás**ról beszélünk (lásd az 1i. esetet lentebb). Ilyen eset az, amikor főkusszal rendelkező zéró kopulás mondatban az -e kérdőszót nem lehetséges kirakni. Így a *Nem tudom, hogy JÁNOS volt/lenne-e szép.* mondat grammatikus, míg a ? **Nem tudom, hogy JÁNOS(-e) szép(-e).* mondat grammatikai megítélése erősen az agrammatikalitás felé hajlik (lásd a lenti 1ii. esetet).^{141 142}

A számunkra releváns eset azonban a morfológia, illetve a morfofonológia szintjéhez kapcsolható javító stratégiák. Ezekben a konvencionizált javítás lexikai vagy fonológiai allomorfiákkal történik: az *sz~d* tövek lexikai allomorfiát mutatnak, ezeknél a hiányzó Csz-tövű alakokat Vd-tövű alakok javítják, lásd 2ai. lentebb. A sima hangkivető tövek esetén bizonyos toldalékok nem állhatnak a CC-tövel, ehelyett a magánhangzóval bővült VC-tőváltzat jelenik meg, lásd 2bi. lentebb. A lexikai allomorfia és a fonológiai elhatárolása elméletfüggő és nem egyértelmű, ezért ezt a két szintet élesen nem különböztetjük meg. Azokban az esetekben, ha nincsen konvencionizált morfológiai javító stratégia, akkor **morfológiai defektivitás**ról beszélünk. A szintaktikai javítással rendelkező alakok bizonyos értelemben szintén morfológiailag defektívek, így a múlt idejű feltételes mód az igéknél ebben az értelemben paradigmatisz hiányt mutat; de ezzel ellentétes álláspont is lehetséges: mivel a múlt idejű feltételes alakok soha nem fejezhetők ki egyetlen szóalakban, ezért morfológiai értelemben nincs defektivitás. A döntés azon múlik, hogy mit tételezünk fel arról, hogy a paradigma kiterjed-e ezekre az esetekre is – erről részletesen lásd Stump (2006).

Ha azonban a javító stratégiát a morfofok szintjén is definiálni akarjuk, akkor ezen a szinten minden allomorfia defektivitásnak minősül – ez az értelmezés nem szokásos, de logikus folyománya az eddigieknek. Tehát itt egy fonológiai allomorfia is „hiány”-ként jelenik meg, valamelyik allomorfiában bizonyos esetekben nem-grammatikus alakot ad.¹⁴³

141 Ennek a jelenségnek felvetése és elemzése Kálmán László egyik utolsó munkája volt, lásd Kálmán (személyes közlés), illetve Kálmán (2021).

142 A szintaktikai defektivitás más esetei sokszor egyeztetési képtelenségben valósulnak meg. Például a *Why did John and the others leave?* grammatikus mondat jelen időben egyes angol beszélőknek problematisz: ?**Why does/do John and the others leave?* – lásd erről Ingria (1990) és más hasonló jelenségekről Kálmán–Trón (2000).

143 Kivétel az olyan ritka esetekben, ahol az allomorfiák szabad váltakozásban vannak. Erre lehetne példa (ha a harmonikus váltakozástól eltekinténk) a *-stul~stül* és a *-stól~stól* esete, mindkettő változat mindig elérhető.

A konvencionizált javító folyamatok lehetősége és defektivitás:

1. van-e a szintaxis szintjén javító stratégia?

i. van: *csinál-t-ana → csinált **volna**; *nincs-ett → **nem volt**

**MORFOLÓGIAILAG DEFEKTÍV,
SZINTAKTIKAILAG NEM DEFEKTÍV**

ii. nincs: ?*Nem tudom, JÁNOS(-e) szép(-e)?

SZINTAKTIKAILAG DEFEKTÍV

2a. van-e a morfológia szintjén javító stratégia (van-e lexikai allomorf)?

i. van: *telep-sz-het → telep-**ed/ül**-het

**BURKOLTAN DEFEKTÍV,
NYÍLTAN NEM DEFEKTÍV**

ii. nincs: *ismer-sz-het, *ismer-**ed**-het

MORFOLÓGIAILAG NYÍLTAN DEFEKTÍV

2b. van-e a morfofonológia szintjén javító stratégia (fonológiai allomorf)?

i. van: *ugr-hat → u**g**or-hat

NEM DEFEKTÍV

ii. nincs: *sikl-hat, *sik**o**l-hat

MORFOFONOLÓGIAILAG DEFEKTÍV

3. lehetséges-e a morfoakat konkatenálni?

ii. igen: ugr-ana

ii. nem: *ugr-hat (de lásd fentebb 2bi.)

SZOKÁSOSAN NEM DEFEKTÍV

AZ ALLOMORF SZINTJÉN DEFEKTIVITÁST MUTAT

Láttuk tehát, hogy a nyelv különböző szintjein lehetséges defektivitást feltételezni, általában minél alsóbb szinten fogalmazzuk meg az elérhető javító folyamatokat, azok annál limitáltabbak lesznek, azaz annál több defektivitást fogunk tapasztalni: mondattani szinten lehetségesek konvencionizált javító folyamatok, amelyek morfo(fonológiai) szinten nem elérhetők; és az alaktani szinten léteznek konvencionizált javító folyamatok, amelyek allomorfiában nyilvánulnak meg. Ha viszont az egyes morfoakat szintjén tekintünk a jelenségekre, akkor egyáltalán nem lesznek javító folyamatok – erről a „nagyítóhatásról” (*Zooming Effect*) lásd Rebrus–Törkenczy (2009)-et.

5. A gradualitás okai és következményei

Ebben a fejezetben az eddigi meggondolásaink elméleti háttérét és gyakorlati és elméleti következményeit vizsgáljuk. Megnézzük, hogy mi a motivációja a graduális mintázat ennyire gyakori megjelenésének. Azt is megvizsgáljuk, hogy az ingadozás hogyan függ össze a graduális mintázattal. Ezután újra bemutatjuk az eddigi mintákat a legáltalánosabb szinten, illetve egyre részletesebb leírást alkalmazva egyre több tő- és toldaléktípust feltételezve. Ezt kiegészítjük további részmintázatokkal, melyekben az eredeti gradualitás jelenik meg újra és újra. Megvizsgáljuk, hogy a paradigmarendszer mely helyszínein találunk nagy eséllyel variábilis viselkedést, és ez milyen összefüggésben van a graduális mintákkal. Majd kitérünk arra a kérdésre, hogy a mintázatok így feltételezett változásai milyen következménnyel járhatnak egy esetleges diakrón elemzésre.

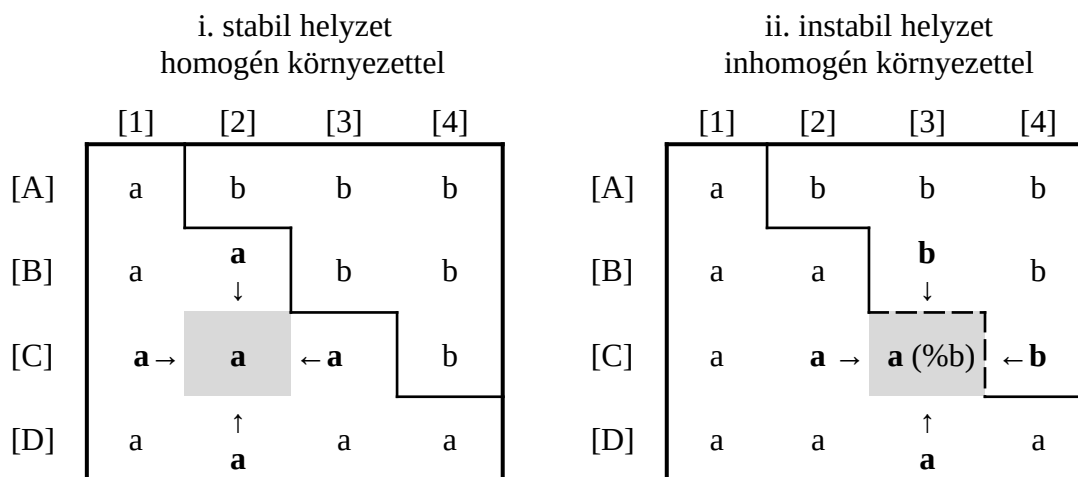
5.1 A graduális mintázat kiépülése

Variábilis viselkedést általában a minták határán tapasztalunk. Ebben az alfejezetben azt fogjuk bemutatni, hogy ez az általánosítás természetes következménye a (37c)-ben bevezetett graduális mintázatnak. A következőkben az egyszerűség kedvéért feltételezzük, hogy a paradigmatisz táblázatokban a cellák közelsége nagyobb hasonlóságot jelent. Ez azt jelenti, hogy a tő- és toldaléktípusok olyan sorrendben vannak megadva, hogy minél közelebb áll ugyanabban a sorban vagy oszlopban két cella, annál nagyobb analógiás kapcsolat van közöttük.¹⁴⁴ Egyszerűsítsük le ezt az összetett hatást a közvetlenül szomszédos cellák hatására, azaz egy konkrét cellának (amennyiben nem szélen vagy sarkokban helyezkedik el) a négy szomszédja lehet analógiás forrás; a távolabbi hatásokat az érthetőség kedvéért most elhanyagoljuk. Figyeljük meg, hogy azoknak a celláknak, amelyek a mintázat közepén helyezkednek el, minden szomszédjuk azonos mintájú! Ezt látjuk az alábbi (71i) ábrán, ahol két minta van (**a** és **b**), és a C sorban és 2. oszlopban álló szürke háttérrel kiemelt cella – ezt az egyszerűség kedvéért (C;2)-vel fogjuk jelölni – az **a** minta „belsejében” helyezkedik el. Ekkor mind a négy közvetlen szomszédja ugyanúgy **a** mintájú, azaz a szóban forgó cellára ható **analógiás hatások homogének** (ezeket nyilak mutatják). A (71ii) viszont azt az esetet

144 Ez a feltételezés egyszerűsítésen alapul, hiszen korábban már láttuk, hogy a Q-alakokra mint analógiás célra az alapalak és az A-alakok mint analógiás források hatnak. Ezen források közül az alapalak (IN3S) nem egyetlen oszlopként határozható meg a morfofonológiai táblázatainkban, hiszen néha S-toldalékkal (-ik, -i) áll, néha viszont toldalék nélküli és így az A-alakokkal azonos módon viselkedik.

mutatja, amelyben a szürkével kiemelt (C;3) cella a lépcsős vonal mellett található. Ekkor közvetlen szomszédai közül kettő **a** mintájú (tőle balra és lefelé), viszont másik kettő **b** mintájú (tőle jobbra és felfelé). Azaz a cellára leginkább ható **analógiás hatások heterogének**, így a cella **potenciális variációs helyszín** (a cellában ezt mutatja a zárójelbe írt %b jelzés).

(71) A cellák mintáinak környezetfüggő stabilitása



Az, hogy a heterogén analógiás hatások közül melyek érvényesülnek, azaz hogy a lépcsős vonal mely részén és melyik oldalon lesz variáció (illetve mennyire stabil ez a variáció), nagyrészt gyakorisági és hasonlósági szempontoktól függ. Minél gyakoribb egy analógiás forrás az analógiás cél gyakoriságához viszonyítva és minél nagyobb a hasonlóság a forrás és a cél között, annál nagyobb az analógiás vonzó hatás. Elméleti és gyakorlati megfontolások azt valószínűsítik, hogy a szóban forgó esetekben elsősorban a szóalakok típusgyakorisága számít, azaz hogy hány lexéma és hány toldalékformája alkot szóalakot az adott cellában – erről lásd Bybee (1995, 1998), magyar nyelvi jelenségekre Rebrus–Törkenczy (2016). A hasonlóság szempontjából a CV-minta azonosságán túl a funkcionális hasonlóság és a konkrét szegmentumok azonossága is számít. Ez utóbbi esetben minél több az azonos (vagy hasonló fonológiai osztályba sorolt) szegmentum, annál nagyobb az analógiás vonzás – ezt láttuk az ingadozó iktelen *-l*, illetve az ikes *-zik* képzős igék esetén és az *sz*-tövek esetében az előző alfejezetben.

Fentebb láttuk, hogy a lépcsős határral rendelkező minták határán álló cellák mintája instabil. Nézzük meg, hogy a (37) ábrán bemutatott többi zárt mintázattípus esetén melyek az instabil helyzetek. Az egydimenziós (37a ábrán látható) mintázatban minden cella viszonylag stabil, mert amelyek az egyenes vonallal rendelkező határon vannak, még azoknak is a négy

szomszédjából három azonos mintájú, a többi, a mintázat „belsejében” levő cellákban a (71i) ábrán bemutatott homogén helyzet áll fenn. A kategorikus mintázatban (37b ábra) egyetlen instabil cella van összesen: az, amelyik kétszeresen a minta határán, azaz a minta „sarkában” van, hiszen csak ez mutatja a (71ii)-ben ábrázolt inhomogén konstellációt. Graduális mintázatban (37c) viszont minden határon álló cella instabil (hiszen ezeknek 2 azonos és 2 különböző mintájú szomszédjuk van).¹⁴⁵

A fenti három esetet mutatja az alábbi (72i-iii) ábra; szürke háttérrel kiemeltük az instabil cellákat, azaz ahol legalább annyi különböző mintájú szomszéd van, mint azonos mintájú. Így a (72iii) ábrán a paradigmaticus táblázat sarkaiban álló celláknak 1 azonos mintájú és 1 különböző mintájú szomszédja van: pl. az (A;1) cellára jellemző **a** minta (B;1) alsó szomszédja azonos **a** mintájú, míg a tőle jobbra álló (A;2) cella eltérő **b** mintájú. A széleken nem sarkon álló határcellákra az eltérő mintájú szomszédok száma nagyobb: pl. az (A;2)-ben levő **b** mintájú cellának egyetlen **b** mintájú szomszédja van (B;3), de kettő a mintájú (A;1) és (B;2). Nem sarkokban és nem széleken ez a megoszlás 2 azonos és 2 különböző mintájú szomszéd: pl. (B;2) cella alatt és tőle balra azonos **a** mintájú cellák állnak, de fölötté és tőle jobbra eltérő **b** mintájú cellák.

(72) A mintázatok típusai és instabilitás

	i. 1-dimenziós: nincs instabil cella				ii. kategorikus: egy instabil cella				iii. graduális: minden határon levő instabil			
	[1]	[2]	[3]	[4]	[1]	[2]	[3]	[4]	[1]	[2]	[3]	[4]
[A]	a	a	b	b	b	b	b	b	a	b	b	b
[B]	a	a	b	b	a	a	a	b	a	a	b	b
[C]	a	a	b	b	a	a	a	b	a	a	a	b
[D]	a	a	b	b	a	a	a	b	a	a	a	a

A fenti gondolatmenetből következik, hogy graduális minta kettős határa (“sarka”) potenciálisan variációs helyszín, azaz **graduális minta esetén nagy valószínűséggel**

¹⁴⁵ Egy hozzávetőleges *instabilitási érték* kiszámítható mindegyik mintázattípusra, úgy, hogy a stabil pozíciójú cellák számának az összeshez viszonyított arányát vesszük. Így az egydimenziós minta instabilitása mindig **0%**. Az n sorból és oszlopból álló kategorikus minta stabilitása: $1/n^2$, hiszen csak egy instabil pozíció van (ez $n=4$ esetén $1/16=6\%$, $n=10$ -re **1%**). A graduális minta instabilitása: $(2n-1)/n^2$, mivel az n -fokú lépcsős vonal két oldalán álló cellák száma $2n-1$ (ez $n=4$ esetén $7/16=44\%$, $n=10$ -re **19%**). Tehát a kategorikus minta instabilitása nagyobb n esetén elhanyagolható (négyzetesen csökken), míg a graduális mintáé nem (lineárisan csökken). Feltételezhető, hogy minél nagyobb az instabilitási érték, annál nagyobb eséllyel változik meg a mintázat.

előfordul variabilitás. Ez a variabilitás vagy *lexikai variáció*ban nyilvánul meg (azaz egy csoporton belül az elemek variációt mutatnak esetleg hezitáció nélkül) vagy *ingadozás*ban (azaz az adott csoportba sorolt elemek az adott nyelvváltozaton belül hezitációt mutatnak), vagy esetleg mindkettőben. Az, hogy ezek a variációk *intrapersonálisak* avagy *interperszonálisak*, további tényezőkön múlik. Általában az előbbi maga után vonja az utóbbit, tehát ha a beszélők egy részénél ingadozás van, akkor lesz olyan csoport, amely a két alakot különbözőképpen ítéli meg. Fordítva viszont ez nem áll: a dialektális és szociolektális variációk nem mindig járnak a beszélőközösség más részénél szabad variációval; lásd erről a magánhangzó-harmóniában Rebrus–Törkenczy (2015).

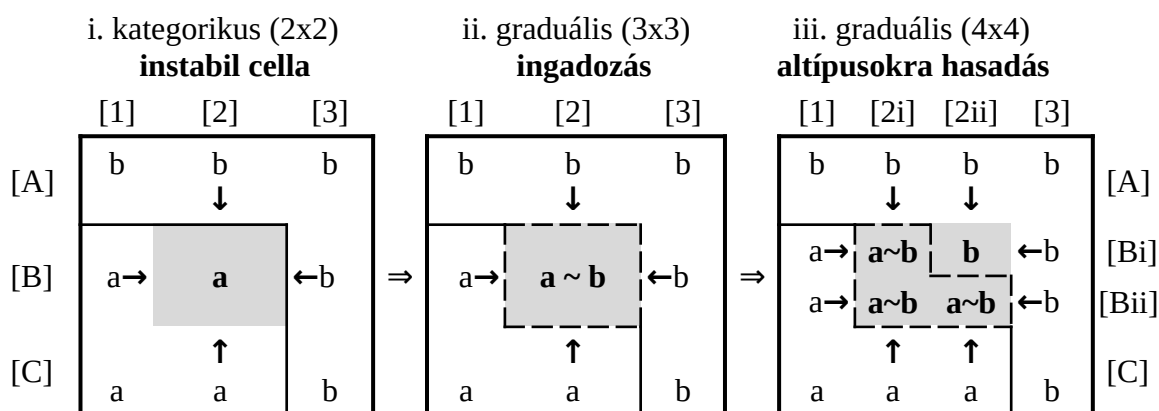
A fenti esetek számbavétele érdekes következménnyel járhat a nyelvi változással kapcsolatban. Ha feltételezzük, hogy a morfofonológiai mintázatok fonológiai motivációjuk alapján inkább kategorikusak, mint egydimenziósak – pl. ilyen a (12. ábrán látható) kötőhangzós mintázat, ahol a kötőhangzó főleg a szóvégi mássalhangzó-torlódást kerüli el –, akkor ez a sarkon fog egyetlen instabil cellát tartalmazni. Ha ez az instabil cella megváltoztatja a mintáját, **b**-vé válik (vagy akár variációt szenved el), akkor a mintázat graduálissá válik, és így további instabil cellák keletkeznek, amelyek további potenciális helyszínei a változásnak. Ez az egész folyamat addig tart, ameddig valamilyen lokálisan stabil helyzet ki nem alakul, elsősorban a cellákhoz tartozó alakok gyakoriságától (és az analógiás forrásokhoz való hasonlóságoktól) függően. Ez a mintaváltozási „útvonal” azt is magyarázhatja, miért találunk olyan gyakran graduális mintázatot.

Természetesen ellenkező irányú változás is előfordul. A mintázatok egyszerűsödése a típusok közötti megkülönböztetés megszűnésével (sorok vagy oszlopok összeolvadásával) lehetséges. Ezzel itt nem foglalkozunk részletesen, de felhívjuk a figyelmet, hogy az analógiás elmélet azt jósolja, hogy nagy valószínűséggel a hasonló mintázatok között tűnik el a distinkció, azaz a „szomszédos” típusok olvadnak össze. Viszont egy soklépcsős graduális mintázatból csak akkor válhatna kategoriális mintázat, ha az összes „lépcsőfoka” eltűnne, ami azt jelenti, hogy annyi egyszerűsödésnek (típusösszevonódásnak) kellene egymás után lejátszódnia, ahány lépcsőfok van (anélkül, hogy a továbbra is instabil helyzetben levők osztódnának). Hipotézisünk szerint ez a sorozatos egyszerűsödés kevésbé valószínű, így azt jósoljuk, hogy az ilyen irányú (graduálisból kategoriális) folyamat ritka. A jelenség számítógépes szimulációja is ezt mutatja: sztochasztikus algoritmust alkalmazva sok szimulációs lépés után mérhetővé válik, hogy a kategorikus mintából mekkora valószínűséggel lesz alulról zárt graduális minta (Arató–Rebrus 2024).

Az, hogy milyen közbülső állapotok vannak, nagyban függ a változástól; gyakran az egész típus először ingadozóvá válik, azután egy része „khasad” és a többítől eltérő mintát kezd mutatni. Egy másik lehetőség az, ha ingadozás nélkül az instabil cella közvetlenül átmegy a másik mintába (ez a nyelvi változásokat megfigyelve kevésbé valószínű). Mindkét esetben a szóban forgó cellához tartozó alakok viselkedésének leírásához a releváns tő- és/vagy toldaléktípus több különböző típusként való felvétele válik szükségessé.

Egy ilyen lehetséges pályát mutat az alábbi ábra (73). Kiinduló állapotban a mintázat kategorikus, melynek egy instabil cellája van: lásd (73i), ahol az instabil cella szürkével van jelölve. Ez az instabilitás a megfelelően erős analógiás forrásként szolgáló környezetben ingadozáshoz vezethet, amelyben az **a** és a **b** minta hatása a szóban forgó cellára közel azonos: ekkor a cella mintája (vagy annak egy része) ingadozni fog az **a** és a **b** minták között, lásd (73ii). Az ingadozó cellához tartozó alakokra azonban nem ugyanolyan mértékben hat a két minta, elképzelhető egy részhalmoz, amelynek hasonlósága a **b** mintát mutató alakokéhoz nagyobb, mint az ingadozó cella többi részénél. Ez az aszimmetria feloldódhat úgy, hogy az a rész, amelyikre való hatása a **b** mintának nagyobb, megszűnik ingadozónak lenni, és „átmegy” a **b** mintába (az eredeti része a cellának **a~b** marad; természetesen bármelyikük lehet az ingadozó vagy a stabil). Ekkor a cella, amelyet egyetlen tő- és egyetlen toldaléktípus kombinációjaként leírható volt, több részre hasad úgy, hogy a [B] tőtípust is ketté kell venni [Bi]-re és [Bii]-re, és a [2] toldaléktípus kettéválik [2a]-ra és [2b]-re. A makroszintű leírásban ettől fogva az eredetileg egyetlen (B;2) cella négy részre hasad szét: (Bi;2ii) cellára, amely mintázata **b**, és három másik cellára, amelyek mintázata **b** – ezek jelölése az alábbi (73iii) táblázatban: (Bi;2i), (Bii;2i) és (Bii;2ii). Természetesen, ha az analógiás viszonyok olyanok, az is előfordulhat, hogy az eredeti cella nem négy részre, hanem csak két részre válik szét. Például csak a tőtípusok hasadnak vagy csak a toldaléktípusok válnak szét. Az alábbi (73)-ban és a későbbi gondolatmenetben az általánosabb négy részre való hasadást mutatjuk meg.

(73) A mintázatok lehetséges változásai



Az eddig is követett alapelvünk az, hogy a paradigmaticus rendszerek leírásához a legkevesebb sort és oszlopot adjuk meg, amely elégséges az összes, a mintázatban található egymástól különböző cellák megkülönböztetéséhez. Ez ugyanaz, mintha a sorokat leíró legrövidebb olyan sorozatot keresnénk, amelyek közül mindegyik sorozat különbözik a másiktól legalább valamelyik elemében. Ezzel egyenértékű, ha ilyen, az oszlopokat leíró legrövidebb sorozatokat keresünk. Figyeljük meg, hogy a fenti (73i) kategorikus mintázat kimerítő megadásához elegendő két tőtípusra hivatkozni, és elegendő két toldaléktípust felvenni! A két tőtípus az [A] típus, melynek sorában a $\langle b \ b \rangle$ mintapáros áll, és a nem-[A] típus (azaz a [B] és [C] típusok együtt), melynek sorában az $\langle a \ b \rangle$ pár áll. A két toldaléktípus a [3] típus a $\langle b \ b \rangle$ oszloppal, és a nem-[3] típus (azaz az [1] és [2] együtt) a $\langle b \ a \rangle$ oszloppal.

A (73ii) graduális mintához már 3-3 típus kell, hogy megfelelően leírhatók legyenek a cellák mintái közötti különbségek. Jelen esetben a releváns különbségek az ingadozó és nem-ingadozó cellák közötti eltérésekben nyilvánulnak meg. Az új tőtípusok az $[A]=\langle b \ b \ b \rangle$, $[B]=\langle a \ a \sim b \ b \rangle$ és $[C]=\langle a \ a \ b \rangle$ tőtípusok lesznek, az új toldalék típusok pedig az $[1]=\langle b \ a \ a \rangle$, $[2]=\langle b \ a \sim b \ a \rangle$ és $[3]=\langle b \ b \ b \rangle$ toldaléktípusok (a releváns különbségeket ingadozó–nem-ingadozó cellák között félkövérrrel kiemeltük).

A (73iii) ábrán bemutatott mintához – ahogyan fentebb említettük – már 4-4 típus szükséges, hiszen mind a tőtípusok, mind a toldaléktípusok száma a [B] tőtípus, illetve a [2] toldaléktípus hasadásával eggyel nő. (Lehetséges, hogy vagy csak a szóban forgó tőtípus vagy toldaléktípus hasad, ekkor csak valamelyikük – vagy a sorok vagy az oszlopok – száma nő eggyel.) A [B] típusból létrejönnek a $[Bi]=\langle a \ a \sim b \ b \ b \rangle$ és a $[Bii]=\langle a \ a \sim b \ a \sim b \ b \rangle$ tőtípusok mint sorvektorok, a [2] típusból pedig a $[2i]=\langle b \ a \ a \ a \rangle$ és a $[2ii]=\langle b \ b \ a \sim b \ a \rangle$ toldaléktípusok mint oszlopvektorok. Ez azt jelenti, hogy a gradualitás megjelenésével és a határ

„lépcsőinek” szaporodásával az egész rendszer komplexitása a makroszintű leírás értelmében nő.

Az, hogy a paradigma komplexitása meddig nőhet, nyelvenként nagyon eltérő lehet. Vannak szélsőségesen komplex paradigmákat mutató nyelvek (lásd pl. Stump 2001, Blevins 2016, a komplexitás mérőszámairól lásd Ackerman–Malouf 2013). Feltételezve a gradualitást (azaz a prozodikus minták zártságát), a mi esetünkben a komplexitást a tő- és toldaléktípusok számával lehet mérni (azaz azzal a számmal, amely minimálisan szükséges a különbözően viselkedő típusok megkülönböztetéséhez). Mivel a szóban forgó lexémák (tövek) sokkal számosabbak egy nyelvben, mint a kitevők (toldalékok), ezért az a szélsőség nyilvánvalóan nem lehetséges, hogy minden egyes lexéma eltérő paradigmájú (azaz különböző tőtípusú) legyen. Ez azért van, mert a graduális mintázatban a sorok és oszlopok száma közel ugyanannyi (a különbség legfeljebb 1 lehet¹⁴⁶). Így tehát a tőtípusok számát az exponensek száma felülről korlátozza: ha a zártság teljesül, akkor legfeljebb annyi különböző különbözően viselkedő tő lehetséges, ahány az adott minták szempontjából releváns toldaléktípus van a nyelvben. A toldaléktípusok számát viszont csak a toldalék(allomorf)ok száma korlátozza, elképzelhető az, hogy minden toldalék különböző típusba sorolható, azaz a toldaléktípusok száma azonos a toldalékváltozatok számával. A következő alfejezetben látni fogjuk, hogy a leíráshoz szükséges toldaléktípusok száma a leírás részletességével együtt nő: extrém esetben az is lehetséges, hogy nagyon részletes elemzésnél szinte *minden egyes* toldalék külön típust testesít meg.

A fenti gondolatmenet a tanulhatóság (memorizálhatóság) szempontjából azt jelenti, hogy minden egyes típus viselkedését egyedileg kell megtanulnunk. Természetesen a fonológiai információk segíthetnek, de azok általában nem definitívek: egy típusra általában jellemző lehet egy prozodikus minta (V-végű, VC-végű vagy CC-végű tő, illetve stabil magánhangzós vagy anélküli toldalék stb.) vagy egy szegmentális minta (pl. koronális és/vagy szonoráns/folyamatos mássalhangzós tövveg vagy toldalékkezdet). Így általában az igaz, hogy nagyszámú exponenst mutató nyelvben ezen az exponensek mintái nem mind különböznek, hanem toldaléktípusokba sorolhatók. A toldaléktípusokon belül gyakran – de

146 Ennél a számításnál eltekintettünk a valamelyik cellában ingadozást mutató esetektől, amikor az ilyen ingadozó esetben új tő, vagy toldaléktípust kell feltételezni (lásd pl. a 73iii. ábra ilyen típusait). Ez azonban nem módosítja jelentősen a lehetséges típusok számát, mert ingadozás minták határán lehetséges, és így ingadozó típus legfeljebb ugyanannyi lehet, mint nem ingadozó típus – ebből a szempontból mindegy, hogy tő- vagy toldaléktípusról van szó. Tehát a tőtípusok száma legfeljebb kétszerese lehet a toldaléktípusok számának.

nem mindig – a hasonló hangalakon túl morfoszintaktikai vagy szemantikai hasonlóságok is fennállnak, ezzel is csökkentve a memorizálás terhét.

5.2. Mintázatok különböző általánossági szinteken

Az előző alfejezet gondolatmenete alkalmazható a szinkrón leírásra is. Mivel a tő- és toldaléktípusok számának növekedésével az egyes típusokba tartozó alakok (szóalaktípusok) száma csökken, ezért minél részletesebb leírást adunk, annál inkább kénytelenek vagyunk egyre kisebb és kisebb elemszámú típusokat meghatározni. Vagyis minél pontosabb a leírás, potenciálisan annál bonyolultabb, viszont annál kevésbé általános. Tehát ha bizonyos tényezőktől eltekintünk, akkor általánosabb leírást kapunk, és fordítva: minél inkább számba veszünk kisebb faktorokat, a leírásunk egyre részletesebb és egyre komplexebb lesz. Ezzel egyes esetekben eljuthatunk egészen kis csoportokig, sőt akár a szóalakok idioszinkratikus tulajdonságaiig, ha a szóban forgó tő- vagy toldaléktípus al-altípusa kevés elemet tartalmaz (vagy akár egyelemű). Az ebben a tanulmányban felhasznált paradigmikus megközelítésnek a következménye az, hogy nincs éles határ a „szabályos” és a „kivételes” alakok között: a részletesebb leírás alkalmas azon viselkedés számbavételére is, amelyek csak szűk körben (kis típusgyakorissággal) teljesülnek. Az, hogy milyen mélységű részletezéstől tekintünk el, nagyrészt a leírást adó döntése és a leírás céljától is függ. A kérdés az, hogy elvszerűen és nem önkényesen megadható-e, hogy milyen részletektől tekinthetünk el vagy melyektől *kell* eltekintenünk. Valamilyen metaelmélet adhat ilyen irányelveket (univerzális nyelvtan elvei, a kompetencia és a performancia megkülönböztetése, a produktivitás középpontba állítása stb), de konkrét esetekben nem mindig világos, hogyan lehet ezeket az adott (rész)jelenségekre alkalmazni.¹⁴⁷ Ha az általános, kevés kivételt tartalmazó fonológiai vagy morfofonológiai szabályokat tartjuk szem előtt, és el akarunk tekinteni a lexikális kivételeket mutató osztályoktól, akkor a leírásunk óhatatlanul elnagyolt lesz, mivel általában már a gradualitási komplexitás közbenső fokain létrejönnek fonológiailag nem magyarázható allomorfiatípusok, ahogyan azt korábban az accusativusi, a magánhangzó utáni kötőhangzóra, a múlt időre vagy a kvázianalitikus toldalékolásra vonatkozóan láttuk.¹⁴⁸

147 Köszönet Törkenczy Miklósnak ez utóbbi gondolatmenetért.

148 A generatív elméletek szokásos megoldása erre a lexikálisan kiváltott váltakozások „fonologizálása”, azaz a mögöttes reprezentációk olyan, a felszínen nem látható jegyeinek vagy konfigurációinak a stipulálása, amelyek pontosan előállítják az allomorfiá hatókörét. Ez – mint láttuk korábban – az absztrakció parttalan használatához vezethet, és komplexebb jelenségeknél nem is eredményes, mivel a reprezentációban lehetséges különböző konfigurációk száma korlátos, és a legtöbb elméletben ezek számát az elmélet metaelvei komolyan korlátozzák.

A modern (elsősorban a generatív) szakirodalomban a leírást a produktivitás korlátozza: a cél a produktívan növelhető osztályokra jellemző mintázatok megadása. Ez a megközelítés azonban több szempontból sem célravezető. Egyrészt vannak nagy zárt szóosztályok, amelyek nem bővíthetők (például a magyarban a monomorfemikus igék és adverbiumok), amelyek mintázatainak megadása nélkül a nyelvtan csak csökevényes lehet. Másrészt a nem igazán bővíthető osztályok viselkedése gyakran beleillik a produktív minták által alkotott paradigmaticus rendszerbe, sokszor éppen azokat másolja vagy ugyanazok a paradigmaticus elvek teljesülnek rá (lásd pl. az *sz*-tövek esetét, ahol az analógiás források ugyanazok, mint a nagyobb tőtípusok esetén), és ezen minták és a teljesen produktív minták közötti határvonal az ingadozás miatt gyakran nem éles. Harmadrészt analógiás szempontból nem igazán a bővíthetőség, hanem a típusgyakoriság a döntő: analógiás forrásként való viselkedés tipikusan a több szóalakot (lexémát) tartalmazó osztályokra jellemző.¹⁴⁹

A **nyelvi leírásnak** és **magyarázatnak** ezt a **kompromisszumot** figyelembe kell vennie: ha általános szabályosságokat akarunk megragadni, akkor a leírásunk tökéletlen lesz számos ellenpéldával, kivétellel. Ha viszont ezeket a részleteket is inkorporálni akarjuk a leírásba, akkor egyre több és több hatással kell számolnunk. A paradigmákra nézve ez azt jelenti, hogy egyre több megkülönböztetést kell tennünk tő- és toldaléktípusok formájában. Ennek az oka a mintázatok graduális jellegében rejlik: ez szaporítja fel a típusokat és okoz sok helyen variációt.

Az általános mintától a speciálisig való bemutatás módszerét a tanulmány eddigi részeiben is alkalmaztuk, a korábbi fejezetekben minden egyes új téma esetén a korábbi mintákba próbáltuk beilleszteni az új megfontolásokat. Így jutottunk el a (4), illetve a (12) ábrán bemutatott legegyszerűbb 2x2-es paradigmaticus mintázattól a (15) ábrán látható 4x4-es névszói mintázathoz, az (54)-ben bemutatott igei 6x4-es mintázathoz, valamint a (60') és (70) ábrákon bemutatott igei mintázathoz, amelyek együtt 7 releváns igei tőtípust és 4 igei toldaléktípust tartalmaznak. Ha ezeket kiegészítenénk a 3. fejezetben bemutatott múlt idő toldaléktípusaival (PRT és PRT+) és az *sz*-töveknél releváns [S2] és [A2] nem szám-személyjelölős toldaléktípusokkal, illetve az ezekhez tartozó tőtípusokkal, akkor az így kapott **8 toldaléktípus** mellé **több mint 10 tőtípust** kellene felvennünk. Ezeket a paradigmaticus mintázatokot a következőkben újra összefoglaljuk és újabb megfontolásokkal egészítjük ki. Célunk annak bemutatása, hogy a legegyszerűbb nem-graduális mintázattól egyes lépéseken

149 A téma irodalmához pro és kontra: Baayen (1993), Hay–Baayen (2005), illetve Yang (2016).

keresztül el lehet jutni az egészen komplex graduális mintázatokig. Az egyszerűség kedvéért nem a teljes CV-mintát fogjuk vizsgálni, hanem csak a kötőhangzó megjelenésére összpontosítunk, ahogyan a tanulmány korábbi fejezeteiben a (12), (15), (20), (33), (51) és (54) ábrákon. Ez az egyszerűsítés azzal az előnnyel jár, hogy a teljes paradigmában csak két mintát kell megkülönböztetnünk: a kötőhangzósat és a kötőhang nélkülit. Az egymásra épülő egyre komplexebb paradigmatis rendszerek bemutatásának célja jelen esetben a szinkrón rendszer bemutatása. Nem célunk annak részletes bizonyítása, hogy a paradigmarendszer komplex kiépülése történetileg valóban így történt-e. Egyes esetekben azonban az itt bemutatott módszer alkalmazható diakrón folyamatok modellezésére is, lásd erről az 5.5. fejezetet és Rebrus (megj. előtt) tanulmányát.

5.2.1. Névszói minták

A névszói mintákat a (74i-iv) ábrákon foglaltuk össze. Az első (74i) ábra mutatja a legáltalánosabb kiinduló mintázatot, amely kategorikus abban az értelemben, ahogyan azt a (37b) ábrán láttuk. Ebben két tőtípus és két toldaléktípus van, és ezek négy kombinációjából csak az egyikben jelenik meg a kötőhangzó: C-tőtípus + szintetikus toldaléktípus (azaz az [1]+[S] típuskombináció) esetén. Ennek a **kötőhangzó–semmi váltakozásnak fonotaktikai motivációja** van: az S-toldalékok túlnyomó része nem tartalmaz belső stabil magánhangzót, ezért a kötőhangzó nélküli alakok mássalhangzó-kapcsolata szóvégre kerülne (pl. *kép-k, *bak-m, *kar-nk), amelyekre univerzálisan és a magyarban is erős korlátozások vonatkoznak. Vannak olyan toldalékok, amelyek tartalmaznak belső stabil V-t, ezek csökkenő szonoritású CC-kkel kezdődnek (-nként, -stul~stül, -nta~nte), ezek C tövek utáni kötőhangzó nélküli megjelenése extrém CCC kapcsolatokat eredményezne (pl. *kar-nként). Az egyetlen névszói kivétel a tok~tek~tök birtokos toldalék, melynek szintetikus viselkedését (C utáni kötelező kötőhangzóját (pl. nap-otok) a nem 3. személyű birtokos alakok egységesülése magyarázza (vö. nap-om, nap-od, nap-unk).

Az A-toldalékok ezzel szemben névszói esetben mindig tartalmaznak stabil (belső) magánhangzót, ezért ezek nem szóvégi, hanem intervokalikuss mássalhangzó-kapcsolatokat hoznak létre (pl. kép-re, bak-nál, kar-ban). Azonban a toldaléktípusok esetén a fonotaktika sohasem lehet döntő két okból sem. Egyrészt az osztályok lexikálisan meghatározottak, a fonotaktikai motiváció ellenére sem határozhatók meg csak az elemek formai (fonológiai) viselkedése alapján. Másrészt a fonotaktikai megszorítások nem abszolútak, morfhatár közelében mások lehetnek, mint morf belsejében (sőt van olyan, hogy a morf belseji és a monomorfemikus fonotaktika nem esik egybe: tyr, gyr, tyl kapcsolat nem található

monomorfemikusan, de morf belejében igen, pl. *szatyr-a*, *bugyr-ok*, *fátyl-as*). A fonotaktikai különbségek azonban szintén graduálisak, (lásd Rebrus–Trón 2002, 2003), nem mindig éles jelölői a toldalékolási típusoknak.

Ezt az általános kategorikus mintázatot kénytelenek vagyunk módosítani, ha számba akarjuk venni az ACC alakokat is. Az ACC alakok mintája alapvetően a tővégi mássalhangzótól függ: ha ez koronális szonoráns (R) vagy folyamatos (S) hang, akkor nincs kötőhangzó (*cse-l-t*), ha nem ilyen (P), akkor van (*zseb-et*). Ez is nyilvánvalóan fonotaktikai motívum: az így létrejövő szóvégi Rt, St kapcsolatok a leggyakoribbak, legjelöletlenebb CC-k a nyelvekben (a benne szereplő mássalhangzók csökkenő szonoritásúak és koronálisak). Mivel az ACC mintája kötőhangzós ugyan, de eltér a többi S-toldaléktól, ezért egy új toldaléktípust testesít meg, ezzel a C-végű tövek típusa kettéválk [1'] R/S-tövekre és [1] P-tövekre. Ezt mutatja a (74ii) ábra, ahol az új típusokkal együtt a mintázat graduálissá válk (itt végig szürke háttérrel jelöltük a legelső – (74i)-ben kategorikus – mintázatot, annak érdekében, hogy a különbségek jól láthatók legyenek). A (74)-ben az i. és ii. mintázat közötti különbség nagyban emlékeztet a (73i) és (73iii) viszonyára, amennyiben a kategorikus mintázat „téglalapjából” a másik minta egy kisebb téglalapot lefoglal, és így az eredetileg téglalapszerű mintázat egyenes határa lépcsőssé válk. A megelőző ábrához képest újonnan bevezetett tő- és toldaléktípusok sorát, illetve oszlopát mutató kézzel (☞, illetve ☜) jelöltük.

(74) A névszói kötőhangzók leírása négy különböző általánossági szinten

i. kategorikus (2x2 típus): szóvégi CC tiltása kötőhangzóval [S]-ben

	[S]	[A]
[0] V-tő	rezsi-k	rezsi-re
[1] C-tő	zseb-ek	zseb-re

ii. graduális (3x3 típus): kötőhangzó hiánya ACC-ban

	[S]	ACC	[A]
[0] V-tő	rezsi-k	rezsi-t	rezsi-re
[1'] R/S-tő	csel-ek	csel-t	csel-re
[1] P-tő	zseb-ek	zseb-et	zseb-re

iii. graduális (4x4 típus): a „nyitótövek” mint új tőtípusok (PL/ACC-ban)

	[XS]	[S]	ACC	[A]
[0a] nem nyitó V-tő	rezsi-k	rezsi-d	rezsi-t	rezsi-re
[0b] nyitó V-tő	régi-ek	régi-d	régi-t	régi-re
[1'a] nem nyitó R/S-tő	csel-ek	csel-ed	csel-t	csel-re
[1'b] nyitó R/S-tő	jel-ek	jel-ed	jel-et	jel-re
[1] P-tő	zseb-ek	zseb-ed	zseb-et	zseb-re

iv. graduális (6x4 típus): fakultatív nyitás a tő morfológiájától függően

	[XS]	[S]	ACC	[A]
[0a] nem nyitó V-tő	fésű-k	fésű-d	fésű-t	fésű-re
[0a-b] fak. nyitó V-tő	sűrű-(e)k	sűrű-d	sűrű-t	sűrű-re
[0b] nyitó V-tő	fejű-ek	fejű-d	fejű-t	fejű-re
[1'a] nem nyitó R/S-tő	csel-ek	csel-ed	csel-t	csel-re
[1'a-b] fak. nyitó R/S-tő	életjel-ek	életjel-ed	életjel-(e)t	életjel-re
[1'b] „nyitó” R/S-tő	jel-ek	jel-ed	jel-et	jel-re
[1] P-tő	zseb-ek	zseb-ed	zseb-et	zseb-re

A kép ezzel azonban korántsem teljes. Vannak tövek, melyek annak ellenére kötőhangzósak, hogy R/S-re végződnek. Ilyenek az ún. **nyitótövek**, ezeknek a kötőhangzója csak nyílt *a/e* lehet: pl. *jel-et, vár-at, őz-et*.¹⁵⁰ Ezek a tövek a P-tövekhez hasonlóan viselkednek, azaz kötőhangzósak, de itt a kötőhangzó a szóvégi Rt/St-kapcsolat egyébként megengedett volta ellenére is megjelenik. Azaz ezek az alakok olyan szekvenciákban nyilvánulnak meg, amelyek még annál is *jelöletlenebbek* fonotaktikailag, mint amilyenek egyébként az ACC alakokban megjelennek. Ezekben az alakokban szóvégi Ct] helyett CVt] jelenik meg. Az egy nyelven belül megjelenő ilyen fonotaktikai különbségek felhasználhatók a tőtípusok definiálására, lásd egy ilyen megközelítést Trón–Rebrus (2001)-ben. A **V-végű tövek** is lehetnek kötőhangzósok, a kötőhangzó szintén csak nyílt *a/e* lehet; ezt az osztályt nyitó V-töveknek nevezhetjük. Ez az eset hiátust mutat (V-VC), ami tipológiailag jelöltebb, mint a kötőhangzó nélküli alak (V-C) lenne, ellentétben a nyitó C-tő+ACC esetével, ahol a kötőhangzós alak (C-VC) fonotaktikailag jelöletlenebb a kötőhangzó nélkülinél (R-C). Csak néhány ilyen toldalékot találunk, ezeket **szuperszintetikus toldalékok**nak (jelölésük: [XS]) hívhatjuk: pl. *régi-ek, pesti-es, hosszú-ak, sűrű-en*. A (74iii) ábra mutatja az új tő- és toldaléktípusokat, és azt, hogy a 3x3-as paradigmánk 4x4-essé vált, így a graduális mintázat komplexitása növekedett.

A **nyitás** egyértelműen **lexikális tulajdonság**: az adott tő hangalakjából nem lehet megállapítani, hogy az nyitótő-e. A nyitó V-tövek nagyrészt melléknevek, de nem minden melléknév viselkedik így, és vannak ilyen főnevek is (pl. *férfi-ak, értelmiségi-ek, %baromfi-ak, Esterházy-ak*). Itt kell megjegyeznünk, hogy reprezentációs eszközökkel nem lehet egységesen kezelni a C-nyitást és a V-nyitást, bár mindkét esetben a kötőhangzók megjelenésének „túlalkalmazása” történik. Ez a túlalkalmazás azonban nem ugyanazokra a toldalékokra vonatkozik: a nyitó C-tövek nem okoznak a CV-mintában különbséget XS- és S-toldalékok esetén (hiszen ezeknél amúgy is kötelező C után a kötőhangzó); a nyitó V-tövek viszont nem okoznak hiátust S-toldalékok és ACC esetén (**pesti-ed, *pesti-et*). Ennek oka a jelenség gradualitásában rejlik, az analiticitás növekedésével [XS]-től [S]-en át ACC felé haladva a tőtípusok egyre szűkebb halmazában jelenik meg kötőhangzó. A (74iii) ábra azt szemlélteti, hogy a megközelítésünk szerint a nyitótövek két **önálló tőtípust** alkotnak – [0b] nyitó V-tövek és [1'b] nyitó S/R-tövek¹⁵¹ –, **amit a többi típustól eltérő** CV-mintájú

150 A standard nyelvváltozatban gyakran nem lehet az *-e* kötőhangzóból tudni, hogy a tő nyitótő-e, a nyitótövekről részletesen lásd Vago (1980), Siptár–Törkenczy (2000), Rebrus és mtsai (megj. alatt).

151 A nyitás jelenségénél itt csak a kötőhangzónak a szokásostól eltérő megjelenésére koncentrálnunk, nem érintjük a kötőhangzó nyíltabb minőségét. Egyes esetekben a nyitás nem a kötőhangzó megjelenésében, hanem csak a minőségében nyilvánul meg – ez a helyzet a P-végű nyitótöveknél, pl.

szóalakjai definiálnak, és nem fonológiai vagy más jeggyel megjelölt mögöttes alakok. Ebben az értelemben a **nyitás paradigmaticus tulajdonság**, hiszen azt nem egy absztrakt fonológiai jegy, hanem az ide tartozó lexémák szóalakjainak a többitől eltérő viselkedése hordozza – az absztrakt fonológiai jeggyel való elemzés problémáiról lásd Rebrus és mtsai (megj. alatt).

A nyitó-tövekkel összefüggő fenti jelenségek variabilitást is mutatnak. A nyitó C-tövek ACC alakjaiban néha fakultatívan elmaradhat a kötőhangzó. Ez általában összetett szavakban figyelhető meg (pl. *tár-at*, de *könyvtár-(a)t*, *gyógyszertár-(a)t*, *ter-et*, de *légter-et* ~ *légtér-t*, *jel-et*, de *életjel-(e)t*). A jelenség annál intenzívebb, minél gyakoribb és szemantikailag minél átlátszatlanabb az összetétel, pl. a *naptár-(a)t*, *raktár-(a)t* alakban a kötőhangzó nélküli alak a gyakoribb. Egyes szavaknál a középső kötőhangzó rendkívül ritka, annak ellenére, hogy ACC-ban elmaradhat, (pl. *?*könyvtár-ok*, *?*gyógyszertár-ok*), más szavaknál ez elfogadhatóbb (*%naptár-ok*, *%raktár-ok*), de így is sokkal ritkább, mint a kötőhangzó nélküli ACC alak. Ez a variabilitás mutatja, hogy nem lehetséges a nyitó-tövekben a magánhangzó minőségét és megjelenését egyetlen reprezentációs jegyből levezetni. Ezenkívül van még három főbb eset, amelyben az ACC kötőhangzója ingadozik: (a) egyes melléknevek ingadozó nyitótó státusza (pl. *kopár(a)t*, *kopasz-(a)t*, *okos-(a)t*)¹⁵², (b) hangkivető tövek (erről később), és (c) CR/CS-végű tövek (pl. *kontinens-(e)t*, *modern-(e)t*, *reneszánsz-(o)t*). Ez utóbbi esetben bizonytalanság lép fel az R/S tővég és a CC-tővég preferenciái között.¹⁵³

A nyitó V-tövek esete ennél is komplexebb. A legtöbb magánhangzótő végű melléknévi tő nyitó, de a nyitás lehetősége, illetve kötelező volta számos tényezőn múlik. Tővégi zárt magánhangzók esetén gyakori a nyitás, amely általában variálódik, ha a tő monomorfemikus (pl. *sűrű-(e)k/n*, *lassú-(a)k/n*, *zsugori-(a)k/n*), és általában kötelező, ha a tő képzett (*pest-i-ek*, *rég-i-es*, *(barna) haj-ú-ak* stb). Az ó/ő középső magánhangzók után a kötőhangzó szinte mindig variálódik függetlenül attól, hogy a tő transzparens módon képzett vagy sem: pl. *méltó-(a)k/n*, *meddő-(e)k/n*, *bántó-(a)k/n*, *feddő-(e)k/n*, *lát-ható-(a)k/n*, *ill-endő-(e)k/n*. A nyitás itt említett esetei *melléknévi* tövekre vonatkoznak. Hasonló alakú főnévi és melléknévi igenévi tövek tipikusan nem mutatják a kötőhangzó jelenlétét: *eladó-(a)k* (mn.) vs. *eladó-(*a)k* (fn.) vs. *az árut eladó-(*a)k* (igenév). Tővégi á/é után viszont nincs

fog-at, *láb-at*.

¹⁵² Ekkor tipikusan a kötőhangzó minősége is variálódik: vö. *kopár-ak/ok*, *kopasz-ak/ok*, *okos-ak/ok*. A variáció általában a „közepesen prototipikus” melléknevekre terjed ki, lásd erről Rebrus–Szigetvári (2018), (megj. alatt).

¹⁵³ Erről lásd Kálmán és mtsai 2012.

szuperszintetikus nyitás még mellékneveknél sem (**barná-ak/an*, **ferdé-ek/en*).¹⁵⁴ Ezenkívül a nyitás lehetősége azon is múlik, hogy mennyire prototipikusan melléknévi a tő, pl. a népnevek és nyelvek elnevezései átmenetet képeznek a főnevek és a melléknevek között, ezért monomorfemikus esetben sohasem nyitók (**hindu-ak*, **sziú-ak*, **fárszi-ak* stb). Azaz a nyitás (és az ingadozás) lehetősége **fonológiai** (tővégi magánhangzó zártsága), **morfológiai** (monomorfemikus vagy képzett tő) és **szintaktikai-szemantikai** (mennyire „melléknévi” a lexéma) **tényezőktől egyaránt függ**. Ez a szituáció nem ismeretlen: a variáció helyszínein az „egyéb” meghatározó tényezők komplex rendszere bukkanhat fel. Ilyenkor a realizációt számos, egymástól független tényező interakciója határozza meg.¹⁵⁵ A jelenség oka az instabil helyzetben keresendő: a **variációs helyszínek analógiásan instabil helyzetek**, ekkor kisebb vagy nem-fonológiai effektusok is döntőek lehetnek.¹⁵⁶ Ezeknek a variációs jelenségeknek a paradigmatisz mintázat komplexitására vonatkozó következményeit ábrázoltuk szemantikusan a korábbi (74iv) táblázatban, ahol a variálódó részek új tőtípusok bevezetését indokolják (a szaggatott vonalak ezeknek a többi típustól való életlen elhatárolását mutatja).

5.2.2. Igei (kvázi)analitikus minták

A következőkben az igei kötőhangzók graduális mintázataival foglalkozunk. Elsőnek tekintsük át a paradigmarendszereket, ahol a kvázianalitikus mintázat látható (75. ábra). Az eddig bemutatott mintázatokhoz hasonlóan először a mintázatot a lehető legáltalánosabb leírási szinten adtuk meg, majd az egyre specifikusabb részmintázatokot is számba véve lépésről lépésre haladunk az egyre komplexebb mintázatok felé. Kiindulópontunk (75o)-ban egy egydimenziós mintázat (lásd 37a ábra), amelyben egyetlen toldaléktípus (C-tövek) van, és csak a szintetikus és az analitikus toldaléktípusok vannak megkülönböztetve. Ez a nagyon általános mintázat statikus, nem mutat sem toldalék-, sem tőváltakozást, a két toldaléktípus mintája közötti különbség fonotaktikai: megfelelő tövek esetén S-toldalékokkal nincs mássalhangzó-torlódás, A-toldalékokkal van.¹⁵⁷ Mivel az (igei) S-toldalékok döntően egy stabil C-ből állnak, ezért kötőhangzó nélkül szó végén CC-kapcsolatok jönnének létre, ami univerzálisan hátrányos. Szemben az A-toldalékokkal, amelyek jórészt stabil belső

154 Ahogyan korábban említettük, különböző előlségű magánhangzók hiátusa ritkán, de előfordul: ?%*gané-ak*, ?%*ordenáré-ak*.

155 A 3. személyű birtokosok *j*-jének váltakozása ilyen: több független tényező eredményeképpen jelenik meg a *j*-s allomorf (-*ja~je*, -*juk~jük*), illetve a *j* nélküli (-*a~e*, -*uk~ük*). A meghatározó tényezőkről lásd Kiefer (1985), Rebrus (2013), Rác–Rebrus (2012), Rebrus és mtsai (2017).

156 Az instabil helyzetről Rebrus (2012), Rebrus–Törkenczy (2009).

157 Ez utóbbira marginális kivétel lehet a stabil V-kezdetű -*andó~endő* toldalék, melynek pontos típusa az ilyen alakok ritkasága miatt nem állapítható meg teljes pontossággal.

magánhangzóval rendelkeznek, így az A-alakokban tapasztalható CC-k a leggyakrabban intervokalikusak, amelyekre vonatkozó fonotaktikai megszorítások lazábbak. Kivétel a KD2S -d és a SBJV -j, amelyek önmagukban (is) állhatnak (pl. *fog-d*, *dob-d*, *dob-j*, *nyom-j*), viszont az utóbbi gyakrabban áll továbbtoldalékolt, V-t tartalmazó alakokban (pl. *dob-j-ál*, *nyom-ja-d*). Vegyük azonban figyelembe, hogy ezen mássalhangzók monomorfemikus alakokban is állhatnak másik C után szó végén (pl. *kedd*, *smaragd*, *gerezd*, *pünkö[zs]d*, *küzd*, illetve *szomj*, *fürj*, *ujj*, *friss*, *puccs*, *hossz*, *menny*, *meggy*), ami ezen jelölt CC-k egy részének fonotaktikai elfogadhatóságát mutatja a magyarban (ezzel szemben monomorfemikusan nem állhat szó végén *bd, *gyd, *dzsd, illetve *gj, *bj, *pj, *kj, *vj, *fj, *zz, amelyek ilyen rövid felszólító formákban előállnak). A fonotaktikai magyarázat azonban egyébként sem „élesíthető”, hiszen egyébként nem lehetne megmagyarázni az analitikus és a szintetikus -d toldalék lexikális kontrasztját: KD2S *tol-od* vs. ID2S *tol-d*.

A kvázianalitikus toldaléktípus [Q] bevezetése azért válik szükségessé, mert a kötőhangzó megjelenési feltétele különbözik az S-toldalékoknál látottaknál. A (75i) ábra ezt mutatja két tőtípussal (VC-tövek és CC-tövek), illetve az A-toldalékok kettéosztásával A-, illetve Q-toldalékokká.¹⁵⁸ A mintázat így egydimenziósból kategorikussá válik 2 tőtípussal és 3 toldaléktípussal. A kvázianalitikus alakokban a kötőhangzó megjelenése fonotaktikailag motivált: nélküle nagymértékben jelölt hármas mássalhangzó-kapcsolatok (CCC) jönnének létre.

A (75ii) ábrán látható, hogy – ahogyan korábban – itt is megjelenik a variábilis viselkedés. Az ingadozás motivációja lexikai/analógiás: az ikes hangkivetők újonnan felvett tőtípusa speciális (szintetikus) alapalakjuk miatt variálódik. Ez az ingadozás azonban limitált, egyes igéknél csak a szám/személyjelölő Q-toldalékokra [Q1] terjed ki. Ez figyelhető meg a (75iii) ábrán, ahol mind az ikes hangkivetők tőtípusa, mint a Q-toldalékok típusa hasad. A (75iii) ábra szóalakjai pontosan megegyeznek a (73iii) elméleti okokból bevezetett mintázattal. Az ingadozó alakok közül egyesek kivonódnak az ingadozás alól, és a hozzájuk közel álló alakok analógiás hatására felveszik azok mintáját (ezt mutatja a szaggatott téglalappal jelölt alakokból kivágott jobb felső kis téglalap). A megfelelő analógiás hatásokat

158 Annak, hogy a Q-toldalékokat az előző mintázatbeli A-toldalékokból „hasítottuk le”, és nem az S-toldalékokból, nincsen elméleti jelentősége, alapvetően a könnyebb bemutathatóságot szolgálja. Mellette szól az a megfigyelés, hogy a Q-alakok nagyobb része viselkedik A-típusúan (kötőhangzó nélkül), mint S-típusúan (kötőhangzóval). Hiszen az előzőek VC-tőtípusúak, az utóbbiak pedig a CC-tőtípusúak, és az előzőhöz sokkal több lexéma (és így Q-szótípus) tartozik. Ezenkívül a Q-toldalékok az A-toldalékokhoz hasonlítanak abban, hogy általában nem váltanak ki töváltakozásokat (Q esetén speciális esetekben, akkor is fakultatívan).

a (75ii, iii) ábrán nyilak (→, ←, ↓, ↑) jelölik. A megelőző ábrához képest újonnan bevezetett tő- és toldaléktípusok sorát, illetve oszlopát itt is mutató kézzel (☞, illetve ☜) jelöltük.

(75) Az igei kötőhangzók leírása Q-toldalékokkal 4 különböző általánossági szinten

o. egydimenziós minta (1x2 típus); oka: fonotaktikai különbség (CC) hátrányos)

	[S]	[A]
C-tő	lök-ök küzd-ök	lök-ve küzd-ve

i. graduális (2x3 típus): toldalékváltakozás [Q]-ban; oka: fonotaktika (CCC hátrányos)

	[S]	[Q]	[A]
☞ [1] VC-tő	lök-ök	lök-nek	lök-ve
☞ [2] CC-tő	küzd-ök	küzd-enek	küzd-ve

ii. graduális (5x4 típus): ingadozás [Q]-ban; oka: az ikés alapalak hatása

	[S]	[Q]	[A]
[1] VC-tő	lök-ök	lök-nek	lök-ve
☞ [2-1] CC~VC	fürd-ik →	fürd-enek / füröd-nek	← füröd-ve
[2] CC-tő	küzd-ök	küzd-enek	küzd-ve

iii. graduális (6x5 típus): az ingadozás felfüggesztése [Q2]-ben; oka: a VC-tövek hatása

	[S]	[Q1]	[Q2]	[A]
[1] VC-tő	fedez-ek	fedez-nek ↓	fedez-ne ↓	fedez-ve
☞ [2-1'] CC~VC	lélegz-ik →	lélegez-nek / lélegz-enek	lélegez-ne	← lélegez-ve
[2-1] CC~VC	fürd-ik →	füröd-nek / fürd-enek	füröd-ne / fürd-ene	← füröd-ve
[2] CC-tő	küzd-ök	↑ küzd-enek	↑ küzd-ene	küzd-ve

5.2.3. Igei szintetikus minták

Végül a (76) ábrákon az igei mintázatoknak olyan sorát mutatjuk be, ahol nem az analitikus, hanem a szintetikus minta van a középpontban. A (76i-iv) ábra a múlt idő mintázatait mutatja be, melyek szorosan kötődnek a szintetikus alakok mintájához. (76i) az alapmintázatot, az S- és az A-toldaléktípust mutatja be két tőtípussal: [0] V-tövek és [1] C-tövek. A mintázat kategorikus, a kötőhangzók a négy tő+toldalék kombinációból csak az egyikben jelennek meg: [1]+[S].

A múlt idejű alakok számbavételéhez két újabb toldaléktípust kell felvenni: a bázis múlt idejű alakok (PRT) és a nem-bázis múlt idejű alakok (PRT+) sok tő esetén a többtől és egymástól is különbözőképpen viselkednek. Az előző toldalék a legtöbb esetben az S-toldalékos alakokhoz hasonlóan kötőhangzós, ez alól csak a VR-tövek a kivételek (ahol R a koronális szonoráns hangokat jelöli). A nem-bázis múlt idejű alakok VC-tőtípus esetén általában nem kötőhangzósak (ebben az analitikus alakokhoz hasonlítanak). Ezt mutatja a (76ii) ábra, ahol a bázis múlt idő miatt a mintázat graduális. Azaz az S-toldalékokhoz képest a múlt bázisalakok szűkebb körben kötőhangzósok, a kötőhangzós mintázat „alulterjeszkedik” a szürkével jelölt eredeti S-mintázaton: VR-tövek esetén nincs kötőhangzó.

Ha a CC-tőtípust is számba vesszük, akkor azt látjuk, hogy – a kvázianalitikus alakokhoz hasonlóan – a nem-bázis múlt idejű alakok is tartalmaznak kötőhangzót. A megjelenési feltétel ezen az általánossági szinten ugyanaz: a CC-tövek kötőhangzósak, a VC (VR és VP/VS) tőtípusúak nem. Ezt mutatja a (76iii) ábra, ahol a négy tő- és négy toldaléktípus felvételével a graduális kötőhangzós mintázat komplexebbé válik: „túlterjeszkedik” a szürkével jelölt kiinduló S-mintázaton.

(76iv) azt mutatja be, hogy mind a két múlt idő esetén léteznek ingadozó alakok, ami mindkét esetben az ikességgel függ össze. A nem-bázisalakok (PRT+) a Q-alakokhoz hasonlóan rendszeres variációt mutatnak (pl. *ugr-ottam* ~ *ugor-tam*, *%fürd-öttek* ~ *füröd-tek*), vö. a korábbi (75ii) táblázattal, melynek oka az analógiás forrásalakok (az ikes alapalak és az A-alakok) tőtípusának különbözősége (nyilakkal jelölve). A variáció korlátozása is megjelenik. Mivel a PRT+ nem szám/személyjelölő, ezért a [Q2]-vel azonosan viselkedik: egyes ikes hangkivető töveknél nincs ingadozás (pl. *(te) lélegez-tél* / **lélegz-ettél*), vö. (75iii).

A bázis múlt idejű alakok is ingadozhatnak akkor, ha ikések: ez általában egytagú VR-típusú ige-töveknél következik be, pl. *(meg)ér-(e)tt*,¹⁵⁹ *nyíl-(o)tt*, *fűl-(ö)tt*, *múl-(o)tt*, *foly-(%o)tt*, *toj-(%o)tt*. Az ikesség szerepe itt fontos, ennek a paradigmikus vonzó hatása

159 Az *ÉR* és az *ÉRIK* lexémák ikességi különbsége jól megjelenik a PRT-alakokban, míg az előbbi nem lehet kötőhangzós, az utóbbi igen: **(el)ér-ett* ‘ér’, de *(meg)ér-ett* ‘érik’.

képes ellensúlyozni kötőhangzó elmaradásának paradigmatisz hatását, a részletes magyarázatot lásd Trón–Rebrus (2005)-ben.

(76) Igei kötőhangzók múlt időben négy különböző általánossági szinten

i. kategorikus minta (2x2 típus): kötőhangzós allomorfia; oka: CC] jelöltsége

	[S]	[A]
[0] V-tő	en-né-d	lő-ve
[1] C-tő	kér-ed néz-ed	kér-ve néz-ve

ii. graduális (3x3 típus): kötőhangzó hiánya PRT-ben; oka: VRt] jelöltsége

	[S]	PRT	PRT+	[A]
[0] V-tő	en-né-d	lő-tt	lő-tte	lő-ve
[1i] VR-tő	kér-ed	kér-t	kér-te	kér-ve
[1ii] VP/VS-tő	néz-ed	néz-ett	néz-te	néz-ve

iii. graduális (4x4 típus): kötőhangzó PRT+-ban; oka *CCC jelöltsége

	[S]	PRT	PRT+ / [Q]	[A]
[0] V-tő	en-né-d	lő-tt	lő-tte	lő-ve
[1i] VR-tő	kér-ed	kér-t	kér-te	kér-ve
[1ii] VP/VS-tő	néz-ed	néz-ett	néz-te	néz-ve
[2] CC-tő	küzd-öd	küzd-ött	küzd-ötte	küzd-ve

iv. graduális (6x4 típus): ingadozás PRT-ben és PRT+ban; oka: ikes alapalak hatása

	[S]	PRT	PRT+[Q2]	[A]
[0] V-tő	en-né-d	lő-tt	lő-ttél	lő-ve
[1i] VR-tő	kér-ed	kér-t ↓	kér-tél	kér-ve
[1i-ii] VR-tő	ér-ik →	ér-ett / ér-t	ér-tél	ér-ve
[1ii] VP/VS-tő	fedez-ed	fedez-ett	fedez-tél	fedez-ve
[2-1'] CC~VC	lélegz-ik	lélegz-ett	lélegez-tél ↓	lélegez-ve
[2-1] CC~VC	fürd-ik	fürd-ött →	fürd-öttél / füröd-tél	← füröd-ve
[2] CC-tő	küzd-öd	küzd-ött	küzd-ötte	küzd-ve

Összefoglalva a fentieket, a kötőhangzók mintázatai komplex rendszert alkotnak, amelyeket különböző általánossági szinteken (az adatok kevésbé vagy jobban részletező figyelembevételével) lehet megadni. Minél részletesebb leírási szinten vagyunk, a megfigyelhető mintázat annál komplexebb. Már meglehetősen általános esetben felbukkannak a graduális mintázatok, és a gradualitás komplexitása az újabb adatok figyelembevételével egyre nő. A komplexitás növekedése azt jelenti, hogy az ellenkező mintájú és az ingadozást mutató alakok megkülönböztetéséhez egyre több tő- és toldaléktípusra van szükség. Ennek a jelenségnek az oka az, hogy a minták határán lévő cellák alakjaira inhomogén analógiás vonzás hat, ezért itt potenciális instabilitás lép fel. Az instabilitás következménye a variáció, amely altípusokra bomlásban (lexikális variáció) és/vagy ingadozásban (szabad variáció) nyilvánulhat meg.

5.3. Az önhasonlóság

Az alábbiakban bemutatjuk, hogy a fenti (74-76) ábrákon látható minták legkomplexebb változataiban a variációs helyszínek egyes esetekben további almintákra bonthatók, néha a tövek és toldalékok sokszor egészen kis elemszámú típusaiig. A **graduális mintázatot** ilyen módon az **önhasonlóság** jellemzi: a részletesebb leírási szinten sokszor megismétli a gradualitást és a variációt, ami a táblázatokban a lépcsős vonalak szaporodásában nyilvánul meg. Ez egyenes következménye a minták határán álló cellák instabilitásának, hiszen hiába egyre komplexebb a mintázat, a graduális minta határán állók instabilitása állandóan képes „újratermelődni”, ha a környező cellák analógiás vonzási viszonyai ezt motiválják.

5.3.1. Névszói szuperszintetikus mintázatok

Az önhasonlóságra vonatkozó példának tekintsük először a (74iv) ábrán látható névszói mintázatot, amely a szuperszintetikus [XS], a szintetikus [S], az analitikus [A] és az átmeneti ACC toldalékok típusaival mutatja be a prozodikus mintákat 7 tőtípus viselkedésén keresztül. Ennek az ábrának a szóalakok nélküli általánosított CV-mintákkal való változata az alábbi (77) ábra (az ábrán a kötelezően kötőhangzós cellákat sötétszürke, az ingadozókat világosabb háttérrel jelöltük).

(77) A névszói kötőhangzók megjelenése, vö. (74iv)

	[XS]	[S]	ACC	[A]
[0a] nem nyitó V-tő	V-C	V-C	V-C	V-C
[0a-b] fak. nyitó V-tő	V-V / V-C	V-C	V-C	V-C
[0b] nyitó V-tő	V-V	V-C	V-C	V-C
[1'a] nem nyitó R/S-tő	C-V	C-V	C-C	C-C
[1'a-b] fak. nyitó R/S-tő	C-V	C-V	C-V / C-C	C-C
[1'b] nyitó R/S-tő	C-V	C-V	C-V	C-C
[1] P-tő	C-V	C-V	C-V	C-C

A fenti mintázat a kötőhangzó szempontjából két variációs helyszínt mutat, melyeket az ábrán világosszürke cellákkal jelöltünk: (a) szuperszintetikus alakok a fakultatívan nyitó V-tőkkel ([0a-b]+[XS], a táblázat bal felső sarkában, vastag keretben) és (b) ACC alakok fakultatívan nyitó C-tőkkel középen ([1'a-b]+ACC). Ebben az alfejezetben ezt a két nagy variációs helyszínt fogjuk részletesen megvizsgálni, és megmutatjuk, hogy a variáció pontos helye, mértéke és iránya számos további faktortól függ.

Nézzük meg most részletesen a szuperszintetikus alakokat a variációs helyszín környezetében – a (77) ábra bal felső sarkában ez a részt vastag vonallal van körberajzolva. Korábban említettük, hogy a nyitó V-tők viselkedése nagyban függ a tő mondattani kategóriájától (melléknév vagy főnév), morfológiájától (képzett vagy sem) és a tővégi magánhangzótól. A képzett melléknévek zárt magánhangzók esetén kötelezően nyitók (pl. *ház-i-ak*¹⁶⁰, *haj-ú-ak*), középső kerek magánhangzók esetén ingadoznak (*vonz-ó-(a)k*, *megnyer-ő-(e)k*), tővégi *á* és *é* után viszont nincs kötőhangzó.¹⁶¹

A monomorfemikus melléknévi tövek nagymértékben variálódnak: vannak köztük sohasem nyitók (pl. *ciki-k*, *kicsi-k*, *süsü-k*, *parvenü-k*, *jó-k*), vannak köztük ingadozók (*hiú-k* ~ *hiú-ak*, *olcsó-k* ~ *olcsó-ak*), néha erős preferenciákkal valamelyik irányban: inkább nem-nyitó (*kapzsi-k* ~ *?kapzsi-ak*) vagy inkább nyitó (*lassú-ak* ~ *%lassú-k*, *hű-ek* ~ *?hű-k*, *zsugori-ak* ~ *%zsugori-k*). Nem-zárt és nem-kerek magánhangzókkal nincsen nyitás, azaz *a~e* és *á~é* végű tövek esetén nem lehetséges *á-a* és *é-e* hiátus kötőhangzóval (**butá-ak*, **enyhé-ek*).¹⁶²

160 Az *i*+magánhangzó szekvenciák minden esetben egy hiátustöltő *j*-t tartalmaznak, amelyet a helyesírás nem jelöl. Ez a hiátustöltés a magyarban automatikus folyamat, itt nem foglalkozunk vele.

161 A többi magánhangzóval (*a~e*, *á~é*) nem igazán van aktív melléknévképzés, talán ide tartozik a *fasz-a* alak, ezt szerepeltettük a táblázatban. Ezenkívül idegen eredetű melléknévképzők az *-(i)ta* és az *-ista/iszta*.

162 A weben található *gané-ak* és *csálé-ak* alak 1-1 előfordulással. Köszönöm Fejes Lászlónak ezt a megfigyelést.

Van egy osztálya a mellékneveknek, amelynek elemei sohasem nyitók (sem a V-tövek, sem a C-tövek), ezeket „főnévi mellékneveknek” nevezhetjük,¹⁶³ ide tartoznak a népelnevezések (pl. *komi-k*, *sziú-k*, *zsidó-k*).¹⁶⁴ A V-végű főnevek túlnyomó része nem nyitó, a nyitó osztályba csak néhány *-fi* végű főnév (*férfi-ak*, *királyfi-(a)k*, *baromfi-(a)k*) és egyes lexikalizált melléknévképzős alakok (*Szilágyi-ak*, *százlábú-(a)k*, *orrszarvú-(a)k*, *ajakosvirágú-ak*) tartoznak ide. A fent említett nagyobb csoportokat foglaltuk össze az alábbi (78) ábrán, sötétszürkével a kötelezően nyitó típusok, világosszürkével a variálódó típusokat jelöltük.

(78) Nyitó és nem-nyitó V-tövek különböző magánhangzókkal, vö. (77) ábra

		-i	-ú/ű	-ó/ő	-á/é
	sima főnév	buli-k	ágyú-k	kígyó-k	almá-k
mono- morfe- mikus	főnévi melléknév	komi-k	sziú-k	zsidó-k	franciá-k
	sima melléknév	ciki-k	(parvenü-k)	jó-k	butá-k
		kapzsi-(?a)k zsugori-%(a)k	hiú-(a)k lassú-%(a)k	bordó-(?a)k olcsó-(a)k	
képzett	melléknév	ház-i-ak	haj-ú-ak	vonz-ó-%(a)k	(fasz-á-k)

A fenti (78) táblázat a korábbi (77) ábra bal felső vastag keretes részét mutatja kinagyítva. A (78) táblázat mintázatának komplexitása azt mutatja, hogy még egy komplex mintázat kis része is mutathat további komplexitást, ahol fonológiai, morfológiai és szemantikai faktorok számíthatnak abban, hogy a kötőhangzós vagy a nem kötőhangzós mintázat (vagy akár ingadozva mindkettő) érvényesül.

Figyeljük meg, hogy a (78) táblázatban megadott mintázat kétdimenziós (kategorikus), és azt mutatja, hogy minél inkább zárt a tővégi magánhangzó, és minél inkább egyértelműen melléknévi a melléknév,¹⁶⁵ annál nagyobb valószínűséggel nyitó. Fontos, hogy mindkét tényező számít, a (78) táblázatbeli alakokat nem lehet úgy linearizálni, hogy ez az eredeti toldalékdimenzióval (a szokásos táblázatainkban a sorok) graduális mintázatot alkosson. A „vízintes dimenzió” (az oszlopok) azonban itt nem a toldalék(típus)ra, hanem a

163 Részletesen lásd Rebrus–Szigetvári 2021.

164 Ha az etnoníma képzett, akkor viszont a morfológia „győz”, a képzett melléknév egyértelműen nyitó lesz, akkor is ha jelentése szerint népelnevezés: pl. *vietnámi-ak*, *izlandi-ak* stb. Az *askenázi-(a)k* esetében a beszélők ingadoznak a képzett és a nem-képzett státusz között, ennek köszönhető a variáció.

165 A szóban forgó képzők megbízható (formai) jelei annak, hogy a létrejött tő melléknév, ezért a képzett melléknevek a nyitó spektrum legelején vannak.

tővégi magánhangzóra utalnak. Ez azt jelenti, hogy az eredeti (77) ábra szerinti mintázat alapján a (78) táblázat mindkét dimenziója a tőtípushoz (azaz a (77) ábra soraihoz) tartozik. A fenti két dolog együtt azt jelenti, hogy ha inkorporálni akarjuk a (78) táblázatban megadott részletes mintázatot az eredeti (77) ábrába, akkor azt 3-dimenzióssá kell alakítanunk (két dimenzió a tőtípusra, a harmadik a toldaléktípusra).

A továbbiakban azt fogjuk megmutatni, hogy még a (78) táblázatban látható részmintázatnak is van olyan részmintázata, amely nem teljesen homogén és további részmintázatot lehet benne feltárni. Vizsgáljuk meg részletesen az *ú/ú*-végű monomorfemikus melléknevek mintáját (ez a fenti (78) táblázatban a vastag kerettel jelölt rész)! Említettük, hogy a szuperszintetikus tőtípusnak a PL-en kívül még van két reprezentánsa, az *-n* módhatározó-képző (ADVZ) és az *-s* melléknévképző (ADJZ). Ez utóbbi használata V-végű mellékneveknél meglehetősen szűk körű, *ú/ú*-végű melléknevekkel ritkán jelenik meg.¹⁶⁶ Az ADVZ *-n* azonban gyakoribb, és általában (ingadozó) kötőhangzóval áll (pl. *karcsú-(a)n*, *szigorú-an*).

Van azonban egy másik mintázat, amelyik a hiátusos kötőhangzó ellenében működik, lásd a (79a,b) táblázatokat: egyes melléknévi tövek váltakozó V~C-típusúak, és a kötőhangzós *-n* toldalék a C-tőváltozathoz, pl. *lassú – lass-an*, *hosszú – hossz-an*, *könnyű – könny-en*.¹⁶⁷ Két tényező azonban bonyolítja a rendszert: egyfelől melléknévi *ú/ú*-törlés soha nincs PL-ben, még *ú/ú*-t törlő tövek esetén sem, viszont PL-ben ekkor gyakran hiátus áll: **lass-ak = lassú-(a)k*, **könny-ek = könnyű-ek*. Azaz a hiátus megjelenésének a lehetősége ADVZ esetén kevesebb tőre terjed ki, mint PL esetén – a potenciálisan hiátusos alakokat mutatják az alábbi (79a) táblázat bal felső sarkában álló szürke cellák, melyek graduális mintázatot alkotnak. Másfelől az *ú/ú*-törlés mintázata is graduális, lejátszódik más toldalékok esetén, de nem minden tő esetén van kölcsönhatás. Ezt mutatja az alábbi (79a) ábrán a szaggatott vonallal keretezett lépcsős határu síkrész a jobb alsó sarokban.

A szuperszintetikus toldalékokon kívül szerepeltettük a *-bb* középfok jelölőjét (CMPR) és az *-ít* igeképzőt (VRBZ). Ezekre a toldalékokra az a megkötés teljesül, hogy nem jön létre velük hiátus.¹⁶⁸ A CMPR szintetikus toldalék, kötőhangzója C-tövek után jelenik

166 Gyakran melléknevekhez járul különösebb funkció nélkül (pl. *%ciki-s*, *%szexi-s*, *lájt-os*, *%fáint-os*). Ha funkcióval rendelkezik, akkor V-töveknél csak az *-i* melléknévképző után kötőhangzós, pl. *proli-s*, *buzi-s*, de *ház-i-as*, *pest-i-es*.

167 Hasonló váltakozás megvan a főneveknél is, ezt neveztük *ú*-t törlő típusnak, pl. *varjú – varj-ak*, *borjú – borj-uk*.

168 Eltekintve a *dicső-ít*, *dicső-ül* alakoktól, és az olyan erősen szubsztenderd példáktól, mint ? **önálló-abb*, ? **használó-abb*.

meg, máskor nem. Az *-ít* (az *-ul~ül* és az *-odik~edik~ödik* deadjektivális igeképzőkhöz hasonlóan) stabil V-kezdetű, magánhangzózégű tövek esetén (ha egyáltalán kombinálódik velük), egy *-s-* szegmentum jelenik meg, pl. *karcsú-s-ít*, *valószínű-s-ít*. Az *ú/ű*-törlés a lexéma tulajdonsága, de nem egy, hanem kétféle ilyen váltakozó V~C tőtípus van: az egyik, amely a PL-en kívül az összes említett toldaléknál a C-tőváltozatot mutatja (pl. *lass-an*, *lass-abb*, *lass-ít*, *lass-ul*), és egy másik, amely csak VRBZ esetén tartalmazza a C-tőváltozatot (*sűrű-en*, *sűrű-bb* vs. *sűr-ít*).¹⁶⁹ Ezek közül csak az első típus akadályozza az ADVZ alakokban a hiátus megjelenését – ezt a két tőtípust mutatja (79a) középső két sora.¹⁷⁰ Az *ú*-t törlő főnévi tövek többes száma viszont a melléknevekkel ellentétben C-tőváltozatot tartalmaz (pl. *ifj-ak*, *varj-ak*, *borj-ak*, *gyapj-ak*), de a többi fenti toldalék főnevekhez nem igazán járul, erre talán az *ifjú* alak kivétel, amelyik melléknévi szerepű is lehet (pl. *ifj-an*, *ifj-abb*, *(meg)ifj-ít*, *(meg)ifj-ul*) – lásd (79a) legalsó sorát.

(79a) A kötőhangzó megjelenése és a tővégi V-törlés interakciója *ú/ű*-végű töveknél, vö. (78)

		PL	ADVZ	CMPR	VRBZ
mel- lék- név	V-tő	karcsú-(a)k valószínű-ek	karcsú-(a)n valószínű-en	karcsú-bb valószínű-bb	karcsú-s-ít valószínű-s-ít
	V~C tő	szigorú-ak sűrű-(e)k	szigorú-an sűrű-(e)n	szigorú-bb sűrű-bb	szigor-ít sűr-ít
főnév	V~C tő	lassú-(a)k könnyű-ek	lass-an könny-en	lass-abb könny-ebb	lass-ít könny-ít
	V~C tő	ifj-ak varj-ak	ifj-an –	ifj-abb (?varj-abb)	(ifj-ít) –

Az alábbi (79b) táblázat összefoglalja a két releváns fonológiai alternációt: a tővégi magánhangzó törlését és a kötőhangzó/toldalék eleji magánhangzó megjelenését. Itt a stabil töveket nem szerepeltettük, csak olyan melléknévi töveket, amelyekben valamely toldalék előtt törlődik a tővégi magánhangzó – ezek a fenti (79a) táblázat két középső sorában állnak. Azt tapasztaljuk, hogy a két váltakozás szempontjából a toldalékok alakokra két végpont van: egyrészt az ACC és SUP alakok, amelyek esetén egyik fonológiai folyamat sem lép érvényre (pl. *sűrű-t*, *könnyű-t*) – ezt látjuk a táblázat jobb oldali oszlopában a (– –) jelöléssel. A másik

169 Itt is előfordul ingadozás, a *sűrű* másik VRBZ alakja V-tővel és *-s-* szegmentummal áll hasonlóan a stabil V-tövekhez (*sűrű-s-ödik*). A C-tőváltozatot mutató *lass-abb* alternatívája a V-tővű *lassú-bb*. Érdekesek a *szörnyű* alakjai: a *szörnyű-en* és a *szörny-en* mellett mellett létezik a *szörnyű-bb*, sőt a %*szörny-ebb* alak is.

170 A VERBZ toldalékok az *ú/ű*-n túl bármilyen zártságú tővégi magánhangzót törölhetnek, pl. *barn<a>-ul*, *fak<ó>-ít*, *feket<e>-edik*.

végpontot azok a toldalékok képviselik, amelyek esetén ezeknél a töveknél mindig van magánhangzó-törlés (pl. *sűr*<ú>-ít, *könny*<ú>-ít, *lass*<ú>-ul, *keser*<ú>-edik) – lásd a táblázat bal oldali oszlopa. Ezeknek a toldalékoknak a kezdő magánhangzója stabil, tehát nem kötőhangzó, ezért a táblázatban a + jel mellett a n.a. jelölést alkalmaztuk). A többes számú alakok átmenetet képviselnek: mellékneveknél van kötőhangzó, de nincs magánhangzó-törlés (pl. *sűrű-ek*, *könnyű-ek*), a táblázatban (+ -) jelekkel mutatva. Egy másik fajta átmenetet képviselnek azok a toldalékok, amelyek esetén a kétfajta váltakozó tőtípus másképpen viselkedik, ilyenek a középfok (CMPR, ahol az egyik típusú tónél nincs váltakozás (pl. *sűrű-bb*), míg a másik típusúnál van (pl. *könny*<ú>-ebb) – ezt a lexikális variációt a táblázatban (± ±) jelekkel mutatjuk. A módhatározói (ADVZ) -n toldalék viszont a kötőhangzó megjelenésében konzekvens, viszont a tővégi magánhangzó törlésében nem (pl. *sűrű-en*, *könny*<ú>-en), ezt a két szempontból való átmeneti státuszt (+ ±)-szal jelöltük. A toldaléktípusok fenti diverzitása szerepet játszik abban, hogy az alakok toldalékhatáron milyen sokféle prozodikus mintát mutatnak, ezt mutatja az alábbi (79b) táblázat utolsó sora. A két szélsőség, ahol vagy van, vagy nincs meg a kétféle szóban forgó alternáció, a legjelöletlenebb mintát mutatja, amiben nincs hiátus: C-V, illetve V-C. Ugyanez igaz a CMPR alakokra, ahol tőtől függően vagy van, vagy nincs alternáció, de ez konzekvens: itt mindkét minta, a V-C és C-V is szerepel). A nem konzekvens közbenső toldalékok (ADVZ, PL) hozhatnak létre V-V hiátust, amely ezen toldalékok szuperszintetikus státuszát mutatja. PL esetén ez általános (pl. *sűrű-ek*, *könnyű-ek*), bár szubsztenderd esetben itt is elmaradhat a kötőhangzó. ADVZ esetén ez csak az egyik tőtípusban lehetséges akkor, amikor nincs magánhangzó-törlés (*sűrű-en*, de *könny*<ú>-en).

(79b) A kötőhangzó és a magánhangzó-törlés lehetősége *ú/ú*-végű melléknévi tövek esetén

	VRBZ -ít, -ul, -odik	ADVZ -n	CMPR -bb	PL -k	ACC, SUP -t, -n
kötőhangzó	n.a.	+	±	+	–
tővégi V-törlés	+	±	±	–	–
példák	<i>sűr</i> <ú>-ít <i>könny</i> <ú>-ít	<i>sűrű-en</i> <i>könny</i> <ú>-en	<i>sűrű-bb</i> <i>könny</i> <ú>-ebb	<i>sűrű-ek</i> <i>könnyű-ek</i>	<i>sűrű-t</i> <i>könnyű-t</i>
prozodikus minta	C-V	V-V C-V	V-C C-V	V-V	V-C

Figyeljük meg, hogy a toldalékoknak a táblázatban megadott sorrendje nagyon erős korrelációt mutat a képző–inflexió átmenettel (erről a magyarban lásd Mártonfi 2006): minél

inkább megjelenik a toldalékeleji és törlődik a tővégi magánhangzó, annál inkább képző státuszú a toldalék, és fordítva: minél kevesebb az alternáció, annál inkább inflexióról van szó! A (79b) táblázatban bal oldalon felsorolt igeképzők (VRBZ) egyértelműen szófajváltó képzők, míg a jobb oldalon felsorolt PL és az esetjelölők (ACC, SUP) egyértelműen inflexiók.¹⁷¹ A középső két toldaléktípus (ADVZ, CMPR) átmenetet képviselnek a képzők és inflexiók között, ezt mutatja, hogy a szakirodalomban nincs közmegegyezés azok státuszáról. Ez egybevág a lexikális fonológia azon megfigyelésével, hogy a képzők – amelyek gyakran nem teljesen produktívak – több és kivételesebb fonológiai alternációt váltanak ki, mint a teljesen produktív inflexiók (lásd erről Kiparsky 1982, a magyar példák Bárkányi 2002-ben).

A fenti esetek jól demonstrálják a graduális mintázat önhasonló jellegét. A (77) ábrán bemutatott teljes főnévi graduális mintázat egy kis részét (nyitó V-tövek + szuperszintetikus toldalékok) kinagyítva újra graduális mintázatot látunk, és ennek egy részét (ú/ű-végű melléknevek) ismét kinagyítva egy újabb graduális mintázat bukkan elő, amely kölcsönhatásban áll más graduális mintázattal (tővégi ú/ű-törlés).

5.3.2. A hangkivetés ingadozása

A névszói mintázat másik variációs helyszíne az ACC alakok R/S-tövek utáni kötőhangzója. (74iv) és (77) ábrákon láttuk, hogy a nyitó R/S-tövek kötőhangzója fonotaktikai motiváció nélkül megjelenik, de egyes esetekben (összetett szavak, bizonyos melléknevek) ingadozás lép fel. Az alábbiakban a kötőhangzó fonotaktikailag nem motivált megjelenésének egy másik esetét nézzük meg. Az R-végű hangkivetők tárgyesete szisztematikusan CC-tőváltozattal és kötőhangzóval áll (pl. *szobr-ot*, *pokl-ot*, *fogly-ot*, *haszn-ot*, *torny-ot*, *bátr-at*). Azaz a (szuper)szintetikus alakokkal (pl. *szobr-unk*, *pokl-od*, *fogly-uk*, *haszn-os*, *torny-ok*, *bátr-an*) azonos mintát mutatnak. Egyes tövek esetében azonban tárgyesetben ingadozást látunk, ekkor mindkét lehetséges minta (CC-V és VC-C) megjelenik, pl. *szatyor-t* ~ *szaty-ot*, *fátyl-at* ~ *fátyol-t*. Ez a variáció a többi toldalék esetén nem jelenik meg, vagy egészen elhanyagolható (pl. ?**szatyor-ok*, ?**fátyol-om*).¹⁷²

A fenti megfigyelések nem hoznak létre új mintázatot, beilleszthetők a nyitótövekről szóló korábbi (77) ábrán látható mintázatba. Az egyetlen, amin változtatni kell, az az, hogy a

171 Ezek közül is az eset a leginkább inflexió, ezt mutatja annak szóalakzáró státusza szemben a PL toldalékkal (a magyar nyelvészeti terminológiában: *rag*, illetve *jel*). A toldalékok sorrendjéről a morfológiában, lásd Bybee (1985).

172 Elszórtan vannak ilyen alakok, amelyek vagy más jelentésűek (pl. *fátylas fejjedő*, de *fátyolos hang*) vagy nem kötőhangzós S-toldalékosak (%*fátyol-uk*).

(fakultatív) nyitó R/S-tövek mellé fel kell venni a (fakultatív) hangkivető R/S-töveket, a kötőhangzós mintázat viszont ugyanaz marad. Ezt mutatja az alábbi (80) ábra, ami a tőtípusok elnevezéseitől eltekintve azonos a korábbi (77) ábrával.

(80) A névszói kötőhangzók megjelenése, vö. (77)

	[XS]	[S]	ACC	[A]
[0a] nem nyitó V-tő	V-C	V-C	V-C	V-C
[0a-b] fakultatív nyitó V-tő	V-V/V-C	V-C	V-C	V-C
[0b] nyitó V-tő	V-V	V-C	V-C	V-C
[1'a] rendes R/S-tő	C-V	C-V	C-C	C-C
[1-2'a-b] fak. hkiv./nyitó R/S-tő	C-V	C-V	C-V/C-C	C-C
[1(-2)a/b] hangkivető / nyitó tő	C-V	C-V	C-V	C-C
[1] P-tő	C-V	C-V	C-V	C-C

A fenti mintázatban a minket érdeklő részlet a jobb alsó részben található vastagon keretezett részparadigma. Ebben látható, hogy a szóban forgó ingadozó mintázatot mutató cella valóban a lépcsős mintázat határán áll. A releváns analógiás hatásokat az alábbi (81) ábra mutatja. Hangkivető tövekre csak az S-alakok analógiás hatása számottevő, ezek ugyanazt a tőváltozatot veszik fel (*bokr-od* \approx *bokr-ot*, *tork-od* \approx *tork-ot*), lásd [1-2a] és [1-2b] sorok. Ezek némelyikére hathatnak a CC-végű kötőhangzós ACC-alakok is (pl. *tork-ot* \approx *park-ot*), lásd utolsó sor. Az ingadozó alakok esetén azonban az S-alakok analógiás hatásán (*szatyr-od* \approx *szatyr-ot*) kívül hatnak a hasonló fonológiai felépítésű nem hangkivető alakok, ahol a végszekvencia azonos (pl. *motor-t* \approx *szatyor-t*). Ezenkívül ez az alternatív tő az alapalak (*szatyor*), illetve az A-alakok analógiás hatását mutatja (*szatyor-t* \approx *szatyor*, *szatyor-ra*). Az, hogy mely hangkivető alakoknál van ingadozás, teljes egészében megjósolhatatlan, azaz a tőtípus lexikálisan adott, de P-végű tövek esetén nem szokott előfordulni. Ekkor az ACC kötőhangzója amúgy is kötelező (pl. **torok-ot*, **farak-at*), és nincs elég alak, amely analógiás forrásként szolgálhat. Az R-végű hangkivetők esetében tipikusan az olyan tövek ingadozóak, amelyek CC-tőváltozatában ritkább (jelöltebb) mássalhangzó-kapcsolatok állnak (pl. *tyr*, *tyl*, *g[j]*). Ezenkívül az adott alakok használati gyakorisága is befolyásolhatja a hangkivetést:

gyakori alakok kevésbé mutatnak variációt.¹⁷³ A hangkivetés analógiás magyarázatához lásd Rung (2011).

(81) Hangkivető névszók ACC alakjaira ható analógiás hatások

	[S]	ACC	[A]
[1a] rendes R/S-tő	motor- od	motor- t	motor- ra
[1-2'a] fak. hangkivető R/S-tő	szatyr- od →	szatyr- t / szatyr- ot	← szatyr- ra
[1-2a] hangkivető R/S-tő	bokr- od →	bokr- ot	bokor- ra
[1-2b] hangkivető P-tő	tork- od →	tork- ot	torok- ra
[2] CP-tő	park- od	park- ot	park- ra

5.3.3. A múlt idő mintázatai

A következő részben a múlt idő igei mintázatait pontosítjuk tovább. A korábbi (76iv) ábrán bemutatott graduális mintázatnál láttuk, hogy a nem-bázis múlt idejű (PRT+) alakok a Q-alakokhoz hasonlóan ingadozhatnak (pl. *ugr-ottak* ~ *ugor-tak*). Bizonyos töveknél ez az ingadozás a szám/személyjelölő Q-alakokra [Q1] van korlátozva, egyéb Q-toldalékok [Q2] és nem-bázis múlt idő (PRT+) esetén sem mutatkozik (pl. *dohányoz-tak*, de **dohányz-ottak*).

Vannak azonban más esetei a nem bázis múlt idejű alakoknál a hezitációnak, ez a Cd-végű igékkel függ össze, ezt látjuk az alábbi (82) ábrán. A gyakoribb Cd-tövek tipikusan nem kötőhangzósak PRT+-ban, de kismértékben vacillálnak, pl. *mond-ta*, *kezd-tem*, *küld-tél*; *mond-otta*, *%kezd-ettem*, *%küld-öttél*. A ritkább Cd-tövek viszont kötelezően (vagy legalábbis túlnyomórészt) kötőhangzósak, pl. *küzd-ötte*, *old-otta*, *áld-otta*. Ezért ezeket két külön tőtípusként érdemes felvenni: ezek a [2ii] és [2iii] típusok. Q-alakjaik tipikusan kötőhangzósak (*mond-anak*, *kezd-ene*, *küld-eni*, *küzd-esz* stb.), de ahol a fonotaktika megengedi, ott alternatív alakként megjelennek kötőhangzó nélkül, különösen a *-tok~tek~tök*

173 A gyakoriság a hangkivetés analógiás kiterjesztését is befolyásolja. Analitikus toldalékokkal általánosan nincsen hangkivetés, akkor sem, ha az A-toldalék stabil V-típusú (pl. **bokr-ért*, **szatyr-ig*). Egyes elszigetelt esetek (pl. *tork-ig*, *%sark-ig* 'sarok') azonban mégis ezt mutatják. Ilyenkor azonban vagy jelentéshasadást látunk (*tork-ig* ≠ *torok-ig*) vagy más hasonló alakú lexéma hatását, pl. a *sark-ig* alak jelentheti a SARK, de szubsztenderden jelentheti a SAROK lexéma terminativusát is.

toldalék esetén, pl. *mond-(o)tok*, *ti kezd-(e)tek*, *küld-(ö)tök*, *küzd-(ö)tök*.¹⁷⁴ Az ok főleg az, hogy a *t*-kezdetű toldalék miatt a kötőhangzó nélküli alakban a gemináták megjelenésére vonatkozó korlátozások miatt nem jön létre CCC-kapcsolat, hanem az alak csak CC-t tartalmaz (*mo[nt]ok*, *(ti) ke[szt]ek*, *kü[l]ök* stb). A fenti típusokban a PRT+ alakok és a Q-alakok kötőhangzós mintája kissé eltér, ezért érdemes a két toldaléktípust külön felvenni (pontosabban a PRT+-t leválasztani a Q-típusról).

A *t*-végű igék helyzete ettől kissé eltér. Ezek vagy szabályos VC-típusúak (pl. *lát-tam*, *ugat-ta*, *mehet-tél*) vagy egy olyan típust testesítenek meg, ahol a múlt idejű alak és a Q-alak határozottan különbözik (*üt-öttek* vs. *üt-tök*, *fut-ottak* vs. *fut-tok*), bár az utóbbi esetben is előfordul hezitáció nagyon ritkán (?%*üt-ötök*, ?%*fut-otok*). A Ct-végűek esetében viszont minden nem analitikus alakban kötelező a kötőhangzó.

(82) a Cd-tövek ingadozása és a t-tövek PRT+-ban és Q-ban

	[S]	PRT	PRT+	[Q]	[A]
[0] V-tő	en-né-d	lő-tt	lő-tte	lő-tök	lő-ve
[1i] VR-tő	vedel-ed	vedel-t	vedel-te	vedel-tek	vedel-ve
[1ii] VP/VS-tő	fedez-ed	fedez-ett	fedez-te	fedez-tek	fedez-ve
[1iii] Vt-tő	üt-öd	üt-ött	üt-ötte	üt-?(ö)tök	üt-ve
[2ii] Cd-tő	küld-öd	küld-ött	küld-(%öt)te	küld-(ö)tök	küld-ve
[2iii] Cd-tő	küzd-öd	küzd-ött	küzd-?(ö)tte	küzd-(ö)tök	küzd-ve
[2] Ct-tő	tölt-öd	tölt-ött	tölt-ötte	tölt-ötök	tölt-ve

Láttuk tehát, hogy a különböző, de fonológiailag hasonló tőtípusok (Cd-tövek) és a fonológiailag hasonló [Q] és PRT+ toldaléktípusokba tartozó toldalékok (*t*-kezdetűek) kombinációja esetén a fonotaktika és ezen alakok egymásra hatása különböző erősségű és irányú ingadozást indukál. Ez az ingadozás kevésbé érinti a Vt-végű alakokat, de kisebb mértékű szubsztenderd hezitáció itt is megfigyelhető mindkét tőtípusban (*üt-tök* ~ ?%*üt-ötök*, *ti vet-tek* ~ ?%*vet-etek*, illetve a másik irányban *füt-ötök* ~ %*füt-tök*, *tanít-otok* ~ %*tanít-tok*). A Ct-töveknél viszont nem találunk variációt múlt időben, ennél fogva *t*-kezdetű Q-alakjaik is csak nagyon kis mértékben vagy egyáltalán nem variálódnak (**tölt-tök*). Ez egy homonima-

174 A fonotaktika szerepét mutatja az is, hogy a *-lak~lek* és (kisebb mértékben) az *-sz* toldalékos alakokban is elmaradhat a kötőhangzó: %*mond-lak*, %*mond-sz*, %*küld-lek*, %*hord-sz* stb. Azonban ez a jelenség a többi CC-tőre is jellemző (*tart-lak*, %*tart-sz*, *bánt-lak*, %*bánt-sz*), ami viszont megkülönbözteti ezeket az eseteket a *-tok~tek~tök* esetétől.

elkerülési folyamat következménye: a kötelező kötőhangzót a kontrasztfenntartás magyarázza, a degemináció miatt az alak egybeeshetne a jelen idejű alakkal: a hipotetikus múlt idejű *tölt-t-ünk* = jelen idejű *tölt-ünk*, hipotetikus múlt idejű *int-t-em* = jelen idejű *int-em*. A részletek Trón–Rebrus (2005)-ben.

5.4. A variáció helyszínei

5.4.1. Bizonytalan régiók a névszói paradigmatis rendszerben

A paradigmatis tér azon területei, ahol túl- és alulalkalmazás történik (ahogyan azt a 15b ábrában bemutattuk), a paradigmatis rendszer „gyenge” régiói, abban az értelemben, hogy az alakok viselkedésének nincs egyértelmű fonológiai motivációja. Ebben az esetben csak a lexikális információk (szinkrón fonológiai szempontból önkényesen megadott tő- és toldaléktípusok) adhatnak elegendő információt a nyelvtani formák létrehozásához. A paradigmatis térben azonban vannak olyan régiók, ahol a fonológiai motiváció az egyik vagy másik mintát támasztja alá, az ezekhez a régiókhoz tartozó formai mintázatok fonológiailag motiváltak és kivételtelenek; ezeket „a bizonyosság szigeteinek” nevezhetjük. Az ilyen szigetek komplexitása alacsony: tipikusan egydimenziós mintát vagy kategoriális mintát (lásd 37a, illetve 37b) mutatnak, azaz a tőtípus(ok) és a toldaléktípus(ok) egyszerű konjunkciójaként állnak elő, és nem graduális mintát, mint a paradigmatis rendszer egésze (lásd 37c). Az alábbi ábrán azt látjuk, hogy a névszói paradigmatis rendszerben három ilyen régió létezik (a táblázatban árnyékolással jelöltük ezeket, és a két mintázat határvonala környékén releváns szóalakokat adtunk meg).

(83) A bizonyosság “szigetei” (árnyékolva) és bizonytalan határok a gyenge régiókon belül

	[(X)XS]	[XS]	[S]		ACC	[A]
[0a]	bordó-n	bordó-k				
[0a-b]	millió-an	millió-k				
[0b]	szigorú-an	szigorú-ak	szigorú-bb	szigorú-n	szigorú-t	
[1']			józan-abb	józan-on	józan-t	
[1]			új-abb	új-on	új-at	új-nak

(I) Az első bizonyosság-sziget azokat az alakokat fedi le, amelyek analitikus [A] toldaléktípushoz tartozó szuffixumot tartalmaznak (lásd a fenti táblázat utolsó oszlopát).

Ebben a típusban egyáltalán nincs magánhangzó-semmi váltakozás: a kötőhangzó soha nem jelenik meg, így az egész régió *maximális bizonyossággal* a kötőhangzótlan mintához tartozik. A minta egydimenziós, mivel az összes szóban forgó toldalékkal ellátott alakra kiterjed (ez a paradigmaticus rendszerben egy teljes oszlop). A paradigmának ehhez a részéhez tartozó alakok esetén teljesen elképzelhetetlen a kötőhangzó, az még dialektálisan vagy szociolektálisan sem variálódik, sőt nyelvbötlésként is valószínűtlen (pl. **új-a/onak*, **szigorú-a/otól*).

(II) A második sziget a magánhangzóvégű tövek (a fenti táblázatban [0a], [0a-b] és [0b] tőtípusok) és a szintetikus [S] (és esetleg az ACC) toldaléktípusok kombinációját fedi le, mely a fenti (83) táblázatban a középső felső árnyékolt régióban található. A paradigma ezen helyén a kötőhangzók megjelenése szintén tilos, így a morféma határán ...V-C... szekvencia fordul elő, a terület *nagy bizonyossággal* a kötőhangzó nélküli mintához tartozik. Ez a mintázat kategorikus, mert mind a toldaléktípusról (szintetikus), mind a tőtípusról (V-tövek) kell lennie információnak (e kettő közös részében helyezkedik el). Ennek a bizonyosság-szigetnek a kompaktságát az adja, hogy a hozzá tartozó tőtípusok elhatárolása *fonológiai* (V-tövek vs. C-tövek), és a szóban forgó toldaléktípusok nagy számban olyan funkciójú toldalékokat tartalmaznak, amelyek tipikusan főnevekhez járulnak (birtokos, SUP, ACC) a CMPR kivételével; viszont a kötőhangzónak magánhangzó utáni megjelenése tipikusan melléknévek és számnevek után történik. Ez az a térrészlet, ahova a magánhangzó utáni kötőhangzó megjelenése nem terjed ki (pl. **szigorú-ad*, **szigorú-on*). Itt nyelvbötlések és szubsztenderd alakok marginálisan előfordulhatnak (pl. *?%sűrű-ebb*, *?%hű-ebb* ? **szigorú-at*), erre a jelenségre lentebb még kitérünk.

(III) A harmadik sziget a mássalhangzóvégű tövek ([1'] és [1] tőtípus) és a szintetikusféle toldalékok (nem beleértve az ACC toldalékát) által meghatározott régió (lásd a fenti 83. táblázat bal alsó, árnyékolt területét). Ez a régió szintén kategorikus (lásd 37b), és kompaktságát a releváns tőtípus (C-tő) fonológiai meghatározottsága okozza. Az itt található alakok kötelezően kötőhangzósak, ami C-VC szekvenciátípust hoz létre a morféma határán *maximális bizonyossággal*, így pl. a mai nyelvben a **józan-k*, **új-b* típusú alakulatok teljesen hiányoznak.¹⁷⁵

A paradigmaticus tér más részein az alakok egyik vagy másik változata kisebb bizonyossággal fordul elő, vagyis a fenti táblázatban a nem árnyékolt területek gyenge

175 A szintetikus toldalékokra (pl. PL, POSS, SUP) ez kivétel nélkül teljesül, a CMPR alakok között egyes archaikus formák állhatnak kötőhangzó nélkül (pl. *különb*, *nemesb*, *idősb*), de ezek lexikalizált vagy elavult alakoknak tekinthetők.

(instabil) régiók. Az instabil alakoknak ezeken a területein a két minta határvonala nem esik egybe más fonológiailag meghatározott kiemelkedő (*salient*) határvonallal (mint ahogyan a fenti II. és III. régiónál a V-tövek és a C-tövek közötti határral) vagy morfofonológiailag meghatározott éles határral (mint ahogyan a fenti I. régió esetében, amely a kötőhangzó-váltakozást nem mutató analitikus [A] szuffixumokat különíti el a potenciálisan kötőhangzóval megjelenő többi toldaléktípustól). Ezek a területek olyan alakokat tartalmaznak, amelyek potenciálisan variálódnak, azaz a kötőhangzós és kötőhangzó nélküli minták határvonala nem éles (a fenti táblázatban ezt szaggatott határvonal jelzi). A variáció megnyilvánulhat (i) lexikális variációban, ahol egyedi lexikális altípusok nem-fonológiai módon határozzák meg az alakot, vagy (ii) ingadozásban, ahol egy alaknak több grammatikus formája is lehetséges (beleértve az intraperszonális hezitációt és az interperszonális dialektális, illetve szociolektális variánsokat is).

Nem meglepő, hogy a paradigmikus tér gyenge tartományaiban fordulhat elő variáció – erről a hipotézisről lásd Kálmán és mtsai (2012), a magánhangzó-harmónia variációs zónáiról lásd Hayes és mtsai (2009). Az instabilitás oka az, hogy ezekben a zónákban az alakokra több különböző egymással ellentétes analógiás erő hat. A bizonyosság szigeteiben, ezzel szemben, nincsenek egymással ellentétes analógiás hatások: “külső” analógiás hatások nem érvényesülnek: a minta kompaktságát a minta határának morfofonológiai vagy fonológiai motivációi okozzák.

Ez igaz az eddig vizsgált magánhangzó-semmi váltakozásra is. Ha megnézzük az alábbi alakokat, akkor látható, hogy az ingadozás csak a szuperszintetikus típusú toldalékok előtt történik: a tőtípustól függően mindkét típusú [(X)XS] vagy csak [XS] előtt (erről a jelenségről lásd: Nádasdy 2019). A [0a] típusú tövek nem állnak kötőhangzóval (pl. *keki-n*, *keki-k*), a [0b] típusú tövek tipikusan magánhangzó utáni kötőhangzóval állnak (pl. *szigorú-an*, *szigorú-ak*), a [0a-b] típus a kettő tőtípus közötti átmenetnek tekinthető, hiszen [XXS] toldalékkal van kötőhangzó, viszont [XS] toldalékkal nincs (pl. *millió-an*, *millió-k*, illetve betűszavakkal *pé-en*, *pé-k*). Ez utóbbi típusba tartoznak az ó/ő-végű melléknevek is, bár itt hezitáció is előállhat (pl. *változó-?(a)n*, *változó-(a)k*). Az alábbiakban összefoglaljuk a releváns adatokat, először a nem hezitáló típusokat, utána az ingadozó alakokat.

(84) A magánhangzók utáni kötőhangzó esetei

a. stabil típusok:

	[XXS] ADVZ	[XS] PL	[S] CMPR	ACC
[0a]	<i>bordó-n</i> <i>keki-n</i>	<i>bordó-k</i> <i>keki-k</i>	<i>bordó-bb</i> <i>keki-bb</i>	<i>bordó-t</i> <i>keki-t</i>
[0a-b]	<i>millió-an</i> <i>ká-an</i>	<i>millió-k</i> <i>ká-k</i>	<i>millió-bb</i> –	<i>millió-t</i> <i>ká-t</i>
[0b]	<i>szigorú-an</i> <i>hajú-an</i>	<i>szigorú-ak</i> <i>hajú-ak</i>	<i>szigorú-bb</i> <i>%hajú-bb</i>	<i>szigorú-t</i> <i>hajú-t</i>

b. ingadozó típusok:

[0b-a']	<i>kiváló-an</i> <i>hú-en</i>	<i>kiváló-(a)k</i> <i>hú-(e)k</i>	<i>kiváló-bb</i> <i>hú-bb</i>	<i>kiváló-t</i> <i>hú-t</i>
[0b']	<i>méltó-(a)n</i> <i>zsugori-(a)n</i>	<i>méltó-(a)k</i> <i>zsugori-(a)k</i>	<i>méltó-bb</i> <i>zsugori-bb</i>	<i>méltó-t</i> <i>zsugori-t</i>

A másik gyenge régió az accusativushoz kapcsolódik. Az ingadozás ezek között az alakok között is felmerül. Az ACC toldalék előtti ingadozás általában olyan nyitótó-végű összetételek után következik be, amelyek utolsó mássalhangzója megengedi a magánhangzó nélküli ACC-alternánst (lásd Ittész–Lagos 2022), de előfordulhat az egymorfémás tövek után is. Ezeknek az alakoknak a szisztematikus vagy alkalmi variációja tovább bonyolítja a paradigmaticus mintákat, mivel ezeknek a mintáknak a pontos leírásához új, különálló (vegyes) tőtípusok kikötése szükséges az ingadozó viselkedést mutató tövekhez (így a fenti táblázatban található [1'] és [1] típusok “között” álló [1-1'] típus). Ezt mutatják az alábbi alakok:

összetett nyitótó: *cip-zár-(a)t, veszteg-zár-(a)t, nap-tár-(a)t, ...*
 egymorfémás nyitótó: *sál-(a)t, díj-%(a)t, gáz-%(a)t, ...*

Az alábbi táblázat a fenti táblázat kiegészítése az ingadozó típusokkal (az egyszerűség kedvéért kihagytuk a számnevek [0a-b] típusát; a cellák, ahol a vacilláció előfordul, árnyékoltak. Ezek éppen az előző táblázat gyenge régiói, azok, amelyekre a bizonyosság szigetei nem terjednek ki. Az ingadozást mutató alakok régióit a kötőhangzós és a kötőhangzótlan minták átfedő területeinek tekinthetjük: ingadozás megy végbe azokon a területeken, amelyeket mindkét minta lefed.

(85) Hezitáció a gyenge régiókon belül

	[XXS]	[XS]	[S]	ACC	[A]
[0a]	bordó-n	bordó-k			
[0a-b']	méltó-(a)n	méltó-(a)k			
[0b-a']	kiváló-an	kiváló-(a)k			
[0b]	szigorú-an	szigorú-ak			
[1']				leltár-t	
[1-1']				naptár-(a)t	
[1]				képtár-at	

kötőhangzótlán minta

kötőhangzós minta

Itt kell kitérnünk a magánhangzó utáni kötőhangzó marginális eseteire. Egyes esetekben a CMPR és ritkán az ACC toldalékok olyan gyakran szubsztenderd alakokat alkotnak, ahol a magánhangzó után kötőhangzó jelenik meg (lásd pl. Nádasdy 2019). Ha ezek valóban létező alakok, és nem nyelvbontások, akkor a közép fok esetén (pl. *?*méltó-abb*, *?*kiváló-abb*, *?*hiú-abb*, *?%hű-ebb*) a CMPR toldalékot az [S] típusból az [XS] típusba kell átminősítenünk – elképzelhető, hogy ez egy folyamatban lévő nyelvi változás kezdeti lépése. A változás motivációja az, hogy míg a szintetikus toldalékok [S] típusa nagy számú olyan toldalékot tartalmaz, amely tipikusan főnevek után áll, a közép fok toldaléka tipikusan melléknév vagy néha számnév után jelenik meg. Mivel a szuperszintetikus [(X)XS] toldalékok gyakran járulnak melléknévekhez vagy számnévekhez (az ADVZ csak ezekhez járul, a PL állítmányi helyzetben gyakran jelenik meg itt), ezért a változás oka az ilyen alakok közötti funkcionális hasonlóság lehet: a melléknévi/számnévi alakokban sokszor van kötőhangzó tővégi magánhangzó után, és ez a jellemző analógiás módon áttérjed a közép fokú alakokra. A többi szintetikus toldalékra ez nem áll: a birtokosjelölők és a SUP rendkívül ritkán jelennek meg melléknévi/számnévi alakokon, az csak akkor lehetséges, ha a melléknév/számnév “főnévi” funkciót vesz fel (pl. *Ez nem a te zöld ruhád, hanem az én kékem.*, illetve *piroson kívül, ötön belül, kevésen múlt* stb) – lásd ennek a gyakorisági jelenségnek a melléknévek nyitó tulajdonságában való szerepéről Rebrus–Szigetvári (2022). Mivel V-tövek utáni nyitás a főneveknél rendkívül ritka (az egyetlen konzekvens köznévi példa: *férfi-ak*, *férfi-as*, illetve egyes *i*-re végződő családnevek, pl. *Esterházy-ak*), ezért a magánhangzó utáni kötőhangzó a “főnévi” toldalékokra nem terjed ki.

Az ACC alakokban V-tövek esetén a kötőhangzó még ritkább és még marginálisabb. Ha ilyen alakulatok egyáltalán léteznek, pl. *?*férfi-at*, *?*savanyú-at*, akkor megsértik a paradigmarendszerre vonatkozó zártsági elvet. Hiszen az analiticitási sorrendben az ACC az

[S] toldaléktípusnál analitikusabb (nincs minden C-tő után kötőhangzója), viszont ekkor nem lehetséges, hogy V-tő után kötőhangzó álljon. Ezt a jelenséget úgy magyarázhatjuk, hogy az ACC melléknevek és számnevek esetében a leggyakoribb esetrag (jóval gyakoribb a többi esetagnál és a mellékneveknél nagyon ritka birtokos alakoknál), és mint ilyen képes analógiásan “alkalmazkodni” a nagy gyakoriságú többi melléknévi alakhoz, ahol magánhangzó után kötőhangzó jelenik meg (pl. ADVZ, PL). Tehát a gyakoriság “felülírhatja” a hasonlóságban fennálló kisebb hasonlóságot, ezáltal a paradigmaticus rendszerben “távolabbi” típusok analógiás vonzása láthatóvá válik.

5.4.2. Bizonytalan régiók az igei paradigmaticus rendszerben

Láttuk korábban, hogy a magyar igék paradigmaticus rendszere is mutat olyan graduális mintákat, gyenge régiókat és ingadozó alakokat, amelyeket az előző részekben bemutattunk. Az általános minták nagyon hasonlóak a deklináció és a konjugáció esetén, a két paradigmarendszer közötti nyilvánvaló morfológiai és morfofonológiai különbségek ellenére is. Az igék is mutatnak magánhangzó–semmi váltakozást a tő és a toldalék határán, és léteznek nem váltakozó kötőhangzótlán toldalékok is. Vannak azonban jelentős eltérések: az abszolút igei tövek ritkán magánhangzóvégűek, és ebben a néhány esetben mindig van mássalhangzóvégű tőváltozatuk (ezért az alábbi példákban példákban sokszor nem egymorfémás töveket, hanem magánhangzóvégű toldalékot tartalmazó toldalékolt töveket mutatunk, ezek száma erősen limitált). Ezenkívül igei formáknál nincs a magánhangzó után kötőhangzó, azaz a tővégi magánhangzó után nem létezik a kötőhangzó megjelenésének túlalkalmazott mintája (ellentétben a deklinációs mintákkal).

A másik különbség az, hogy bizonyos igei toldalékok (a [Q] kvázianalitikus toldaléktípus elemei) érzékenyek a tővégi mássalhangzó számára, ezért meg kell különböztetni a VC-tövek és a CC-tövek típusait. Ez látható az alábbi táblázatban, ahol az első oszlop az [S] toldaléktípust tartalmazza szabályos magánhangzó–semmi váltakozással, az utolsó oszlopban pedig a váltakozást nem mutató analitikus [A] toldalékok állnak.

(86) Graduális mintázat az igei paradigmatis rendszerben

	[S]	PRT	[Q]	[A]
[0] V-final	(ad-ná-d)	ró-tt	ró-sz	ró-dd
[1i] VR-final	vár-od	vár-t	vár-sz	vár-d
[1ii] CP/VS-final	fog-od	fog-ott	fog-sz	fog-d
[2] CC-final	fing-od	fing-ott	fing-asz	fing-d

A fenti táblázat két közbülső oszlopa olyan toldaléktípusokat mutat, amelyek magukban foglalják azokat a szuffixumokat, amelyek tővégi mássalhangzó után is magánhangzó-semmi váltakozást mutatnak, így annak feltételei eltérnek az [S] típusúakétól (és egymástól is különböznek). Az PRT toldalék esetén a múlt idő kötőmagánhangzója általában érzékeny a tővégi mássalhangzó minőségére: koronális/palatális szonoránsok (*r l n j ny*) esetén a kötőhangzó nem jelenik meg, de ettől a fonológiai szabályosságtól szisztematikus eltérések vannak (lásd Trón–Rebrus 2005). A másik közbülső toldaléktípus (a kvázianalitikus [Q] típus) több olyan toldalékot tartalmaz, amelyek általában érzékenyek a tővégi mássalhangzók mennyiségére. Kötőhangzó általában a CC-végű tövek (a [2] tőtípus) után fordulnak elő. Ez a mintázat számos további morfológiai, fonológiai és lexikális alszabályosságnak is ki van téve, így az nem teljesen fonológiailag motivált (lásd Siptár–Törkency 2000, Rebrus–Törkenczy 2009, Rácz és mtsai 2021).

A kötőhangzók fenti egyszerűsített megjelenési mintázata itt négy toldaléktípust és négy tőtípust igényel, és graduális (fokozatos) határvonalat mutat (a hasonló deklinációs mintát lásd az előző alfejezetben). A kötőhangzók megjelenése szempontjából a mintázat az alulalkalmazás és a túlalkalmazás további példáinak tekinthető. Alulalkalmazás ott van, ahol a PRT toldaléka VR-tövek után nem kötőhangzós, és túlalkalmazás pedig ott, ahol a [Q]-típusú toldalékok a CC-tövek után kötőhangzósok.

(87) Alulalkalmazás és túlalkalmazás az igei paradigmarendszerben

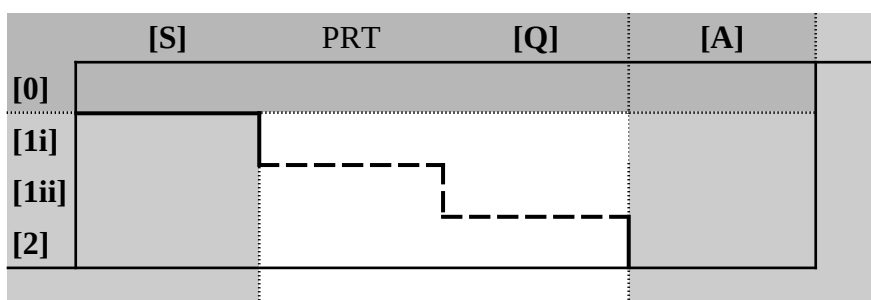
	[S]	PRT	[Q]	[A]		
[0] V-final	<div style="border: 1px solid black; width: 100%; height: 100%; position: relative;"> <div style="position: absolute; top: 0; left: 0; right: 0; border-bottom: 1px solid black;"></div> <div style="position: absolute; top: 50%; left: 0; right: 0; border-bottom: 1px solid black;"></div> <div style="position: absolute; top: 100%; left: 0; right: 0; border-bottom: 1px solid black;"></div> </div>					
[1i] VR-final					alulalkalmazás	
[1ii] CP/VS-final						túlalkalmazás
[2] CC-final						

Az igei paradigmatis rendszer, hasonlóan a névszói rendszerhez, tartalmaz olyan régiókat, ahol az alakok *maximális bizonyossággal* vagy a kötőhangzós vagy pedig a kötőhangzótlan mintához tartoznak. Ezek a régiók általában egydimenziós vagy kategorikus 2-dimenziós mintát alkotnak, azaz könnyen definiálhatók toldaléktípus(ok) és tőtípus(ok) logikai konjunkciójával (vagy akár ezek közül csak az egyikkel egydimenziós mintázat esetén). Az igeik esetében ezeket a bizonyosságszigetek a következők (az alábbi táblázatban árnyékolással jelöltük ezeket).

(I) A szintetikus [S] toldaléktípusának és a mássalhangzóvégű töveknek ([1i], [1ii] és [2] tőtípus) a közös része, lásd a lenti (87) táblázat bal alsó, világosabban árnyékolat területét. Itt variáció nélkül *maximális bizonyossággal* áll kötőhangzó, annak hiánya semmilyen módon nem fordulhat elő, pl. *fúj-m, *vár-d (kijelentő mód).

(II) A *maximális bizonyosságú* kötőhangzó nélküli minta ezzel szemben magában foglalja a toldaléktól függetlenül az összes magánhangzóvégű tővel rendelkező alakot ([0] tőtípus; a 88. táblázat sötétebb árnyalatú első sora), és (III) a tőtípustól függetlenül minden analitikus toldalékkal rendelkező alakot ([A] toldaléktípus; a táblázat világosabban árnyékolat utolsó oszlopa). Ez mind a kettő egydimenziós mintázat, hiszen vagy csak a tőtípus vagy csak a toldaléktípus elégséges a régió definiálásához. Ezekben a régiókban sem lehetséges semmilyen variáció, pl. a *várná-o/am, *ró-asz, illetve a *lep-i-etek, a *vár-ohat, illetve a *vár-od kötőmódú alakok teljesen ki vannak zárva.

(88) Az igei bizonyosságszigetek (árnyékolva) és bizonytalan határok a gyenge régiókban



A maradék nem árnyékolat területek gyenge területek abban az értelemben, hogy ezeknek az alakoknak a viselkedését nem támogatja szilárd fonológiai megszorítás, azaz sok esetben lexikális információ szükséges a grammatikus alakok megadásához. Ennek az a következménye, hogy a két minta határvonala ezen a területen homályos, nem jól meghatározott (ezt a fenti táblázatban szaggatott vonal jelzi). Ennélfogva a bizonytalan határ közelében lévő alakok potenciális variációs helyszínek, amelyek (i) lexikális variációban, (ii)

beszélőn belüli variációban (vacillációban) vagy (iii) beszélőközi (dialektális, szociolektális stb.) variációban nyilvánulhatnak meg. Ez azt jelenti, hogy a variáció pontos leírásához új lexikai tő- és toldaléktípusokat kell felvenni. Az ilyen ingadozó alakokat az alábbi (89) táblázatban szemléltettük.

A múlt idejű (PRT) alakok változatosságot mutatnak: (i) lexikális, (ii) beszélőn belüli vagy (iii) beszélőközi variáció: (i) A Vd-végű és Vll-végű igék lexikálisan eltérőek lehetnek abban a tekintetben, hogy megjelenik-e bennük a kötőhangzó (pl. *tagad-ott* vs. *ragad-t*, *máll-ott* vs. *áll-t*); (ii) a koronális szonoráns-végű igék ingadozást mutathatnak függetlenül attól, hogy geminátóra vagy rövid mássalhangzóra végződnek (pl. *hull-ott* ~ *hull-t*, *ér-ett* ~ *ér-t* ‘érik’) vagy (iii) szociolektális, dialektális vagy regiszterbeli variáció tapasztalható (pl. %*áll-ott* ~ *áll-t*, %*szól-ott* ~ *szól-t*) – lásd Trón–Rebrus (2005). Ugyanez vonatkozik a számos igei toldalékot tartalmazó kvázianalitikus [Q] toldaléktípusra, különösen a VC-tővégű és CC-tővégű alternánsokat is mutató hangkivető tövek esetén. Ezen alakok instabil státuszát mutatja, hogy egyik vagy másik mintától való jelentős eltérések találhatók; ezek több esetet ölelnek fel: (i) lexikai kondicionálás ezen a tőtípuson belül: toldalék fordulhat elő magánhangzó nélküli CC-végű vagy VC-végű tőváltozattal kötőhangzóval vagy anélkül (pl. *hiányoz-ni* ~ %*hiányz-ani*, de *dohányoz-ni* ~ **dohányz-ani*); Ehhez társulhat (ii) beszélőn belüli variáció (hezitáció, pl. *füröd-nek* ~ *fürd-enek*) és néha (iii) beszélők közötti variáció is (regionális nyelvjárási változatok, pl. *söpör-nek* ~ %*söpr-enek* – ezeknek az alakoknak a rendkívül összetett viselkedéséről bővebben lásd Kálmán és mtsai (2012), Rebrus–Törkenczy (2009, 2011), Rácz és mtsai (2021). Ezek a variációs jelenségek új ingadozó tőtípus(ok) bevezetését teszik szükségessé; az alábbi (89) táblázatban összefoglalóan [1-2] és [2-1] néven hivatkozunk rájuk. Megjegyzendő, hogy a variációs jelenségek pontos leírásához új toldaléktípus(ok)ra is szükség van: a tövek egy bizonyos toldalékoknál szisztematikus eltérés mutatkozik a [Q] típuson belüli toldalékok viselkedése között: pl. *mosakod-nak* ~ *mosaksz-anak*, de *mosakod-ni* ~ **mosaksz-ani*.

(89) Hezitáció a gyenge régiókon belül

	[S]	[PRT]	[Q]	[A]
[0] V-tő				
[1i] VR-tő		vár-t	kötőhangzótlan minta	
[1i']		ér-t ~ ér-ett		
[1ii] VP-tő	kötő-	inog-ott	inog-s	
[1-2] VP~CP-tő	hangzós	forg-ott	forog-s	forog-d
[2-1] CC~VC-tő	minta	fürd-ött	fürd-s ~ fürd-es	fürd-d
[2] CC-tő			hord-as	hord-d

Összefoglalva, ebben a részben megmutattuk, hogy a variációs jelenségek felbukkanása nem véletlenszerű a paradigmarendszerekben: azok olyan gyenge (instabil) régiókhoz köthetők, amelyekben az alakokra több ellentmondó, egymással összemérhető erősségű analógiás hatás áll fenn. Ezzel szemben a paradigma azon régiói (a bizonyosság szigetei), amelyekben levő alakokra külső analógiás hatás nem tud érvényesülni, nem mutatnak ilyen variábilis viselkedést. A bizonyosság oka ezekben az esetekben vagy fonológiai (mint amikor a bizonyossági régió határvonala egybeesik valamely fonológiailag motivált alternáció határaival) és/vagy morfofonológiai (mint azokban az esetekben, amikor az adott tőtípusnál vagy toldaléktípusnál egyáltalán nincs variáció). Az instabil régiókban ez nem áll fenn: itt valamely váltakozás hatóköre nem állapítható meg a fonológiai alakból, ezért tőre és/vagy a toldalékokra vonatkozó további (lexikális) információkra van szükség, amelynek bizonytalansága ezekben a régiókban gyakori variációt okoz.

A nem tisztán fonológiai allomorfiák rendkívül összetett mintázatokat eredményezhetnek a paradigmatisz rendszerben. Ezeknek a mintáknak a makroszintű leírására számos tő- és toldaléktípust, valamint köztes (vegyes) típusokat is kényszerülünk használni. Egy adott minta logikai meghatározása hihetetlenül bonyolult lehet a minták erősen graduális jellege és a gyenge régiókban a potenciálisan bizonytalan határaik miatt. Az ilyen bizonytalan határok többféle variációs jelenségben nyilvánulnak meg: lexikális, beszélőn belüli vagy beszélőközi variációban. Ráadásul az ingadozó–nem ingadozó viselkedés pontos okai gyakran nem teljesen ismertek, valószínűleg inkább tendenciák vannak, mintsem egyértelmű szabályszerűségek, és az ilyen gyenge régiókban fonológiai és morfológiai tényezők mellett a szemantikai, használati és szociolingvisztikai megfontolások is relevánsak lehetnek. A következő részben egy mikroszintű leírás elemeit mutatjuk be, és

konkrét példán keresztül mutatjuk meg, hogyan használható ez a modell a paradigmaticus minták diakrón változásának magyarázatára.

5.5. Nyelvi változások paradigmaticus szempontból

Ennek a tanulmánynak nem témája a részletes nyelvtörténeti folyamatok számbavétele. Mégis, a (73)-ban bemutatott modell, amely azt próbálta alátámasztani, hogyan alakulnak ki az alacsony komplexitású kategorikus mintázatból az egyre magasabb komplexitású graduális mintázatok, alkalmas arra, hogy ezt egyes nyelvi változásokkal demonstráljuk. Itt nem célunk részletes leírást adni arról, hogy pontosan hogyan és milyen sorrendben mentek végbe a változások, viszont az alábbi megfontolások rávilágíthatnak a kötőhangzós mintázatok változásának paradigmaticus aspektusaira.

Az alábbiakban a korábban felvázolt nyelvváltozási folyamatot szemléltetjük a múlt idő esetével. A következőkben megismételjük a 3. és 4. fejezetben leírt alapvető adatokat. A múlt idő kötőhangzós váltakozásának a lényege a mai magyar nyelvben a következő: három releváns tőtípus és két toldaléktípus létezik (lásd Abondolo 1988, Siptár–Törkenczy 2000, Trón–Rebrus 2005). A két toldaléktípus az igék bázis múlt ideje (PRT) toldalékexponensét tartalmazza, amelyeket nem követnek más toldalékok (múlt nem-definit egyes szám 3. személyű alakok), valamint a nem-bázis múlt kitevői (PRT+), amelyekben a múlt toldalékát további nem egyes számú vagy nem 3. személyű vagy definit toldalékok követnek (mindig kötőhangzóval). A három releváns tőosztály (Abondolo kifejezésével három fok) a kötőhangzók megjelenésének mintáin alapul a múlt idejű két toldaléktípus (PRT és PRT+) előtt. Ezek a következők: 1. fok: egyik múlt idejű toldaléktípus előtt sincs kötőhangzó; 2. fok: csak a bázis múlt idő PRT előtt áll kötőhangzó és a nem bázis a PRT+ előtt nem; illetve 3. fok: mind a PRT, mind a PRT+ toldalékok előtt kötőhangzó áll. Ez az alábbi (90)-ben látható:

(90) A múlt idő mintája a mai magyarban

	PRT (PRT.NDF.3SG)	PRT+ (pl. PRT.NDF-3PL)
1. fok:	<i>ró-tt</i> <i>akad-t</i>	<i>ró-tt-ak</i> <i>akad-t-ak</i>
2. fok:	<i>ad-ott</i> <i>hord-ott</i>	<i>ad-t-ak</i> <i>hord-t-ak</i>
3. fok:	<i>old-ott</i> <i>tart-ott</i>	<i>old-ott-ak</i> <i>tart-ott-ak</i>

A múlt képző előtti kötőhangzó megjelenése ugyan részben hangtanilag meghatározott, de ez nem fedti le a teljes képet: más összetett lexikai, morfológiai és fonológiai tényezők is szerepet játszanak (lásd Trón–Rebrus 2005). Ezt többek között a fenti (90) példasorban a *d*-végű igetövek mutatják, amelyek mindhárom fokban (tőtípusban) megjelennek (pl. *akad*, *ad/hord* és *old*). Ezen túlmenően a tövek bizonyos alosztályainál jelentős eltérések vannak, amelyek különböző típusú variabilitásban nyilvánulnak meg: pl. *ér-ett* ~ *ér-t* 'érik', *ragad-ott* ~ *ragad-t* 'vmi megragadott engem' vs. 'odaragadt vhoval', %*mond-ott-a* ~ *mond-t-a* stb.

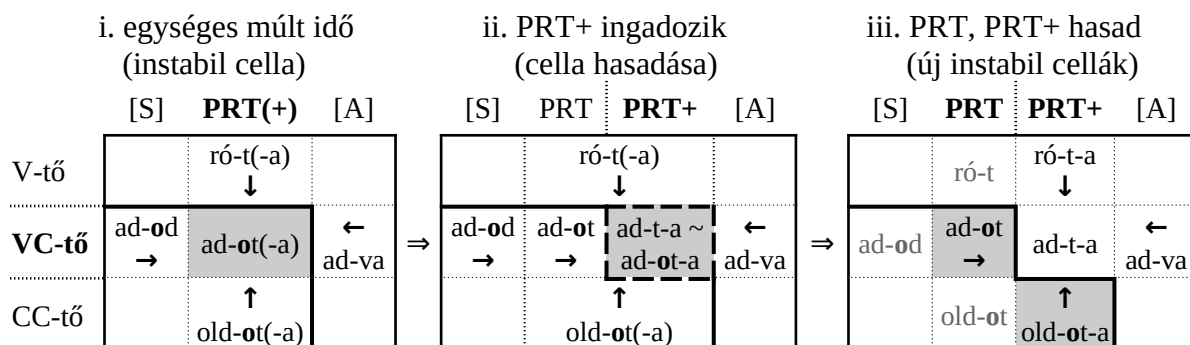
A magyar nyelvtörténeti irodalomból ismert, hogy az egyes mássalhangzózó végű tövek utáni magánhangzó nélküli alakok újabb keletűek (lásd pl. Benkő és mtsai 1991). Például a legrégebbi fennmaradt folyamatos magyar szöveg (*Halotti beszéd és könyörgés*, 1195 körül) magánhangzót tartalmaz a többeli mássalhangzó és a *-t* toldalék között: *odutta* és *odut* (*ad-t-a*, illetve *ad-ott* a mai magyarban, a történeti alakokban a toldalék *t(t)*-je előtti magánhangzó az én kiemelésem), majd később a 13. század elejétől: *[[c]ilut*, *tacaruta* (a mai nyelvben *szül-t*, illetve *takar-t-a*), lásd E. Abaffy (1991). A múlt idő előtti kötőhangzók fokozatos eltűnése hosszú folyamat volt, és talán máig tart: a mai nyelvben szinte teljesen kizárólagos *hord-t-a* alak még a XIX. században is megtalálható írásos formában *hord-ott-a* alakként.

Így rekonstruálhatunk egy diakrón változást, amely abból az egyszerű feltételezett mintázatból indul ki, amelyben az összes mássalhangzózó végű tő múlt ideje kötőhangzós a mai 3. fokú tövek mintájára.¹⁷⁶ Fontos hangsúlyozni, hogy ez a rekonstrukció a paradigmaticus változások demonstrációja, és bizonyára sok nyelvtörténeti részletet nélkülöz (a részleteket lásd Benkő és mtsai 1991), de alkalmas lehet arra, hogy bemutassa, hogyan nő egy paradigmaticus alrendszer komplexitása a korábbi (73) táblázatokban feltételezett változások révén. Tegyük fel, hogy a mássalhangzózó végű igei tövekben magánhangzó áll a tő után (pl. *ad-ot* (= mai *ad-ott*) és *ad-ot-a* (= mai *ad-t-a*); itt figyelmen kívül hagyjuk a *t* geminációját és a magánhangzók minőségét mai formájukban adtuk meg). Ebben a nyelvállapotban a PRT és a PRT+ alakok a kötelező kötőhangzós (azaz a szintetikus [S]) minta elemei. Igék esetén a többi toldalék ebben a mintában többnyire személy/szám jelölő, stabil toldalékbelseji magánhangzó nélkül, és kötőhangzó áll a tő és a toldalék között: pl. *ad-od* (azaz ez a jól ismert szintetikus [S] minta). A másik minta amely tipikusan olyan toldalékokat tartalmaz,

176 Az a megfontolás, hogy a tövek ebben a nyelvállapotban esetleg mindig magánhangzóra végződtek, azaz a *-t(t)* előtti magánhangzó ekkoriban nem kötőhangzó státuszú volt, nem érinti a gondolatmenetünket, hiszen az egészesleges szóalakokat tartalmazó modellben morfhatórok nem játszanak szerepet.

amelyek stabil toldalékbelső magánhangzóval állnak: pl. *ad-va* (analitikus [A] minta), ez a heterogén toldaléktípus nem szám/személy jelölőket tartalmaz. Ebben a nyelvállapotban a múlt toldalékot tartalmazó alakok eredetileg a kötőhangzós mintán belül voltak (pl. *ad-ot*, *ad-ot-a*, lásd a lenti (91i) ábrát), de a múlt morféma funkciójában nem nagyon hasonlított a szintetikus [S] toldalékokhoz, viszont a nem-bázis múlt alakjában (stabil magánhangzót tartalmaz) nagyon hasonlított az analitikus toldalékokhoz. A hasonlóság paradigmaticus értelemben azt jelenti, hogy a nem-bázis múltbeli formák (PST+) cellái szomszédosak az analitikusan toldalékkolt alakokkal. Ez a formai és funkcionális hasonlóság azt jelenti, hogy a mássalhangzóvégű tövek nem-bázis múlt ideje a kötőhangzós minta szélén, annak az analitikus minta felőli oldalán lesz, és ezért ennek a cellának az állapota instabil. Az instabil helyzet kötőhangzós ingadozást okoz: *ad-t-a* ~ *ad-ota* (lásd lentebb a (91ii) ábrában). Ez azt jelenti, hogy paradigmaticus értelemben az alakok viselkedése alapján a bázis és a nem-bázis múlt idő két típusra vált szét. A következő lehetséges lépés a szétválás ingadozás nélküli stabilizálódása, amint az alábbi (91iii)-ban látható: *ad-ot*, de *ad-t-a*.

(91) Paradigmatikus változás: VC-tövek bázis (PRT) és nem-bázis (PRT+) múltja



A változás alapvető oka a formai hasonlóság: a kötőhangzó egységesen nem jelenik meg, ha a toldalék tartalmaz belső magánhangzót (*ad-t-a* = *ad-va*, *ad-na*¹⁷⁷). A formai hasonlóságot támogatja a múlt idő funkciójának a többi szintetikus toldalék funkciójától való eltérése. Ez a változás azonban nem terjed ki a CC-tövekre (pl. *old-ot-a*) és a bázis múlt idejű alakokra (pl. *ad-ot*). Ennek alapvetően fonotaktikai okai vannak: a hármas mássalhangzó-kapcsolatok (CCC) és szóvégi CC-kapcsolatok fonológiailag hátrányosak és erősen megszorítottak a magyarban és univerzálisan is. Ezenkívül sok más altípusra sem feltétlenül terjed ki az új

177 A kvázianalitikus alakokat tudatosan kerültük az elemzésben, de a gondolatmenet szempontjából az analitikus alakokkal felcserélhetők. A PRT+ toldaléknak a létrejövő (91iii) mintázat végül lényegében megegyezik a kvázianalitikus toldalékok mintázatával.

minta: az egyszótagú nem-gyakori Vt-végű igék kivételt képeznek (pl. *fut-ott-a*, *süt-ött-e*), de itt nyelvjárási változatok is előfordulnak kötőhangzó nélkül, lásd a korábbi (30) adatsort.

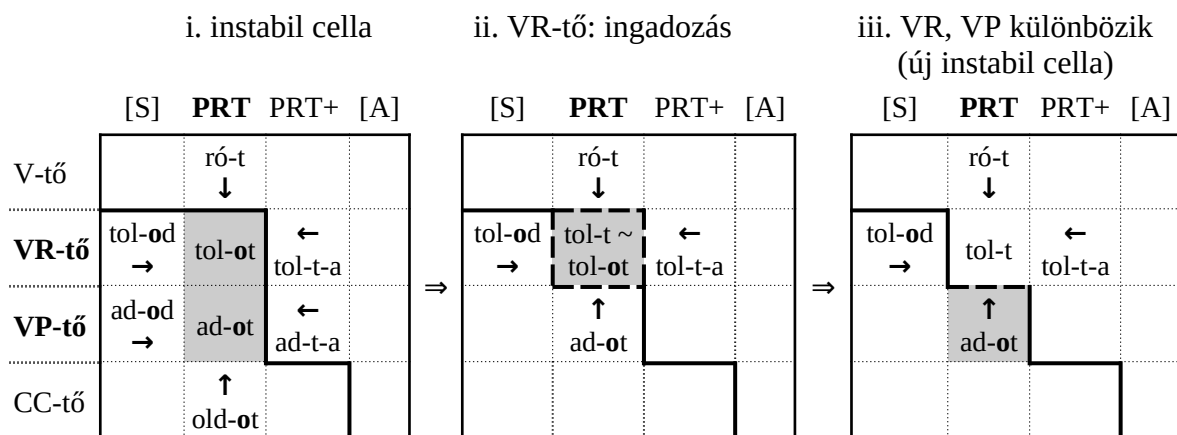
A változás következtében a múlt idő 3. foka mellett kialakul a 2. fok, ahol a bázis múlt időben nincs, a nem-bázis múlt időben van kötőhangzó, lásd fentebb (90)-ben.¹⁷⁸ A paradigmatisz rendszer szempontjából a változás a komplexitás növekedését jelenti: az eredeti kategoriális mintázat graduális válik.¹⁷⁹ Az új graduális mintában új instabil cellák jelennek meg a mintázatok "sarkaiban" (ezeket a fenti (91iii)-ban szürke háttérrel jelöltük: (I) a VC-tövek bázis múltja (az *ad-ot* cellája), illetve (II) a CC-tövek nem-bázis múltja (ami a fenti táblázatban az *olt-ot-a* alak cellája). Az instabil cellák potenciális variációs helyszínek, aminek következtében ezekben is várható variáció.

(I) Ez valóban így van a VC-tövek esetében. Azokban, amelyekben a tővégi mássalhangzó koronális szonoráns (VR-tövek) a kötőhangzó eltűnhet, hiszen ezek a hangok fonotaktikailag elég jelöletlenek ahhoz, hogy szó végén mássalhangzó-kapcsolatot alkossanak a múlt idő *t* jelölőjével. Ezt a feltételezett folyamatot mutatja az alábbi (92): a (92i) állapot az előző fázisban létrejött instabil cellát mutatja (lásd a fenti 91iii táblázatot), ahol a releváns cella árnyékolt háttérrel jelenik meg. A következő állapotok azt mutatják, hogy a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozó fonotaktikai megszorítások mentén a VC tőtípus hasad: a VR-tövek megengedik a jelöletlen szóvégi Rt mássalhangzó-kapcsolatokat, ezért mintájuk ingadozik (92ii), majd stabilizálódik (92iii). A stabilizálódás azonban a VR–VP különbség mentén nem teljes, a két cella közötti határ nem éles (ennek okait lásd lentebb) – ezt szaggatott vonallal mutatjuk (92iii)-ban.

178 A múlt idő mintája a magyarban egyedi: nem igazán találunk még egy olyan váltakozást, amely a toldalékok *után* álló másik toldalék/szegmentum megjelenésére érzékeny, talán csak a periferiális *barát-ja* – *barát-a-i* váltakozás ilyen, de annál egy nem fonológiailag motivált *j*-semmi váltakozásról van szó.

179 Itt most az egyszerűség kedvéért figyelmen kívül hagyjuk a kvázianalitikus toldaléktípust, a VC-tövek PRT+ múlt idejének a változás utáni viselkedése ezzel a típussal azonos, de ez a fenti gondolatmenetet nem érinti.

(92) Paradigmatikus változás: VC-tövek bázis (PRT) múltja



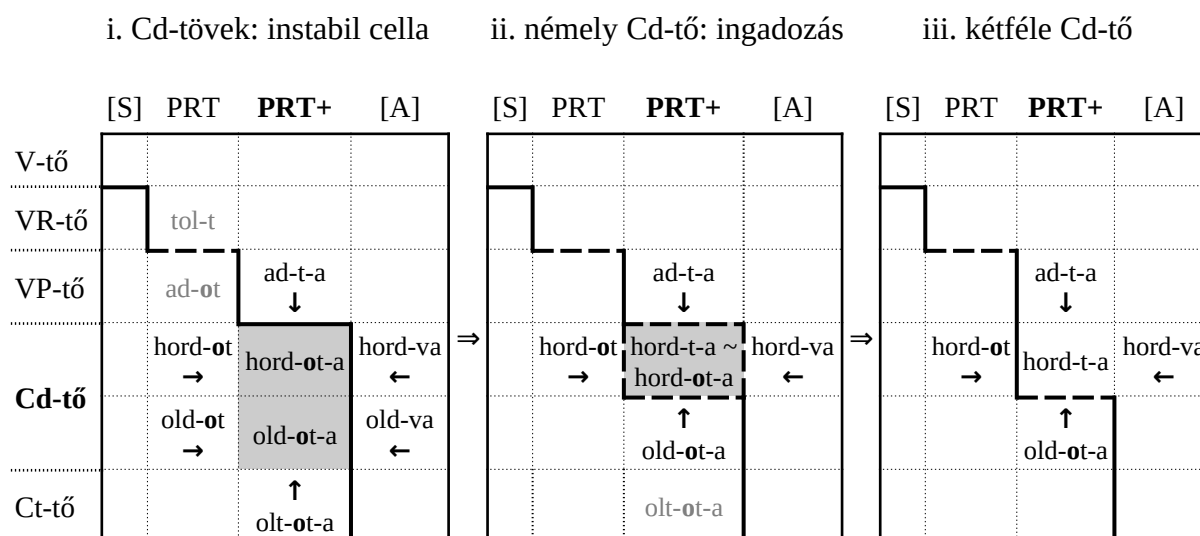
Ezzel a rendszer tovább bonyolódik, a kezdeti 3x4-es graduális minta 4x4-es mintává változik: kialakul a mai nyelvre jellemző 1. fokú múlt idejű minta. A további graduális “lépcsőfok” további instabil cellát generál (92iii-ban szürke háttérrel jelölve), aminek következtében további variáció állhat elő. Ebben az esetben ingadozást és/vagy lexikális variációt tapasztalunk: egyes esetekben a VR-tő ingadozik (*ér-t ~ ér-ett*), más esetekben Vd-tő viselkedik a VR-tövek mintájára 1. fokúként (pl. *reked-t, tapad-t*).¹⁸⁰ Mindkettő a komplexitást növelő tényező: az ingadozó alakokra új tőtípust kell bevezetni, így a graduális lépcsőfokok száma nő. A lexikális variáció viszont nem feltétlenül vezet be új típust, viszont az eddig fonológiailag meghatározott tőtípusok (koronális szonoráns vs. többi mássalhangzó) lexikailag meghatározottá válnak, mivel a Vd-tövű igék viselkedése kétféle lesz: lehetnek 1. fokúak (a VR-tövekkel megegyezően) vagy 2. fokúak (a többi VC-tövű igékkel azonos módon).

(II) A (91iii)-ban létrejött másik instabil cella a CC-tövek nem-bázis múlt ideje. Az instabilitás itt lexikális variációban jelenik meg: egyes Cd-tövek a VP-tövek mintájára todalékolódnak (2. fok, pl. *mond-t-am, hord-t-a, küld-t-él, kezd-t-ek*), más Cd tövek szabályosan a CC-tövek mintájára (3. fok, pl. *old-ott-a, küzd-ött-em, mosd-ott-ak*) veszik fel a

180 A Vd-tövek 1. fokúságának a lehetősége szintén fonotaktikai okokkal magyarázható, hiszen ezekben az alakokban a *d+t* szekvencia hosszú *tt*-ként realizálódik, pl. *tapa[tt]* (= *tapad-t*), amely a múlt idő *t*-jének geminálódása folytán szintént megengedett szóvégi szekvencia igéknél. Ez az összefüggés olyan analógiás kapcsolatként elemezhető, amely nemcsak a prozódikus szerkezetet, hanem a szegmentális minőséget is figyelembe veszi függetlenül a morfhatóroktól, pl. a *reped-t* (= *repe[tt]*) és a *lep-ett* alakok végszekvenciája azonos lesz: CVtt – ennek részleteivel itt nem foglalkozunk. Ami azonban fontos, hogy ez a jelenség más tővégi mássalhangzóminőségekre nem terjed ki, aminek az oka vagy az, hogy nem megengedett jelölt mássalhangzó-kapcsolat jönne létre (pl. **nyom-t, *döf-t, *harap-t*), vagy az, hogy a tővégi Vt esetén a potenciálisan létrejövő gemináta hosszúsága nem lenne eléggé felismerhető, ami miatt a jelen és múlt idejű alakok közötti kontraszt szubminimálissá válna, pl. *ugat* vs. **ugatt* (= *ugatott*). Ennek részleteiről lásd Trón–Rebrus (2005).

kötőhangzót PRT+ előtt, bár egyéni és nyelvváltozatbeli eltérések itt is előfordulnak. A 2. fokú Cd-tövek szintén fonológiailag motiváltak, hiszen ezekben zöngétlenedés és degemináció következtében az alakok nem hármas mássalhangzó-kapcsolatot tartalmaznak, hanem csak kettes CC-kapcsolatot: *mon[t]am*, *hor[t]ak*, *kül[t]él*, *ke[szt]e* (= *kezd-t-e*).¹⁸¹ A komplexitás itt is nő, mivel a típusok közötti eltérés nem fonológiai, hanem lexikális lesz. A *hord-ott-a* alakból a *hord-t-a* alak fejlődését mutatják az alábbi (93) táblázatok. A táblázatból az egyszerűség kedvéért kihagytuk a kvázianalitikus [Q] toldaléktípust, de érdemes megjegyezni, hogy a (93iii) stabilizódott rendszerben a PRT+ és a [Q] toldaléktípusok már különbözőek lesznek (szemben az eredeti 93i állapottal, ahol azonosak). Hiszen az innovatív alakok a [Q]-toldalékok szempontjából CC-tőtípusúak maradnak, és így kötőhangzósak (*hord-anak*, *hord-asz*, *hord-ani* stb.) szemben a PRT+ alakokkal (*hord-t-a*, *hord-t-uk* stb.). Ha azonban az ugyanúgy t-vel kezdődő 2PL [Q]-toldalékkal vetjük össze, akkor a kontraszt már nem teljes, ennek ugyanis létezik kötőhangzó nélküli változata (*hord-tok* ~ *hord-otok*), erről részletesen lásd a (31) és a (82) táblázathoz fűzött magyarázatot.

(93) Paradigmatikus változás: Cd-tövek nem-bázis (PRT+) múltja



Összefoglalva, a fenti diakrón változások az eredetileg valószínűleg kevés tő- és toldaléktípussal rendelkező egyszerű kategorikus mintát egy rendkívül összetett, több tőtípus és toldaléktípust magában foglaló komplex graduális mintává változtatják. A változás azt is érinti, hogy a váltakozás hangtani vagy lexikailag meghatározott-e: az eredeti mintában a

181 A Ct-tövekre szintén nem terjed ki ez a váltakozás, annak ellenére, hogy fonotaktikailag ugyanúgy viselkednének, mint a Cd-tövek. Ennek oka a homonima-elkerülés, pl. az *olt-ott-unk* alak kötőhangzó nélkül *ol[t]unk* (= *olt-t-unk*) alakként jelenne meg, ami egybeesne a jelen idejű alakkal; lásd még az előző lábjegyzetet.

múlt allomorfiáját a tő utolsó szegmense (vokális vagy mássalhangzó) határozza meg, de a komplex graduális minta alakulásában egyre inkább a morfológiai és lexikai tényezők mellett olyan tényezők is szerepet játszanak, mint a homofónia elkerülése és gyakorisága. A fenti esetben a paradigmikus változást kiváltó tényező feltehetően egy az ómagyar korban lezajlott fonológiai változás, amely egymás utáni két nyílt szótagból a második szótagi nem szóvégi magánhangzót törli (Horger-törvény, lásd Horger 1911). Az így létrejött graduális mintázatban viszont a paradigmikus rendszer sajátosságaiból kifolyólag további instabil régiók jönnek létre, melyek további változásokat indukálnak. A további változásokat a paradigmikus tényezőkön túl egyéb hangtani szabályosságok is elősegítik vagy korlátozzák, többek között ilyen a megengedett szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok fonotaktikája vagy a hosszú mássalhangzóknak a mássalhangzók utáni degeminációja. Azonban a releváns esetekben a változások helyszíne tipikusan a paradigmarendszerben található instabil régiókhoz (cellákhoz) kapcsolódik.

Az itt bemutatott gondolatmenet a múlt idő mintázatainak változásán kívül egészen hasonlóan alkalmazható egyéb, a paradigmarendszer komplexitását növelő nyelvi változásokra is. Így az igei kvázianalatikus toldaléktípusra vonatkozó vagy egyéb, a névszói paradigmarendszert érintő folyamatokra is, mint amilyen az accusativusi rendszer változása vagy a magánhangzó utáni kötőhangzó megjelenése. A prozodikus rendszert érintő minden változás a paradigma mintázatainak megváltozása is egyben, amelyben újabb és újabb almintázatok jelennek meg, esetleg tűnnek el. A nyelvi változásoknak ez a szemlélete alkalmat ad arra, hogy a fonológiai szabályoknak és a paradigmarendszeren belüli analógiás hatásoknak az interakcióját egzaktabb módon vizsgáljuk.

6. A toldaléktípusok csoportjai

6.1. A nagy kép

A komplex mintázatoknak az előző fejezetekben elemzett fokozatos kiépülése alkalmat ad arra, hogy a toldaléktípusokat morfofonológiai alapon tovább csoportosítsuk. Ez a csoportosítás a toldalékolt alakok fonotaktikai, alaktani és morfofonológiai tulajdonságain alapul. Fonotaktikailag az a mérvadó, hogy a toldalékolt alakban előforduló szekvenciák milyen mértékben térnek el a monomorfemikus alakokban előforduló szegmentumsorozatoktól. Morfofonológiai tulajdonság az, hogy a tövekben és a toldalékokban milyen fonológiailag motivált váltakozásokat tapasztalunk. Alaktani tulajdonságnak vehetjük azt, hogy az adott fonológiai vagy nem-fonológiai változat mintája mennyire széleskörű: az általános mintáktól egészen az egyedi, kivételesnek tekinthető alakokig.

Névszói tövek esetén a szintetikus [S] toldalékokból való „kiválása” a *szuperszintetikus* [XS] és az ACC toldalékoknak azt mutatja, hogy ezek a toldaléktípusok sok szempontból közösek (lásd a 74i-iii. ábrákhoz fűzött magyarázatokat). Igei toldalékok esetén a szintetikus [S] toldalékok mellett a bázis múlt idő (PRT) tartozik még ebbe a csoportba (lásd 76ii ábra). Ezeket a szintetikus toldalékhoz való hasonlóságuk miatt összefoglaló néven *szintetikusféle toldalékok*nak nevezhetjük.

A másik nagy csoport az analitikus toldalékok köré szerveződik: a **valódi analitikusok** [A] és a **kvázianalitikusok** [Q] tartoznak ide, lásd az igei toldalékok szétválását (75ii) ábrán. Ezeket *analitikusféle toldalékok*nak nevezhetjük. A két nagy csoportra való felosztás motivációja a releváns alakok CV-mintája (azaz prozodikus szerkezete) és azoknak a tőalternációkkal való kapcsolata. A csoportosítás alapvetően a típusgyakoriságon alapul. Mivel két toldaléktípus – az [S] és az [A] típusok – tartalmazza a legtöbb toldalékot mind az igék, mind a névszók esetén, ezért ezekhez mint „prototípusokhoz” viszonyítjuk a többi toldaléktípust. A többi toldaléktípust az alapján soroljuk be a két prototípushoz viszonyítva, hogy melyikkel van több ugyanolyan CV-mintát adó szóalakja. A „köztes” típusok közül a PRT és az ACC az [S]-sel mutat több közös mintát, míg a [Q] az [A]-val.

Az adott típuson belül a toldalékok morfológiai jellemzői sem egyenletesen oszlanak el. Képzők mindegyik főbb toldaléktípusban megtalálhatók, és azt tapasztaljuk, hogy a „szélsőséges” típusok között – mint amilyen a hiperszintetikus és a később tárgyalt

szuperanalitikus típusok – tipikusan képzőszerű elemek vannak (szuperszintetikusok: ADVZ -n, ADJZ -s, FRAC -d, ORD -dik, ide sorolhatjuk a többi tővégi V-t törülő toldalékot: VRBZ -ul~ül, -odik~edik~ödik, -ít; illetve szuperanalitikusok -képp(en), -szor~szer~ször, -ság~ség és a -ként, -kor nem prototipikus esetjelölők). A névszói inflexiós toldalékok közül a többes szám és a birtokos számára/személyére utaló toldalékok tipikusan (szuper)szintetikusok (kivételek a 3. személyű birtokosok mássalhangzókezdetű -ja~je és juk~jük alternánsai). Az igei toldalékok közül azok a szám/személy toldalékok, amelyek nem tartalmaznak stabil magánhangzót, vagy a stabil magánhangzó az elejükön áll tipikusan szintetikusok (-k, -m, -l, -d, -ik, -nk) – a többi szám/személy toldalék tipikusan kvázianalitikus (-nak~nek, -lak~lek, -tok~tek~tök; a definitív jelölője, ha külön megjelenik vagy szintetikus -i, -a~e/á~é vagy analitikus -ja/já. A többi inflexiós toldalék tipikusan analitikus (igéknél esetleg kvázianalitikus): névszóknál ilyen az esetjelölők többsége (a stabil magánhangzót nem tartalmazó ACC -t és SUP -n kivételével).

A szintetikusféle toldalékok tipikusan fonotaktikailag jelöletlen szekvenciákat hoznak létre, így a tő és a toldalék határa körül nincsenek mássalhangzó-kapcsolatok, vagy azok csak jelöletlenek lehetnek. Néha létrehozhatnak jelölt szekvenciákat is, ilyen pl. a hiátus, amely a kötőhangzós mintának a tővégi V utánra való kiterjesztésével jön létre szuperszintetikus toldalékok esetén. Ezenkívül a szintetikusféle toldalékok a monomorfemikus alakokban általában érvényesülő hosszú magánhangzó + mássalhangzó-kapcsolat szekvenciákra (alkalmi jelöléssel VVCC) vonatkozó fonotaktikai megszorításokat is megsérthetik. Két ilyen általános megszorítás van: (i) á/é kivételével a hosszú magánhangzók tilalma több mássalhangzó előtt: *VVCC (VV≠á/é), illetve (ii) az összes hosszú magánhangzó tilalma hosszú mássalhangzó előtt (*VVC₁C₁). Szintetikus alakot mindkét tilalmat megsérthetik, pl. (i) *só-nk*, *hajó-nként*, *ón-t*, *búj-t*; (ii) *butá-bb*, *lő-tt* (lásd erről Törkenczy 2004, Rebrus–Trón 2002).

Ezzel szemben az analitikusféle toldalékkal ellátott alakok tipikusan fonotaktikailag jelöltebb szekvenciákat mutatnak a tő és a toldalék határának környezetében (mássalhangzó-kapcsolatok szó belsejében és néha szó végén is, illetve magánhangzó-hiátus), olyanokat is, amelyek monomorfemikusan nincsenek a nyelvben. A szintetikusféle toldalékok általában kötőhangzósok és kiváltak olyan tőalternációkat, amelyek a tövek valamely lexikálisan megadott (zárt) csoportjára teljesülnek (v-vel bővülés, hangkivetés). Vannak olyan lexikális alternációk a tő és a toldalék határa körül, amelyek szűkebb körűek, a szintetikusféle toldalékoknak csak kisebb-nagyobb részcsoportjánál jelentkeznek: ezek az ú/ű-törlés (pl. *lass-abb*, de *lassú-ak*), v-re váltás (pl. *faly-ak*, de *falu-n*), tőbelseji magánhangzó-rövidülés

(pl. *tel-et*, de *tél-en*), főnévi nyitás (pl. *fal-ak*, de *fal-on*), de ezekre is igaz, hogy analitikusféle alakokkal nem vagy csak nagyon ritkán tapasztalhatók. Az analitikusféle toldalékok általában nem váltanak ki alternációkat, egyetlen kivétellel: ez a nagyon általános, szinte lexikai korlátozás nélküli nyíltmagánhangzó-nyúlás (pl. *fa – fá-k*, *eke – eké-k*, *inna – inná-nak*, *egye – egyé-tek*), amely azonban nem érinti a prozodikus (CV-)mintákat.¹⁸²

Ha fonológiailag szabályosnak a fonotaktikailag jelöletlen szekvenciákat vesszük, morfológiailag szabályosnak pedig a tő+toldalék konkatenatív mintáját (amely nem mutat lexikai alternációkat), akkor összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a **szintetikusféle** toldalékok általában **fonológiailag szabályosak**, viszont **morfológiailag szabálytalanok** lehetnek, míg az **analitikusféle** toldalékok **morfológiailag szabályosak** szoktak lenni, azonban **fonológiailag szabálytalanok** lehetnek.¹⁸³ Mindkét esetben fontos a potencialitást kifejező „lehetnek” megfogalmazás, mivel a szintetikus alakok sem biztosan morfológiailag kivételesek (nem váltakozó tövek esetén például teljesen szabályosan, konkatenatív módon kapcsolódik a tő a toldalékhoz), és az analitikus alakok sem minden esetben sértenek meg fonotaktikai megszorításokat (ha a tővégi és a toldalékeleji szegmentumok olyanok). Ezen globális jellemzésen belül viszont számos kisebb-nagyobb eltérés lehet a toldaléktípusok között, ami főképp a graduális viselkedés következményei.

Ha a toldalék(típus)ok között további megkülönböztetéseket akarunk tenni, számba kell venni bizonyos szegmentális (melodikus) tényezőket is. Ahogy korábban említettük, a szuperszintetikus toldalékok [XS] olyan szintetikusféle toldalékok, amelyek morfémahatáron létrehozhatnak hiátust. Ezen a csoporton belül is meg kell azonban különböztetnünk két csoportot: az egyik csoport (PL, ADJZ) nem hoz létre *á-a* és *é-e* hiátust (pl. *savanyú-ak*, de *butá-k/*butá-ak*; *régi-es*, de *szőkés-s/*szőkés-es*), a másik csoport (FRAC, ORD, ADVZ) viszont speciális esetben, számnévi funkcióban használt betűszókkal igen, pl. *alfá-ad*, *pé-edik*, *ká-an*. Ez utóbbi „hiperszintetikus” csoportot [XXS]-sel fogjuk jelölni.¹⁸⁴

Az analitikusféle toldalékoknak is van egy nem túl népes alcsoportja, amely még a szóvégi nyíltmagánhangzó-nyúlást sem váltja ki, pl. *buta-ság*, *alfa-szor*, *példa-ként*, *buda-i*, *óra-kor*, *szakma-beli*. Ezeket nevezhetjük **szuperanalitikus** [XA] toldalékoknak. Ennek a toldaléktípusnak két altípusa van, az egyikbe tartozók nem állhatnak diszharmonikus

182 Még ennek a nagyon általános minta alól is van kivétel: az egytagú *a*-ra végződő tövek tővégi magánhangzója szabályosan nyúlik (pl. *fa – fá-t*, *ma – má-nak*), az ugyanilyen *e*-re végződő töveknél a beszélők hezitálnak (pl. kitalált tövekkel: *ke – %ke-nek / ?%ké-nek*, *ce -- %ce-vel / ?%cé-vel*). Ennek oka az egytagú *e*-re végződő szavak lexikonbeli hiánya lehet – lásd Rebrus (2000).

183 Hasonló megközelítésről a lexikális fonológián belül lásd Kiparsky (1982), a kormányásfonológián belül lásd Kaye (1995).

184 Az ADVZ melléknévi (nem betűszó) töveknél szintén kötőhangzó nélküli (pl. *butá-n*, *enyhé-n*).

szóalakokban (-ság~ség, -szor~szer~ször, -ként, ADJZ -i), pontosabban nem mutatnak erős diszharmóniát a tővel, mivel vagy harmonikusan váltakoznak, vagy semleges magánhangzót (i, í, é) tartalmaznak (lásd Rebrus–Törkenczy 2020). A másik altípusba tartozók viszont olyan harmonikusan invariáns toldalékok, amelyek nem semleges magánhangzókat (is) tartalmaznak (pl. -kor, -képpen, -beli). Ez utóbbi, [XXA]-val jelölt „hiperanalitikus” csoportban a toldalék státusz egyetlen jele, ha a tövek nem koordinálhatók (pl. ?*hit- és érzésbeli, ?*válasz- vagy kérdésképpen), bár bizonytalanság itt is előfordul.¹⁸⁵

Az alábbi (94) listában két fő csoportba sorolva összefoglaljuk a toldaléktípusokat. A vizsgált toldalékokat összesen hat toldaléktípusba oszthatjuk, mindegyiknél megkülönböztethetünk két altípust attól függően, milyen speciális viselkedés jellemző rájuk. A PRT és az ACC toldalékokat egy közös típus, a **mássalhangzó-érzékeny toldalékok** altípusainak vettük; a fő különbségük annyi, hogy a koronális réshangok után megengedik-e a kötőhangzó hiányát: a múlt idő nem, a tárgyeset igen (pl. igei *fos-ott* vs. névszói *fos-t*).¹⁸⁶ A szintetikus [S] és az analitikus [A] toldalékok a két legnépesebb csoport, ide külön-külön nagyjából két tucatnyi toldalék sorolható, ezeknek megkülönböztettük a stabil V-vel kezdődő altípusait – ezeket [SV]-vel, illetve [AV]-vel jelöltük. Megkülönböztetésük azért szükséges, mert más viselkedést mutatnak az általuk okozott alternációs mintákban (kötőhangzos váltakozó V~C-toldalékok vs. stabil V-toldalékok az [S] típuson belül) vagy az alakok CV-mintáiban (stabil C-kezdetű vs. V-kezdetű A-toldalékok). A kvázianalitikus toldalékok [Q] között csak deverbális toldalékok találhatók, a szuperszintetikus és a szuperanalitikus típusban csak denominális toldalékok vannak. A típusokat és altípusaikat **analiticitási sorrendben** soroltuk fel a legkevésbé analitikusoktól a leginkább analitikusokig. Egy toldaléktípus annál analitikusabb, minél kevesebb tő- vagy toldalékalternációt mutatnak az alakok, beleértve a lexikális tőalternációkat, a tő- és a toldalék határán álló kötőhangzók megjelenését, és a teljesen általános tő- és toldalékalternációkat is (ilyenek a tővégi nyíltmagánhangzó-nyúlás, illetve a harmonikus magánhangzó-illeszkedés is).

185 Ezen konstrukciók használatáról nincsenek megbízható grammatikalitási információk, a beszélt nyelvben pl. előfordulnak olyan kifejezések, mint %öt- vagy hatkor.

186 További különbségek a tő szófaji besorolásával kapcsolatosak: a nyitó-tövek utáni viselkedés (ez itt csak névszói esetben, ACC-szal toldalékolva áll elő) és a hangkivető tövek eltérő viselkedése (névszók kötelezően hangkivetők, az igék nem feltétlenül (vö.: bokr-ot, söpör-t)).

(94) Toldalékok morfofonológiai csoportosítása analiticitásuk szerint

Szintetikus félék : gyakran kötőhangzósak; kiváltják/elszenvedik a váltakozásokat

[X(X)S] **SZUPERSZINTETIKUS**: V utáni (kötő)hangzó

[XXS] van *áa/ée* hiátus (ORD/FRAC *ká-ad(ik)*, ADVZ¹⁸⁷ *ká-an*)

[XS] nincs *áa/ée* hiátus (PL *férfi-ak*, ADJZ *férfi-as*)

[S] **SZINTETIKUS**: C utáni kötelező (kötő)hangzó

[S] **kötőhangzós**: (POSS *kar-om*, *kar-unk* stb; *tol-ok*, *tol-unk* stb; *tág-abb*)

[SV] V-kezdetű (3.POSS *dal-a*, *dal-uk*; CAUS *jár-at*)

[T] **MÁSSALHANGZÓ-ÉRZÉKENY**: egyes C-k után nincs kötőhangzó

PRT bázis múlt idő: R vs. P/S (PRT *jár-t*)

ACC tárgyeset: R/S vs. P (ACC *kar-t*, *kosz-t*)

Analitikus félék : ritkán kötőhangzósak; ritkán váltanak ki alternációt

[Q] **KVÁZIANALITIKUS**: kötőhangzó általában két C után

[Q1] szám/személy (*olt-anak*, *olt-alak*, *olt-asz*, *olt-otok*)

[Q2] egyéb

– PRT+ nem-bázis múlt idő (pl. TD3S: *tart-otta*)

– egyéb [Q2] (COND *tart-ana*, INF: *tart-ani*)

[A] **ANALITIKUS**: nincs kötőhangzó; csak tövégi nyílt mgh.-nyúlást vált ki

[S] **C-kezdetű** (pl. DAT *part-nak*, KD2S *ajz-d*)

[SV] V-kezdetű (TERM *kapu-ig*, *lufi-ért*, *ló-ul*)

[X(X)A] **SZUPERANALITIKUS**: nincs szóvégi nyílt mgh.-nyúlás

[XA] nem diszharmonikus (NOMZ *buta-ság*)

[XXA] diszharmonikus (TEMP *óra-kor*)

A toldalékok fenti tipizálása és a típusok sorrendje alkalmas arra, hogy a típusokat és az alternációkat összevegyük. Az alábbi (95) ábrán azt mutatjuk be, hogy a jelen tanulmányban

187 Az ADVZ státusza nem teljesen világos. Ahogyan korábban említettük, betűszavaknál létrehozhat *áa* és *ée* hiátust, mellékneveknél viszont nem (pl. *ká-an* vs. *butá-n*). Lehetséges, hogy egy ennél részletesebb elemzésben a melléknevekhez járuló és a számnevekhez járuló adverbialis toldalékot külön kell számítani. Erre mutat az is, hogy nem-nyitó melléknevek esetén az ADVZ középső kötőhangzóval is megjelenik (pl. *vak-on*, *gazdag-on*), míg nem-nyitó számneveknél ez mindig *-an~en* (pl. *öt-en*, *hat-an*). Ez a viselkedés rávilágít a két jelenség kapcsolatára is: a V-tövek kötőhangzójának a motivációja az ADVZ uniformitási kényszere: a toldalék (nyílt kötőhangzójával együtt) azonos legyen minden alakban. Ez a kényszer a számnevek esetében erősebb, hiszen itt mindig nyílt kötőhangzó van, melléknevek esetében gyengébb, hiszen itt a kötőhangzó minőségben is váltakozik.

vizsgált alternációtípusok és egyéb tulajdonságok hogyan függenek össze a fenti toldaléktípusokkal. Az alternációkon túl olyan tulajdonságokat is felsoroltunk, amelyek evidensen nem teljesülnek a toldalékokra (lásd a táblázat utolsó két sora). Ezek a tulajdonságok a koordinálhatóság és a szabadon való megjelenés lehetősége (azaz, hogy kötött morféma-e). A vizsgált toldalékok egyike sem igazán koordinálható és mind kötött morféma (nem jelenik meg szabad alakban). Vannak azonban olyan „áltoldalékok”, amelyek koordinálhatók, de a többi toldalékhoz hasonlóan kötöttek, ilyenek a *-féle*, *-szerű*, *-nemű* stb. végződéses (lásd ezekről Kenesei 2007), ezenkívül vannak a névutók, amelyek az esetragokkal közös alaktani mintákat mutatnak, de kötöttek és koordinálhatók. A szóösszetételek viszont általában olyan utótagot tartalmaznak, amelyek tagjai szabadon megjelenhetnek (pl. *-fajta*, *-mű*, *-szer* stb). Ez utóbbi két csoportot azonban nem soroljuk be a toldalékok közé (lásd erről Kenesei 2000).

A fenti (95) ábrán a lépcsős határvonal a + és - értékek között azt mutatja, hogy a toldaléktípusok jól sorbaállíthatók analiticitás szerint, viszont az itt felsorolt 12 toldaléktípus között a különbség graduális, azaz a toldaléktípusok mindenfajta csoportosítása csak mesterséges lehet. A táblázatban 0-val jelöltük azokat a cellákat, ahol az adott váltakozás morfológiai környezete a megadott toldalékkal nem fordul elő. A jelen tanulmány témájába vágó, a prozódíát érintő gyakoribb váltakozásokat vastagon kiemeltük: ezek a különböző típusú (i) a hiátus, (ii) a kötőhangzó megjelenése és (iii) a hangkivetés. Hiátus három esetben lehetséges: „hiperszintetikus” [XXS], szuperszintetikus [XS], illetve mgh-kezdetű analitikus toldalékok [AV] esetén. Ezekben a hiátusokban különböző típusú magánhangzók vehetnek részt: a szuperszintetikus esetekben V_2 -ként csak nyílt a/e magánhangzók állhatnak ([XXS] esetén V_1 bármilyen zártságú lehet, [XS] esetén az á/é-n kívüli más magánhangzó), míg az analitikus esetben V_2 lehet zárt vagy középső is (*i, u, ü, é*). A kötőhangzók tipikus környezetei pedig a következők: bármely mássalhangzó (VC) után, nem koronális vagy nem szonoráns/réshang (VP/S) után, nem koronális vagy nem szonoráns (VP) után, vagy két mássalhangzó (CC) után. Ezen megjelenési feltételek a toldaléktípusok egyre bővebb halmazai esetén jellemzőek: VC: az összes szintetikus toldalék; VP/S: az összes szintetikus toldalék és PRT; VP: az összes szintetikusféle toldalék beleértve a PRT és ACC esetét is; CC: az összes szintetikusféle és kvázianalitikus toldalék.

A fenti megfigyelés a táblázatban felsorolt jelenségek egészére általánosítható eltekintve a néhány olyan szigetszerű értéket tartalmazó cellától, amely a környezetétől eltérő értékű. Ha a sorok szerint fentről lefelé haladunk, akkor a + jelek által jelölt oszlopokhoz tartozó toldaléktípusok egyre bővülő halmazt alkotnak, és hasonlóan, ha az oszlopokban balról jobbra haladunk, akkor akkor a + jelek a váltakozások körének egyre bővülő halmazaira utalnak. Így a fenti fokozatos különbség a toldaléktípusok és az alternációk között **implikációs (szubszumpciós) szerkezetet** takar (lásd erről a 3.5. részt). Ez azt jelenti, hogy ha egy konkrét alternációt egy toldalék kivált, akkor a nála kevésbé analitikus toldalékok is nagy eséllyel kiváltják, és ha egy toldalék nem váltja ki, akkor a nála analitikusabb toldalékok sem fogják kiváltani. A toldalékok analiticitási sorrendjén (oszlopok) túl a fenti mintázat az alternációk (és egyéb formális vonások) általánossági sorrendjét (sorok) is mutatja: egy alternációtípus vagy tulajdonság minél lejjebb van, minél több toldaléktípusra jellemző, annál általánosabb. Az implikáció itt a következő tartalmazási viszonyokat jelenti: egy konkrét toldaléktípus esetén egy alternáció kiváltásából következik, hogy a nála általánosabb alternáció is kiváltódik, illetve a nem kiváltásból következik, hogy a nála szűkebb hatókörű alternáció sem váltódik ki. A toldaléktípusoknak és az alternációtípusoknak ez a tartalmazási

(szubszumpciós) szerkezete egyenértékű azzal, amit korábban a CV-mintázatoknál (alulról és balról való) zártságnak neveztünk, lásd (35), (37) ábrák.

6.2. A számnevek proliferáló mintázatai

Az előző fejezetben leírt, a toldalék- és tőtípusokra vonatkozó graduális mintázatot az összes ragozható szóalakot tartalmazó lexikonra vonatkozóan szándékoztuk bemutatni. Ezt a leírást alkalmazni lehetne ennél szűkebb szóosztályok esetén is, és akkor is graduális mintázatot kapnánk. Például csak az igékre és a névszókra külön-külön is megjelenik a graduális mintázat. Ez sok helyen átfedő lenne, hiszen több alternáció mindkét fő kategória esetén előfordul – ahogyan a (95) táblázatban láttuk. A közös folyamatok és toldalékok mellett azonban vannak egyedi szófajspecifikus mintázatok is, amelyek csak bizonyos nagy szóosztályokban fordulnak elő. Ilyen szófajspecifikus toldaléktípusok többek között: a csak névszói ACC, [XS], [XA] vagy csak az igei PRT, [Q]; illetve szófajspecifikus tőalternációk: többeseji magánhangzó-rövidülés vagy *h*-törlés, ami névszóknál figyelhető meg, illetve a CC utáni kötőhangzó, ami csak igei mintázat.

Ebben a részben egy ilyen, a névszóknál is limitáltabb specifikus mintázatot mutatunk be, a számnevek mintázatát. A számnevek tipikusan névszói toldalékokat vesznek fel, de van néhány – korábban már említett – olyan toldalék is, amely szinte kizárólag vagy leggyakrabban névszóknál fordul elő (pl. ORD, FRAC, TEMP). A számnévi monomorfemikus tövek kevesen vannak és zárt, nem bővíthető osztályt alkotnak.¹⁸⁸ Ennek ellenére azt fogjuk látni, hogy ebben a szűk osztályban a (85) ábrán bemutatott váltakozások, illetve a releváns toldaléktípusok nagy része itt is megtalálható, sőt új alternációtípust is tapasztalunk, amelynek leírásához egy új toldalék- és tőtípus felvétele válik szükségessé.

A (94) lista legelején álló szuperszintetikus toldaléktípuson belül megkülönböztethetünk egy „méginkább szintetikus” altípust, amely még *á*-val és *é*-vel is létrehozhat hiátust (*pé-ed*, *alfá-adik*, *ká-an*).¹⁸⁹ Ezek közül az ADVZ *-n* toldalékon kívüli kettő (ORD és FRAC) a toldalékok egy olyan szűk körű, néhány névszói tőre jellemző tőváltakozást váltanak ki, amit más toldalékok nem. Ez az ún. magánhangzó-*túlrövidülés*,

¹⁸⁸ Ez az osztály betűelnevezésekkel viszonylag korlátlanul bővíthető (pl. *á*, *bé*, *en*, *pé*, *alfa*, *mű*, *pí*, *ró*, *alef* stb.), de még így is viszonylag kis számú elemet tartalmaz a nagy szóosztályokhoz képest.

¹⁸⁹ Az, hogy a szóban forgó két toldalék stabil V-elejű (azaz nem kötőhangzós), nem zárja ki (szuper)analitikus voltát. Ez a toldalékeleji V a kötőhangzókhoz hasonló minőségi váltakozást mutat, pl. nyitó–nem-nyitó (pl. *öt-öd*, *hat-od* vs. *nyolc-ad*, *száz-ad*) és kiváltja a tőalternációkat (pl. *ezer – ezer-ed*, *kettő – (tizen)kett-ed*, *hét – het-ed*). A *millió* V-végű tő esetén egy csak szűk körben létező C-tőalternáns jelenik meg (*miliom-od(ik)*, *milliom-os*).

amelyben egyes számnevek rövidülnek, pl. *harm-ad(ik)* (vö. *hárm-ak, hárm-ad, hárm-at* stb.) és *negy-ed(ik)* (vö. *négy-ek, négy-ed, négy-et*), vs *fel-ed(ik), fel-ek, fel-ed, fel-et*). Ezt a toldaléktípust **túlrövidítő** toldalékok típusának nevezhetjük, és [XXXX]-sel jelölhetjük, hiszen a (95) hierarchiában a legbaloldalibb (leginkább szintetikus) pozícióba helyezhető. Ide tartozhat a még szűkebb körű az *on~en* (*tizen-, huszon-*) és a *-van~ven* (pl. *negy-ven, het-ven*) és a limitált *-inc* végződés is (*harminc*). Figyeljük meg, hogy a „szokásos többesjei” V-rövidülés más tövekre vonatkozik, amelyeket a SUP-on kívül az összes névszói szintetikusféle toldalék kivált, számnévi példa: *hét – het-ven, het-ed(ik)*, és hasonlóan: *het-en, het-ek, het-ed, het-et*. Viszont az [XXXX] toldalékok és az [XXS] toldalékok között a különbség a túlrövidülő tövek esetén megmarad: *negy-ed(ik), harm-ad(ik)*, illetve *négy-en, hárm-an*.¹⁹⁰ A többi szintetikusféle toldalékkal további különbségeket is találunk, így az *áa/ée* hiátus lehetősége az [XXXX] és az [XXS] típusokban fennáll, míg az [XS] és [S] típusnál, illetve az ACC és a SUP alakoknál nem, pl. *ká-ad(ik), ká-an*, illetve *ká-k, ká-m, ká-t, ká-n*.¹⁹¹

Az alábbi (96) táblázat a számnévi tövek belsejében álló hosszú magánhangzók megjelenését mutatja különböző típusú szuffixumok előtt. Azt látjuk, hogy a rövidülő alakok belérvé a túlrövidülés eseteit is erősen graduális viselkedést mutatnak (az ábrán szürke háttérrel jelölve a rövid tőmagánhangzós alakok függetlenül attól, hogy alternálnak-e). Ennek a gradualitásnak a leírásához új tőtípusokat kell bevezetni: a túlrövidülő töveket, amelyek magánhangzója csak a FRAC és az ORD (és még néhány limitált) toldalék esetén rövidül, a többi (szintetikus) toldalék esetén viszont nem: FRAC/ORD *negy-ed(ik), harm-ad(ik)*, de pl. a 2SG birtokos *négy-ed, hárm-ad* szemben a rendes rövidülő tövekkel, amelyek minden ilyen toldalék esetén rövidítenek (pl. ilyen a törtszámnévi és birtokos alakot egyaránt kifejező *het-ed, keves-ed*). A toldalékok ebből a szempontból egyfelől követik az eddigi csoportosítást: a túlrövidülés csak az [XXXX] újonnan bevezetett „túlrövidítő” toldalékok esetén áll fenn (pl. *negy-ed(ik)*), az [XS] és más toldalék esetén nem (pl. *négy-ek, négy-en, négy-ed, négy-et* stb.). A SUP és az analitikus toldalékok szokásosan nem váltják ki a sima rövidülést sem a szóban forgó tőtípusban (pl. *hét-en, hét-ig* stb.). Van a toldalékoknak egy közbenső csoportja, amely

190 A hány tőnek (és összetett változatainak: valahány, mindahány stb.) egyes beszélők szerint van rövidülő (*hány-as ~ %hany-as*) és túlrövidülő használata is *hány-adik ~ %hany-adik*. Ezt a (túl)rövidülés analógiás kiterjesztésének tekinthetjük. Ez a folyamat azonban nem feltétlenül terjed ki minden rövidítő toldalékra, pl. *hányan – ?%hanyan, hanyat -- ?*hanyat*.

191 A betűelnevezések mint számnevek ragozása a hétköznapi nyelvben ritka, és igazán csak a matematikai, természettudományos kollokvialis nyelvre jellemző. Ezért ezen alakok megítélése sok beszélőnél kétséges lehet. Itt a legelfogadottabb alakokat soroltuk fel, megengedve, hogy ezek variálódhatnak és csak szűk körben használatosak.

zárt magánhangzós túlrövidülő töveknél fakultatívan rövidít. Ezen alakokban csak a túlrövidítő [XXS] toldalékok esetén van a helyesírásban rövid magánhangzó (pl. *husz-ad(ik)*, *tíz-en(valamennyi)*), a többi nyílt szótagos környezetben a hosszú–rövid tőmagánhangzó realizációja variálódik. A köznyelvben a PL alakok általában rövid magánhangzójúak (pl. *t[i]z-ek*, *h[u]sz-ak* (sötétszürke háttérrel), de a POSS és ACC alakok nagy mértékben ingadoznak (halványabb szürke háttérrel); az analitikus alakok viszont tipikusan hosszú magánhangzójúak (pl. *tíz-ig*, *húsz-ért*), bár ezek is alkalmanként rövidülhetnek. Ennyiben ez a tőtípus a túlrövidülő és a rendes rövidülő típus között helyezkedik el. Ezen túl az ábra felsorolja a stabil hosszú, illetve rövid magánhangzós töveket is (első és utolsó sor).

(96) Számnevek többelseji rövidülése

	[XXXS] FRAC	[(X)XS] PL, ADVZ	[S] POSS	ACC	SUP	[A] TERM
stabil tő	száz-ad(ik)	száz-ak, -an	száz-ad, -a	száz-at	száz-on	száz-ig
hosszú V-vel	pár-ad(ik)	pár-ak, -an	pár-ad, -a	pár-at	pár-on	pár-ig
túlrövidülő tő	negy-ed(ik), -ven harm-ad(ik), -inc	négy-ek, -en hárm-ak, -an	négy-ed, -e hárm-ad, -a	négy-et hárm-ad	négy-en hárm-on	négy-ig három-ig
túlrövidülő tő zárt V-vel	tíz-ed/-en... husz-ad/-on...	t[i]z-ek, -en h[u]sz-ak, -an	t[i/í]z-ed, -e h[u/ú]sz-ad, -a	t[i/í]z-et h[u/ú]sz-at	tíz-en húsz-on	tíz-ig húsz-ig
rövidülő tő	het-ed(ik), -ven keves-ed(ik)	het-ek, -en keves-ek, -en	het-ed, -e keves-ed, -e	het-et keves-et	hét-en kevés-en	hét-ig kevés-ig
stabil tő rövid V-vel	hat-od(ik), -van (tizen)egy-ed(ik)	hat-ak, -an (...)egy-ek, -en	hat-od, -a egy-ed, -e	hat-ot egy-et	hat-on egy-en	hat-ig egy-ig

A szuperszintetikus toldaléktípus bevezetésének oka a magánhangzó utáni „kötőhangzó” megjelenése volt. A (79a,b) ábrákon láttuk, hogy ez a minta kölcsönhatást mutat a tővégi magánhangzó törlésével: ha törlés van, akkor a kötőhangzó kötelező, ha nincs törlés, akkor a szuperszintetikus toldalékok esetén megjelenő kötőhangzó magánhangzó-hiátust hoz létre. Ugyanez a folyamat játszódik le a számneveknél: az [XXS] és [XS] toldalékokkal. Itt egyetlen ilyen tövet találunk, a kettő tőnek egyes alakjaiban a tővégi magánhangzó kötelezően hiányzik: pl. *(tizen)kett-ed(ik)*, *kett-en*, más alakokban fakultatív *(tizen)kett-ek/kettő-k*, *kett-es/kettő-s* (az alternatív alakok funkciója nem teljesen azonos, de ennek részletezésétől itt eltekintünk). Az alábbi (97) táblázat összefoglalja a szóban forgó típusokat (a kötelezően kötőhangzós alakokat sötétszürke, a fakultatívan kötőhangzósokat világosszürke háttérrel jelöltük, a tővégi V-törlés helyszíneit szaggatott vonallal határoltuk el.

(97) Számnévi V-tövek viselkedése (szuper)szintetikus toldaléktípusokkal

	[XXXS]	[XXS]	[XS]		[S]	
	FRAC	ADVZ	PL	ADJZ	1PL	2SG
stabil V-végű tő	bé-ed alfá-ad	bé-en alfá-an	bé-k alfá-k	bé-s alfá-s	bé-nk alfá-nk	bé-d alfá-d
	annyi-ad (milliom-od) ?csomó-ad	annyi-an millió-an csomó-an	annyi-(?a)k millió-(?a)k ?csomó-k	annyi-s millió-s ?csomó-s	annyi-nk millió-nk csomó-nk	annyi-d millió-d csomó-d
	V~C tő	kett-ed kett-en	(...)kett-ek / kettő-k	kett-es / kettő-s	kettő-nk	kettő-d

A fenti mintákban nem foglalkoztunk a formailag birtokosjelölőt tartalmazó, de jelentésében csoportjelölő alakokkal, amelyek egyéni mintákat mutathatnak. Így a *mindannyi-unk/-atok*, *valamennyi-ünk/-etek* olyan mintát mutat, amelyben egy [S] típusú toldalék kötőhangzója magánhangzó után megjelenik, és kontrasztot képez a valóban birtokos jelentésű és szokásosan viselkedő kötőhangzó nélküli *annyi-nk/-tok*, *valamennyi-nk/-tek* alakokkal. Lehetséges, hogy ez a hiátusos megjelenés az ADVZ alakok ((*mind*)*annyi-an*, *valamennyi-en*) mintájának analógiájára jött létre.¹⁹²

A fenti váltakozások elterjedtségének és komplexitásának következménye az alakok közötti kontrasztok sokszínűsége. A fenti esetekben előfordul, hogy különböző toldalékok mássalhangzó-tartalma azonos: például a FRAC és a birtokos 2SG ugyanúgy *-d*, és az ADVZ és a SUP ugyanazt az *-n* mássalhangzót tartalmazza. Az, hogy a megfelelő alakok egybeesnek-e, több tényezőtől múlik: számít az alakok harmonikus osztálya (előlképzett kerekítetlen vagy sem), és hogy milyen továltakozás történik az adott tónél (sima rövidülés, túlrövidülés), illetve, magánhangzó-végű tónél megjelenik-e kötőhangzó és/vagy törlődik-e tővégi magánhangzó. Az alábbi (98) táblázat ezt foglalja össze: sima, továltakozást nem mutató töveknél (98i) a harmonikus osztály számít: az ADVZ és a SUP esetén csak az előlképzett kerekítetlen töveknél van homonímia, ekkor a kerekítési harmónia szabályai szerint az *-an~en* és az *-on~en~ön* toldalékok ugyanazt az *-en* alternánst veszik fel (*kilenc-en*, *tíz-en*, (*harminc*)*egy-en*) – a kontrasztot mutató alakokat szürkével kiemeltük. Más esetekben a kötőhangzó nyíltsága (és kerekítése) kontrasztot hoz létre: *hat-an* – *hat-on*, *öt-en* – *öt-ön*,

192 A csoportjelölés egyediségét az is mutatja, hogy tőszámneveknél is lehetséges a tő és a formailag birtokos toldalék között olyan magánhangzó, amely nem a szokásos, pl. *mindannyi-ótok/?-ónk*, *hárm-ótok/?-ónk* (sőt *négy-ötök/?-ónk*) vagy *%hárm-otok* (szemben a szokásos birtokos *hárm-atok* alakokkal). A 3PL csoportjelölés sem a szokásos: pl. *öt-ük*, *kette-jük* (csoportjelölés) vs. *öt-jük*, *kettő-jük* (birtokos). A helyesírásban *j* nélküli csoportjelölő *mindannyi-uk*, *valamennyi-ük* alakok is ebbe a sorba illeszkednek, de itt az *i* mellett fellépő kötelező hiátustöltés ezeket homofónná teszi a szabályos birtokos *annyi-juk*, *valamennyi-jük* alakokkal.

nyolc-an – *nyolc-on* stb. A FRAC és a 2SG esetében azonban a tő utáni magánhangzók egységesen *o~e~ö~a* váltakozást mutatnak tehát az alakokban nincs különbség (pl. *kilenc-ed*, *hat-od*, *öt-öd*, *nyolc-ad*), viszont a két toldalék az utána álló toldalék nyíltságára eltérő kikötést tesz: a FRAC nem-nyitó, a 2SG nyitó szuffixum, így az accusativusi toldalékok alakokban már különbség lesz: *hat-od-ot* – *hatod-at*, *öt-öd-öt* – *öt-öd-et*, *nyolc-ad-ot* – *nyolcad-at*, ez alól csak az előlképzett kerekítetlen magánhangzójú *kilenc-ed-et* alak kivétel a zárt–nyílt e-t nem megkülönböztető nyelvváltozatokban – a jelenségről lásd Kornai (1994), Rebrus és mtsai (megj. alatt).

A rövidülő tövek esetében (98b) az *-n* szuffixumok esetén a sima rövidülő tövek különböznek (*het-en* – *hét-en*), viszont a túlrövidülők egybeeshetnek (*négy-en*), hiszen az ADV rövidítő a SUP nem rövidítő toldalék, viszont egyik szuffixum sem túlrövidítő. (A *hárm-an* – *hárm-on* túlrövidülő esetében a tő azonos, viszont a harmonikus osztály miatt a toldalékok kötőhangzója különböző.) A *-d* toldalékok esetében a kontraszt fordított: a sima rövidülő tövek azonosak (*het-ed*), viszont a szuffixumok különböző túlrövidítő státuszuk miatt a tövek különböznek (*negy-ed* – *négy-ed*, *harmad* – *hármad*). A magánhangzóra végződő tövek (98c) esetén mindig van kontraszt hiszen a FRAC és az ADVZ hiperszintetikus toldalékok, a kötőhangzójuk V-tő esetén is megjelenik, míg a birtokos 2SG és a SUP sima szintetikus toldalékok, melyeknél itt nincs kötőhangzó (pl. *annyi-ad* – *annyi-d*, illetve *annyi-an* – *annyi-n*, ez a betűszavakra is áll, pl. *ká-ad* – *ká-d*, illetve *ká-an* – *ká-n*). Tővégi V-t törülő tulajdonságaik is így oszlanak meg, így a kötőhangzó megjelenése az ilyen váltakozást mutató tőnél magánhangzótöréssel jár együ, ami szintén kontrasztív alakokat hoz létre: (*tizen*)*kett-ed* – *kettő-d*, illetve *kett-en* – *kettő-n*.

Ebben a részben azt láttuk, hogy a tövek és toldalékok különböző típusai és altípusai, amelyek meghatározzák a komplex, gradualitást mutató paradigmarendszert még a szavak egy viszonylag szűk osztályán is, mint amilyen a számnevek, rendkívül bonyolult rendszert mutatnak, amely az azonos kitévőjú toldalékok esetén is alaktani szembenállásban nyilvánul meg. Az ilyen kontrasztok fennállására, illetve ha léteznek, akkor típusaira nagyfokú heterogenitás jellemző, amely az adott alakok paradigmarendszerben elfoglalt pozíciójából következik (melyik tőtípus, melyik toldaléktípus).

(98) Azonos C-t tartalmazó toldalékokkal ellátott alakok kontrasztjai és ezek okai

	FRAC -d	2SG.POSS -d	ADVZ -n	SUP -n
a. nem rövidülő tő:	(+ACC: harmónia)		kötőhangzó: harmónia	
i. elülső réses	<i>kilenc-ed(-et)</i>	= <i>kilenc-ed(-et)</i>	<i>kilenc-en</i>	= <i>kilenc-en</i>
ii. hátsó	<i>hat-od(-ot)</i>	(=) <i>hat-od(-at)</i>	<i>hat-<u>a</u>n</i>	≠ <i>hat-<u>o</u>n</i>
iii. elülső kerek	<i>öt-öd(-öt)</i>	(=) <i>öt-öd(-öt)</i>	<i>öt-<u>e</u>n</i>	≠ <i>öt-<u>ö</u>n</i>
iv. nyitótő	<i>nyolc-ad(-ot)</i>	(=) <i>nyolc-ad(-at)</i>	<i>nyolc-<u>a</u>n</i>	≠ <i>nyolc-<u>o</u>n</i>
b. rövidülő tövek:	tő: túlrövidülés		tő: rövidülés khgzó: harmónia	
i. sima rövidülés	<i>het-ed</i>	= <i>het-ed</i>	<i>h<u>e</u>t-en</i>	≠ <i>h<u>é</u>t-en</i>
ii. túlrövidülés	<i>n<u>e</u>gy-ed</i>	≠ <i>n<u>é</u>gy-ed</i>	<i>n<u>e</u>gy-en</i>	= <i>n<u>é</u>gy-en</i>
	<i>h<u>a</u>rm-ad</i>	≠ <i>h<u>á</u>rm-ad</i>	<i>h<u>a</u>rm-<u>a</u>n</i>	≠ <i>h<u>á</u>rm-<u>o</u>n</i>
c. V-tő	kötőhangzó: van/nincs tővégi V: nincs/van		kötőhangzó: van/nincs tővégi V: nincs/van	
i. sima nyitó	<i>annyi-<u>a</u>d</i>	≠ <i>annyi-d</i>	<i>annyi-<u>a</u>n</i>	≠ <i>annyi-n</i>
ii. törülő	<i>kett-<u>e</u>d</i>	≠ <i>kett<u>ő</u>-d</i>	<i>kett-<u>e</u>n</i>	≠ <i>kett<u>ő</u>-n</i>

Összefoglalva, a számnevek morfofonológiai viselkedése leképezi a névszóknál tapasztalható graduális mintázatot: a tő- és toldalékváltkozások alapján számos toldaléktípust kell megkülönböztetnünk, amelyek különböző (a szuperszintetikustól a superanalitikusig egyre szűkebb körű) váltakozásokat váltanak ki, illetve tulajdonságokat mutatnak. A névszókra speciálisan jellemző egy specifikus váltakozás, a többelseji magánhangzó túlrövidülése, amely csak a „hiperszintetikus” toldalékok egy részénél, a túlrövidítő toldalékoknál (jele: [XXXS]) játszódik le, az ADVZ -n esetén (jele: [XXS]) nem, pl. *negy-ed* vs. *négy-en*. Így az eddigi toldaléktípusok mellé egy új típust is fel kell tételezni, amelyek kiváltják a túlrövidülést (-d, -dik, van~ven, on~en, -inc). Ezt mutatja az alábbi (99) ábra első oszlopa.

(99) Számnévi tövek viselkedése különféle toldaléktípusokkal

	szintetikusféle						analitikusféle			ál-told.
	XXXS	XXS	XS	S/T			A	XA	XXA	
	-d -dik -vAn -On -inc	-An	-k -s	-m -d -nk -tok	-t	-n	-rA -hOz ...	-szOr	-kor	
V-túlrövidülés (<i>negy-ed; négy-en</i>)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
hiátus á-a/é-e (<i>alfá-ad, ká-an</i>)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
hiátus V-a/e (<i>millió-an, mennyi-en</i>)	+	+	-(+)	-	-	-	-	-	-	-
V-törlés (<i>kett-en, %(tizen)kettők/-ek</i>)	+	+	+/-	-	-	-	-	-	-	-
V-rövidülés (<i>het-et, keves-et</i>)	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
nyílt kötőhangzó (<i>száz-at, sok-at</i>)	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
hangkivetés (<i>hárm-on, ezr-et</i>)	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
kötőhangzó (<i>öt-öt, hat-on</i>)	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
a/e-nyúlás (<i>alfá-ra; alfa-szor</i>)	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-
nem diszharmonikus (<i>öt-ször; öt-kor</i>)	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-
nem koordinálható (<i>öt- vagy tíz-féle</i>)	+	+	+	+	+	+	+	+	?+	-

A fenti (99) ábra ugyanazokat a váltakozásokat és toldaléktípusokat mutatja, mint a (95) ábra (eltekintve néhány igei típustól) az imént említett túlrövidüléssel kiegészítve. A gradualitás igen nagyfokú még ezen a kis szófaji tartományon belül is, aminek a következménye az, hogy egy tőtípusba kevés (gyakran csak egy-két) számnévi tő esik, néhány típusba csak számnévi névmások vagy (a számokat helyettesítő) betűnevek tartoznak. A toldaléktípusok száma 10, ami megfelel (95) ábrában látható 9 névszói toldaléktípusnak, ami a V-túlrövidülés miatt eggyel nőtt, hiszen az [XXS] típust ketté kellett bontani.

6.3. A graduális mintázatba nem teljesen besorolható elemek

6.3.1. Egyedi toldalékok

Vannak olyan toldalékok, amelyek a fenti, (94-95)-ben megadott mintázatba – illetve ennek a (99) ábrában kiegészített változatába – nem illenek bele. Ez a helyzet kétféle módon állhat elő: vagy egy olyan toldalékról van szó, amely (I) a (95) ábrán megadott valamely implikációt megsérti (nem-konzekvens viselkedésű toldalékok), vagy (II) olyan elemről, amelynek olyan egyedi vagy hiányos a megjelenési környezete (speciális disztribúciójú toldalékok), melyből nem lehet megállapítani a toldalék típusát.

A fenti (I) esetre, a nemkonzekvens toldaléokra példa a melléknévképző *-i* toldalék, amely nem váltja ki a tövégi magánhangzó-nyúlást (pl. *utca-i*, *megye-i*), viszont több olyan töváltakozást kiválthat, amelynek általában feltétele a tövégi magánhangzó-nyúlás (pl. hangkivetés: *(ét)term-i*, *malm-i*; *v*-vel bővülés: *tav-i*, *köv-i*), bár a hangkivetés nem teljesen konzekvens (pl. *pokol-i*, *(Disznó-)öböl-i* stb.) Ennek a toldaléknak a külön érdekessége, hogy van olyan töváltakozás, amelyet viszont nem vált ki, ilyen a többelseji magánhangzó-rövidülés: pl. *nyár-i*, *tél-i*. Ezek alapján tehát az alábbi (95b) ábrán bemutatott eset áll elő (a 95b ábra a (95) ábra releváns részeit mutatja).

(95b) Az *-i* melléknévképző viselkedése

példák:	[(XX)S/T] -s, -k, m, -t	SUP -On	ADJZ -i	[A] -rA	[XA] -szOr	[XXA] -kor
V-rövidülés (<i>nyár-i</i> , <i>tél-i</i>)	+	-	-	-	-	-
hangkivetés (<i>étterm-i</i> , <i>barom-i</i>)	+	+	+/-	-	-	-
<i>v</i> -vel bővülés (<i>műv-i</i> , <i>tav-i</i>)	+	+	a +	b -	-	-
a/e-nyúlás (<i>utca-i</i> , <i>megye-i</i>)	+	+	c -	d +	-	-
nem diszharmonikus (<i>ház-i</i>)	+	+	+	+	+	-

A fenti (95b) ábrából nyilvánvaló, hogy akárhova is soroljuk be a toldalékhierarchiában az ADJZ-t, mindenképpen megsérti a váltakozások közötti implikációkat, azaz a graduális mintázatba nem sorolható be. Ennek az oka, hogy olyan keresztmintázatokat találunk, mint amilyen a fenti (95b) ábrán az **a-b-c-d** betűkkel megjelölt cellákban: az **a** és **d** cellákban + érték van, míg a **b** és **c** cellákban – érték (az ilyen zártta nem tehető mintázatokról lásd a 37d ábrát). Ha a tövégi nyílt magánhangzó nyúlásától eltekintünk, akkor az ADJZ *-i* toldalékot a szintetikusféle toldalékok közé sorolhatjuk: a többelseji magánhangzó-rövidülés kivételével a

gyakori tőváltakozásokat kiváltja (ebből a szempontból a SUP toldalékhoz hasonlóan viselkedik (vö. *nyár-i* – *nyár-on*, *étterm-i* – *étterm-en*, *műv-i* – *műv-ön*). A tővégi nyílt magánhangzó nyúlását viszont konzekvensen nem váltja ki, ezért a graduális mintát megsérti (a fenti 85b ábrán ezt a cellát szürkével és vastag kerettel kiemeltük). Azt motiválandó, hogy ez az általános és gyakori *a/e*-nyúlás nem zajlik le (amely még az [A] típusú toldalékok esetén is megfigyelhető), a szóban forgó *-i* melléknévképzőt érdemes összehasonlítani egy másik toldalékkal, nevezetesen a birtoktöbbsítés jelölőjével. Ez utóbbi (nem *i/í*) magánhangzóra végződő tövek esetén ugyanolyan *-i* alakban jelenik meg (pl. *kapu-i*, *hajó-i*), viszont a tővégi nyíltmagánhangzó-nyúlást kiváltja (pl. *fá-i*, *eké-i*). Mivel mindkét toldalék meglehetősen gyakori, és az *a/e*-végű főnevek száma nagy, ezért felvethető, hogy az ADJZ toldalék esetében a tővégi nyíltmagánhangzó-nyúlás felfüggesztésének oka a **morfológiai kontraszt megőrzése**, azaz, annak biztosítása, hogy a kétféle toldalékkal ellátott alakok ne legyenek homonimák, pl. *utca-i* (ADJZ) – *utca-i* (PL.POSS.3SG), *megye-i* (ADJZ) – *megye-i* (PL.POSS.3SG). Általánosan azt mondhatjuk, hogy a **graduális minta**, amely az alakok közötti analógiás kapcsolatokon (fonológiai uniformitáson) alapul **sérülhet a homonimiát elkerülő folyamatok révén**. Ennek oka az uniformitási és a kontrasztfenntartási folyamatok ellenkező elvárásai: míg az előbbi az alakok fonológiai hasonlóságát (a tő és a toldalékváltozatok egységességét), az utóbbi a lehetőségen belüli minél nagyobb különbségét írja elő.

Az ilyen, az uniformitás és a kontraszt közötti ellenirányú hatásra máshol is vannak példák: a *d*-végű igék múlt idejénél a 3.4.2. és 3.4.3. alfejezetekben említett jelenség mögött hasonló mechanizmus van. A *Cd*-végű igék nem egységes típusként viselkednek a kötőhangzó szempontjából: az ilyen alakú gyakori (és részben a többszótagos) igék eltérően viselkedhetnek kvázianalitikusan toldalékolt alakokhoz képest a kötőhangzó megjelenése szempontjából (pl. vö.: *kezd-te* – *kezd-ene*, *mond-tak* – *mond-anak*). A gyakori *Cd*-végű igék kötőhangzó nélkül jelenhetnek meg, mert a kontraszt kiemelése nem annyira fontos: elegendő a zöngésségi kontraszt (vö. *mon[t]unk* – *mondunk*, *ke[szt]em* (= *kezd-tem*) – *kezdem*) múlt, illetve jelen idejű alakokat); míg a ritkább igéknél a fonetikai és így a morfológiai kontraszt kiemelése miatt a kötőhangzó megjelenése kötelező (a részleteket lásd Trón–Rebrus 2005-ben). Ennek következtében azonos prozódíát mutatnak a *Q*-alakokkal (pl. *küzd-öttem* – *küzd-ötök*, *old-otta* – *old-ana*), míg a gyakori *Cd*-végű igék önálló tőtípust alkotnak, amely nem teljesen illik bele a graduális mintába.

A fenti (II) esetre, a toldalékok speciális disztribúciójára számos példa van. Egyrészt ide tartoznak azok a morfológiailag nem egyértelműen elkülöníthető elemek, amelyek tipikusan valamely exponens részét képezik. Például a birtoktöbbsítés említett *-i* jelölője, amely csak a stabil V-végű szótó után vagy a *(j)a~(j)e*, illetve *-é* birtok(os)jelölők után állhat (pl. *kapu-i*, *nap-ja-i*, *nép-e-i*, *Pál-é-i*), ennél fogva nem vizsgálható rajta a legtöbb tőváltakozás. Amelyik vizsgálható, az viszont ellentmondó eredményt ad: a tővégi magánhangzó nyúlása akkor történik meg, ha az *a/e* a tőben van (pl. *fá-i*, *eké-i*), de akkor nem, ha előtte a birtokos toldalék áll (pl. *nap-ja-i*, *nép-e-i*) – erről a problémáról lásd Rebrus (2000), Zsigri (2012). Ugyancsak speciális disztribúciójuk az igei inflexiók paradigma egyes kitevőinek szegmentálható részei, amelyek szám/személy/definitiséget fejeznek ki (csak a hátulsó allomorfort mutatjuk, aminek a releváns részét aláhúzással jelöltük): TN2S *-t_á*, KN2S *-j_á*, TN3P *-t_{ak}*, KN3S *-j_{on}*, %-*j_{ék}*. Ezek az allomorfofok csak az adott idő/módjelölők után állnak, ezért a szokásos tőváltakozások nem vizsgálhatók rajtuk. Hasonlóan nem vizsgálható azon képzők toldaléktípusa, amelyek csak kevés (és esetleg kötött) tővel fordulnak elő, ezek részletes felsorolását lásd Janurik (2009).

A besorolás lehetetlensége abban az esetben is felmerül, ha az adott toldalék nem a szokásos konkatenatív morfológiát mutatja. Ilyenek azok a **templatikus** toldalékok, amelyek tőcsonkítók. Ez a tőcsonkító tulajdonság expliciten megjelenik a templatikus kicsinyítő képzőknél, amelyek szinte kivétel nélkül kétszótagosak. Számos allomorfofjuk van: *-i*, *-ci*, *-csi*, *-si*, *-ó*, *-kó*, *-ka*, *-ca*, *-a*, *-u(s)*, *-ku(s)*, *-cus*, *-esz*, *-er* stb. Közös tulajdonságuk, hogy harmonikusan invariánsak, így potenciálisan diszharmonikus szóalakokat állítanak elő (pl. *cer-ka*, *Fer-ó*, *sün-kó*, *Ter-us*, *komm-er*, *kol-esz*) – erről a tulajdonságukról lásd Rebrus–Szigetvári (2016); (2021); Rebrus és mtsai (2021); Fűköh–Rung (2005). Sajnos egyéb alternációk nem vizsgálhatók éppen az extrém tőcsonkító tulajdonságuk miatt, ezért a váltakozásokon alapuló rendszerünkbe való besorolás lehetetlen.¹⁹³

Ugyancsak limitált a disztribúciójuk egyes nem tőcsonkító templatikus toldalékoknak: ezek a gyakorító igeképzőknél fordulnak elő, pl. a *-kál*, *-ál*, *-kod~ked~köd*, *-dos~des~dös* képzők csak egyszótagú tövekhez járulhatnak, így a legtöbb tőváltakozás nehezen vizsgálható rajtuk, és harmonikus tulajdonságaik is eltérhetnek a többi képzőtől (ezekről lásd Rebrus és mtsai 2021).

193 A templatikus kicsinyítőképzőknél a tőcsonkításon és a magánhangzó-harmónia hiányán túl speciális, máshol nem létező alternációk is lejátszódhatnak, így a nem szabályos magánhangzó-rövidülés (pl. *Péter* – *Pet-i*, *Mária* – *Mar-a*), a motiválatlan palatalizáció (pl. *szendvics* – *szeny-a*, *szeny-ó*) vagy a mássalhangzó-törlés (pl. *dolgozat* – *dog-a*, *Pista* – *Pity-u*), illetve az *-er* képző esetén gemináció (*kalauz* – *kaller*); ezekről részletesen lásd Rebrus–Szigetvári (2021).

6.3.2. Egyedi névszói tövek

Most vizsgáljuk meg az egyedi tőtípusokat. Névszók esetén kevés ilyen találunk, ide tartoznak a *száj* alternatív kivételes alakjai: *szá-m*, *szá-d*, *szá-nk*, *szá-tok*, amelyek töve magánhangzós.¹⁹⁴ Itt C~V tőváltkozás figyelhető meg (*száj-* vs. *szá-*), de ez nem kompatibilis az analiticitási sorrenddel, mert a V-végű tőváltozatot csak a birtokos alakok veszik fel, a többi szintetikusféle toldalék nem (pl. **szá-k*, **szá-s*, **szá-t*). A birtokos alakok ilyen „előresorolása” a toldalékhierarchiában máshol is előfordul, egyes esetekben a tőváltkozás csak ilyen alakokat érint. Például a ma már csak 3. személyű alakokban megfigyelhető magánhangzó-változás: *ajtó* – *ajta-ja*, *ajta-juk* (de *ajtó-m*, *ajtó-k*), *erő* – *ere-je*, *ere-je* (de *erő-nk*, *erő-s*).¹⁹⁵ Ennek azonban nincsen prozodikus vonzata. Van prozodikus vonzata, de ugyancsak ebben a szűk körben (3. személyű birtokos vagy többes számú birtokos alak) létező V~C tőalternáció az, amelyet az *anya*, *atya*, *apa*, *néne*, *%bátya* mutat: ennek egyes birtokos alakjainak tövéből hiányzik a tővégi magánhangzó: *any-ja*, *aty-ja*, *ap-juk*, *nén-jük*, *báty-jai*.¹⁹⁶ Ennek a két tővégi alternációnak a besorolhatatlanságát mutatja az alábbi, a (95) ábra releváns részleteit mutató (95c) ábra: a *j*-t tartalmazó *-ja~je*, *-juk~jük* toldalékalternánsok minden más szempontból analitikusan viselkednek kivéve a szóban forgó alternációk szempontjából. A mintázat nem tehető zárttá, mert az alábbi paradigmaticus táblázatban mind az **a-b-c-d** betűkkel jelölt cellanégyesek, mind az **a'-b'-c-d** betűkkel jelölt cellanégyesek keresztmintázatot mutatnak: **a** (illetve **a'**) és **d** celláiban – értékek szerepelnek, viszont az **b** (illetve **b'**) és **c** cellákban (fakultatív) + értékek.

194 Az, hogy a 3. személyű alakok is a kivételes kötött tövet veszik-e fel, nem eldönthető, mivel a szóban forgó birtokosjelölők elején V~C váltkozás tapasztalható. Így mindkét szegmentálás lehetséges: *száj-a*, *száj-uk*, illetve *szá-ja*, *szá-juk*.

195 Ezek az alakok a tőtől függően léteznek a szabad tőváltozattal is (*%ajtó-ja*, *erő-je*), különösen egyes speciális jelentésekben (pl. *fizikai erői*); egyes esetekben gyakrabban, mint a kötött tőváltozattal (*ajtó-i* – *%ajta-jai*, *erő-i* – *?ere-jei*). Az *-i* melléknévképző gyakran a kötött tövel áll (pl. *mező* – *meze-i*).

196 Az elidegeníthető–elidegeníthetetlen birtokos különbsége egyes esetekben megjelenik: *a világ legjobb apá-ja/?*ap-ja* kifejezés esetén a birtokosnak nem a szokásos használatában a szabad tő jelenik meg. Hezitálást tapasztalunk a többes számú birtokot kifejező esetekben: *?any-jaik* ~ *?anyá-ik*, *báty-jaim* ~ *bátyá-im*.

(95c) A tővégi rövidülés-nyílás különböző toldalékok esetén

típus:	[XS]	[S/T]		[A]	
példák:	-s, -k	-m, -d, -t	-On	-ja~je	-ra~re
rövidülés-nyílás (<i>erő-s; ere-je</i>)	-	^a -	-	^b +(-)	-
tővégi a-törlés (<i>apá-m; ap-ja</i>)	-	^{a'} -	-	^{b'} +(-)	-
V-rövidülés (<i>ut-at; út-ja</i>)	+	+	-	-	-
hangkivetés (<i>bokr-ok, bokor-ja</i>)	+	^c +	+	^d -	-
a/e-nyúlás (<i>fá-k, fá-ja</i>)	+	+	+	+	+

Elképzelhető lenne a jelenségnek az a magyarázata, melyben az ilyen tövek morfszegmentálása nem az itt leírt V/C+ja, hanem V/Cj+a, azaz a tő egészülne ki a j szegmentummal, és a 3.POSS j-nélküli változatai jelennének meg (*erej-ük, ajtaj-a*); és ugyanez a másik váltakozásra (pl. *apj-a, öccs-e*). Ekkor a tőtípus a v-vel bővülő tövekhez hasonlóan V~C típusú lenne (*erő – erej, ajtó – ajtaj, apa – apj, öcse – öccs, bátya – bá[ty]*) – vö. *lő – löv-*, illetve *falv – falv-* tőváltakozásokkal). Ez főleg ez utóbbi esetekben lenne plauzibilis megoldás, mert ezek az alakok kollokviálisan előfordulnak szabad tőként %öccs, %bá[(t)ty]. Ez azonban a tőtípus besorolhatatlanságát nem oldaná meg, mert az így megjelenő -a~e, -uk~ük allomorfozások a többi alternáció szempontjából szintetikus ([S]) típusúak, így a gradualitás implikatív tulajdonságai miatt az ennél szintetikusabb szuperszintetikus ([XS]) toldalékoknak (pl. PL -k, ADJZ -s) is ki kellene váltaniuk az alternációt (ld a fenti ábrán az első oszlopot). Ez azonban nincs így, hiszen **erej-es, ajtaj-ak, *apj-ak, *öccs-es*. Tehát a graduális mintázatba való besorolhatatlanság a morfszegmentálástól függetlenül fennáll.

A töveket érintő másik probléma az olyan hiányos paradigmájú elemekkel kapcsolatos, amelyek az igei defektivitástól eltérően nem fonotaktikai vagy analógiás okból hiányoznak. Ritkán, de találunk ilyeneket: a *plurale tantumok* csak többes számban állhatnak, ezért nem vizsgálható a kötött tövön a többi toldalék hatása, pl. *üzelm-ek, gázműv-ek*. Ezeknek a többes számú birtokos alakjai ugyan léteznek (*üzelm-e-i, gázműv-e-i-k*), de így is csak két toldalék állhat a tövek után (PL -k és a POSS -a~e). *Possessivum tantumok* esetén viszont a nem-birtokos alakok hiányoznak, ilyenek tekinthetők a magyarban az *eleje, elejük, ?elejem, ?elejük* stb.) és a *fia, fiuk, fiam* stb. alakok.¹⁹⁷ Ez utóbbi birtokos alakok a *borjú,*

197 Van néhány nem birtokos toldalék (képző), amely ehhez a tőhöz járul, pl. *fi-al, fi-adzik, Fi-as(tyúk)*. Inflexiós toldalék azonban ehhez a tőhöz – ha önmagában áll – nem járul, ezért alappal

gyapjú, *varjú*, *fattyú* V~C tőalternációt mutató alakok mintájára képződnek: *fi[j]a* – *borja*, *fi[j]uk* – *gyapjuk*, *fi[j]am* – *varjam*. A nem-birtokos alakok viszont a *fi-* tónél hiányoznak? *fi[j]ak* – *borjak*, **fi[j]as* – *gyapjas*, **fi[j]at* – *varjat*.¹⁹⁸ A *fi-* tő esetében a 3. személyű birtokos alakokban a fenti *szája*, *szájuk* alakok esetéhez hasonlóan eldönthetetlen, hogy hol húzódik a tő és a toldalék határa: *fi+ja* vagy *fi+a*; az alakok közötti analógia a teljes alakok között áll fenn.¹⁹⁹

A tövek következő csoportja az, amikor a tövek egy csoportjánál egy viszonylag szabályosan viselkedő tőalternáció valamely tónél csak szórványosan jelentkezik. Ez a jelenség előfordul az összetett szavakban nyitás és hangkivetés esetén (lásd az 5.2.1. és az 5.3.2. részben). Az alábbiakban egy monomorfemikus példát mutatunk, amelyben a V~C tőváltkozást mutató *v*-vel bővülő töveknél merül fel ez az inkonzisztencia. A *v*-vel bővülés szokásosan minden szintetikusféle toldaléknál lejátszódik, pl. *tó* – *tav-as*, *tav-ak*, *tav-azik*, *tav-am*, *tav-a*, *tav-at*, *tav-on*. Vannak olyan tövek, amelyeknél egyes szintetikusféle alakokban a szabad V-tő jelenik meg: *szav-az*, *szav-al*, *szav-ak*, *szav-am*, *szav-a*, *de szó-t* és *szó-n*. Más töveknél még szűkebb az a toldaléktípus, amely kiváltja a *v*-vel bővülést, ilyen a *jó* – *jav-ul*, *jav-ít*, *de jó-k*, *jó-m*, *jó-ja*,²⁰⁰ *jó-t*, *jó-n* alakok. Ez a gradualitás összefér az eddigi feltételezéseinkkel az toldalékok analiticitási sorrendjéről (lásd 85. és 86. ábrák): minél analitikusabb a toldalék, annál inkább valószínű a tőváltkozás. Ezt mutatja az alábbi (89) ábra, ahol a C-tőváltozatok celláit sötétszürke háttérrel jelöltük. Világosszürke háttérrel jelöltük a jelentéshasadással keletkezett *jav-* plurale tantum főnévnek a celláit: *(anyagi) jav-ak/jav-ai(m)*.²⁰¹

vehetjük ezt a tövet possessivum tantumnak.

198 Felmerül az a lehetőség, hogy a *fi-* esetén a többi alakhoz hasonlóan itt is *ú*-törlést tételezzünk fel, így a *fi[j]ú* – *fi[j]a* (vö. pl. *gyapjú* – *gyapja*), ezt azonban a *fiú* és a *fi-* alakjainak jelentéskülönbsége (pl. *fiú-ja*, *fiú-m* ‘partnere’ vs. *fi-a*, *fi-am* ‘gyereke’) miatt elvethetjük, és feltételezzük, hogy a *FIÚ* és a *FI-* két külön lexéma.

199 Összetételi tagként (még akkor is, ha az összetétel elhomályosult, mint a *férfi* esetében) a *fi-* másképp viselkedik, egyrészt vannak nem birtokos alakjai (*férfi-ak*, *királyfi-t*, másrészt a nem 3. személyű birtokos alakok kötőhangzó nélküliek (pl. *férfi-m*, *királyfi-d*), ennyiben a melléknévi V-végű nyitó-tövek mintáját követik (lásd erről Rebrus 2019, Rebrus–Szigetvári 2021).

200 A *javára/javamra* (ítél), *javas(asszony)/javasol* pedig megszilárdult, lexikalizált szerkezetek. Ezek szinkron értelemben már elszakadni látszanak a *jó* melléknév paradigmájától.

201 Terjedőben van a *jav* tő nem defektív használata, ez azonban még nem általános, pl. *%(anyagi) jav*, *%(kulturális) javnak*.

(100) A *v*-vel bővülés különböző esetei

	[(X)XS]	[XS]	[S]	ACC	SUP	[A]
	VRBZ	PL	POSS			TERM
[0] stabil V-tő	só-z	só-k só-s	só-ja só-d	só-t	só-n	só-ig
	jav- ul jav- ít	jó-k (jav- ak)	jó-ja (jav- ai) jó-d (jav- aid)	jó-t	jó-n	jó-ig
[0-1] V~C tő	szav- az szav- al	szav- ak szav- as	szav- a szav- ad	szó-t	szó-n	szó-ig
	tav- azik	tav- ak tav- as	tav- a tav- ad	tav- at	tav- on	tó-ig
[1] stabil C-tő	sav- az	sav- ak sav- as	sav- a sav- ad	sav- at	sav- on	sav-ig

A fenti graduális mintázat azt mutatja, hogy egy ilyen kisebb tőtípusnál, mint a *v*-vel bővülő tövek és az ebből a szempontból vegyes tövek is az analitikussági sorrenddel konzisztens mintázatot adnak. A szintetikusféle toldalékokon belül a fenti három releváns osztály (igeképzők, többes szám/birtokos, illetve esetjelölő (SUP, ACC) morfológiai szempontból is elkülönül: ezek fenti analitikussági sorrendjét jól tükrözi a szóalakokon belüli sorrend (hagyományos terminológiával: képző < jel < rag). Ezt az analógiás megfontolások is támogatják: azok a csoportok viselkednek azonos módon, amelyek funkcionális (szemantikai) hasonlósága nagyobb. Így nem véletlen, hogy a *szó* tő az esetjelölők esetében regularizálódik (*szó-t*, *szó-n*), illetve a *jó* melléknév *v*-vel bővülése csak az igeképzőknél maradt meg (*jav-ul*, *jav-ít*). Illetve ez utóbbi esetben a jelentéshasadást elindító lexikális variáció a nem-esetjelölőknél keletkezik (*javak*, *jav-aim*). A toldalékoknak az alakok jelentésében való relevanciájáról, lásd Bybee (1985).

6.3.3. Egyedi igei tövek

Mielőtt az egyedi igei tőtípusokat megvizsgálánánk, érdemes kitérni arra a jelenségre, amely egyes igetövek és toldalékok határán tapasztalható: ez a morfológiai okokból motiváltan mássalhangzó-nyúlás. Egyes esetekben a magánhangzévégű tőalak felveszi a toldalékkezdő magánhangzót, így V-tővé helyett VC-jelenik meg a toldalék C-je előtt.²⁰² Erre példa az egyszótagú C~V váltakozást mutató sz-tövek viselkedése; ekkor ha V-tőalak áll, akkor tipikusan gemináció van: *te-+d* → *tedd*, *ve-+ni* → *venni*, *vi-+ne* → *vinne*; illetve ilyen a *jön* ige

202 Azt, hogy a geminálódott toldalékkezdő mássalhangzót a tőhöz tartozónak vesszük, csak a bemutatás könnyebbége indokolja. Itt mindenhol teljes szóalakokat hasonlítunk össze, ezért az ilyen morfszegmentálási kérdéseknek elméleti jelentősége nincsen.

egyedi paradigmája is (erről később, a fejezet végén szólunk): $j\ddot{o}-+j \rightarrow j\ddot{o}jj$, $j\ddot{o}-+sz \rightarrow j\ddot{o}ssz$.²⁰³ Hasonlóan a *v*-vel bővülő igetöveknél $l\ddot{o}+d \rightarrow l\ddot{o}dd$, $l\ddot{o}+t\ddot{o}k \rightarrow l\ddot{o}[tt]\ddot{o}k$; esetenként nem kötelező a gemináta realizáció, de nagyon gyakori, pl. $l\ddot{o}+sz \rightarrow l\ddot{o}[(s)sz]$, $l\ddot{o}+j \rightarrow l\ddot{o}[(j)j]$. A *lesz* igető esetén a 3SG tóalak végén az *sz* hang szintén geminálódik $le[ssz]$. Az IN2S *-sz* geminációja még kötőhangzó után is lehetséges, pl. $tart+sz \rightarrow tarta[(s)sz]$,²⁰⁴ a múlt idő *-t* jelölője pedig mindig geminataként jelentkezik magánhangzó után, pl. $j\ddot{o}-tt$, $ve-tt$, $l\ddot{o}-tt$, $tart-ott$. A gemináció könnyen motiválható azzal a megfigyeléssel, hogy az igetövek tipikusan mássalhangzóra végződnek, és a fenti toldalékok nagyon gyakran C+C mássalhangzó-csoportot alkotnak a tővel. Abban az esetben, ha az igető V-re végződik, ez a CC mássalhangzó-csoport analógiásan „újratemelődik” gemináció révén.

Az, hogy megtörténik-e a gemináció, több tényezőtől függ: fonológiai és analógiás faktorok is szerepet játszanak benne. Analógiás tényező az, hogy szóvégen nagyobb a valószínűsége a mássalhangzó-nyúlásnak. Ennek az oka az, hogy a fentebb említett C+C konfiguráció gyakrabban fordul elő egyetlen mássalhangzóból álló toldalékokkal (azaz szóvégen).²⁰⁵ Fonológiai tényező az, hogy a gemináció valószínűsége annál nagyobb, fonológiailag minél jelöletlenebb az így létrejövő szekvencia. A jelöltség az előtte álló magánhangzó hosszúságában (hosszú V-k után a hosszú C jelöltebb), és a C szonoritásában és zöngéességében jelentkezik: minél szonoránsabb a mássalhangzó, annál jelöltebb a gemináta, azaz a legkevésbé szonoráns mássalhangzóknál várjuk a leggyakrabban a geminációt. Az alábbi (101) táblázat ezt mutatja a releváns igealakokra: a sorok az egyes tőtípusokat, az oszlopok az egyes (potenciálisan) gemináta mássalhangzókat mutatja balról jobbra növekvő szonoritási sorrendben; minden cellában a felső a szóvégi, a alsó az intervokális helyszín. Sötétszürke háttérrel vannak a kötelezően geminálódó esetek, világosszürkével a variálódó esetek (ez lehet ingadozás, de lehet lexikális, az igetőtől vagy a toldaléktól függő variáció).

203 A *jönnek*, *jönne*, *jönni* alakokban is gemináta áll, ez azonban magyarázható az igeének a *jön* tövével, ezért itt nem soroltuk fel.

204 Ennek az elterjedtsége felveti azt a lehetőséget, hogy a *-sz* toldalékot a múlt időjel *-t(t)* mintájára magánhangzó után eleve hosszú *-ssz* alakban vegyük fel.

205 Ez szembe megy azzal az univerzális megfigyeléssel, hogy a szóvégi gemináták jelöltebbek (kevésbé felismerhetők), mint az intervokálisak. Viszont a magyarban más eset is vannak, ahol a szóvégi gemináció gemináció gyakoribb, mint a szó belseji, ez az idegen szavak átvétele, ahol zöngétlen réshangok esetében egytagú szavaknál kötelezőnek tűnik (pl. *(autó-)*sto[pp], *(Brad)* Pi[tt], [repp] (= *rap*) ‘zenei műfaj’).

(101) Gemináció morfhatáron igéknél szóvégen és intervokalikusán (kiejtés szerinti alakok)

	tt -tt (PRT) tOk (2PL)	dd -d (KD2S) -dOgÁl	jj / ggy -j (KN2S) -jUk (ID1P)	ssz -sz (KN2S)	nn -nA(COND)	ll, vv -vA (CNV) -lAk (2<1SG)
egyedi C~V jön ~ jő-	jött jöttök	–	jöjj	jössz	jönne	(%jőve)
sz-tő C~V vesz ~ ve-	vett	vedd iddogál	(végy/higgy)	(vesz/lessz)	venne	véve/?evve
v-tő V~C lő ~ löv-	lőtt lőttök	lődd nőddögél	%lőjj lőjük (kij.)	%lőssz	lőne	lőve, lőlek
kötőhangzó után	tartott tartotok	–	–	%tartassz	tartana	tartalak

A fenti (101) táblázat első két oszlopában azt látjuk, hogy zárhang-kezdű toldalékok esetén (-t, -d, -tok~tek~tök, -dogál~degél~dögél) mindig kötelező a gemináció egy kivétellel, ez a kötőhangzós 2PL toldalék esete (pl. *tart-otok*).²⁰⁶ A *j* esetén szó végén gyakori a gemináció (jőjj, %lő[jj]), ami így nem approximánsként, hanem zöngés palatális réshangként, azaz [j:]ként realizálódik.²⁰⁷ Ha viszont nem szóvégi a *j*, akkor a hosszú mássalhangzós ejtés ritkább, ez a kijelentő módú (*le*)lőjük alak; kontrasztban van ezzel a kötőmódú %lő[jj]ük (*le*)! alak, ahol a gemináció általánosabb. Ez a paradigmatiszematikus uniformitási hatás szisztematikus: ha egy toldalék szó végén geminátaként realizálódik, akkor továbbtoldalékolva szó belsejében is gemináta marad: pl. *tartott* – *tartottam*, %lő[jj] – %lő[jj]ed.

A kijelentő módú (*le*)lő-jük és a jelen idejű *tart-otok* azonban nem ilyen: itt a toldalékkezdő C nem áll soha szó végén, ezért itt nincs gemináció. Az -sz toldalék viszont mindig szó végén áll, és általában geminálódik, még kötőhangzó után is. A szonoránsok viszont nem: ezek közül csak az *n* geminálódik, és csak az olyan esetekben, amikor más tő hiányában nincs más lehetőség, pl. *venni*, *venne* (lásd az sz-tövek javító folyamatairól a 4.5.4. alfejezetben írtunk). Más hangok nem geminálódnak akkor sem, ha magánhangzónélkül tőváltozat után állnak, pl. %jő-ve, té-ve, lő-ve és lő-lek, *tart-alak*.²⁰⁸ Figyeljük meg, hogy

206 Elképzelhető, hogy a gemináció hiányának a funkciója a múlt idejű alakokkal való kontraszt fenntartása, így pl. a (*ti*) *jelent-etek* – (*ők*) *jelent-ett-ek* alakok közötti különbség fennmarad.

207 Az sz-tövek felszólító alakja *j* helyett *gy*-t tartalmaz, ez a *higgy* kivételével rövid, viszont ez a rövid C csak akkor állhat szó végén, ha a tőbeli magánhangzó hosszú: *véggy*, *téggy*, *léggy* és az archaikus %víggy, %éggy. Ha a rövid V-s tővel állnak, akkor nincsen rövid felszólító alak (**vegy*, **tegy*, **vigy*), hanem a továbbtoldalékolást kell használni (*vegy-él*, *vigy-él*, *igy-ál* stb.)

208 A szubstandard ?%evve, ?%ivva alakokban itt is lehet gemináció. Köszönöm Ittész Ambrusnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

amennyiben létezik a tőnek hosszú magánhangzós alakja, ezekben az esetekben tipikusan az használatos (%jő-ve, té-ve, vé-ve, lé-vén, illetve ritkábban %híve ‘hisz’, %víve, %íva, %éve).

Az egyedi paradigmájú igealakok közül²⁰⁹ a legszembeötlőbb a JÖN kötőmódjának alternatívája (*gyere, gyertek*). Ez az egyedi tő ráadásul morfológiai defektivitást is mutat, csak 2. személyű alakokban állhat.²¹⁰ Bár a 2SG *gyere* alak végződése egyedi (indefinit alak sohasem végződik *e-re*), a 2PL *gyertek* alakban ugyanez a tő szerepel a rendes szám/személyjelölővel. Tehát a *gyere* alak bár egyedi, ez az **idioszinkrázia nem teljes**: a *gyer-* tő megjelenik más alakokban. Ez gyakori jelenség a morfológiailag kivételes alakoknál: legalább vagy a tőváltozat (kezdőszekvencia) vagy a toldalék (végszekvencia) a paradigma több helyén szerepel ugyanabban a funkcióban. A létige 2S alakja (*vagy*) is ilyen, ahol nem szerepel NDF 2SG szám/személyjelölő, de ugyanez a tőváltozat felbukkan máshol is (pl. *vagy-ok, vagy-unk, vagy-tok*). Fordított viszony is lehetséges: például a *sok – több, kettő/két – második* idioszinkráziák esetén az utóbbi középfokú alakok kezdőszekvenciája egyedi vagy más jelentésű tőként használatos (*tő-*, illetve *más-*), de végződések a szokásos középfokú, illetve sorszámnevi alak végződését (*-bb*, illetve *-odik*) tartalmazzák.²¹¹

A további három olyan ige, amely egyedi paradigmát mutat a VAN, a MEGY és a JÖN.²¹² Nézzük meg ezeknek a paradigmáját! A **létige** paradigmájában több tőváltozat szerepel: *van, vagy-* (INDV), *vol-* (PRT, COND), illetve egyes alakokban szuppletív: a *lesz/le-/lev-* tő jelentkezik (SBJV, COND, INF, FUT). Ez a vegyes kép egyáltalán nem illeszthető be a toldaléktípusok analitikus–kvázianalitikus–szintetikus hármásába: a **tőalternáns** kiválasztása **morfológiai alapú**. Ezt tükrözi a jelen idő kijelentő módban a tőválasztás is: a 3. személyű alakok a *van* tőváltozattal állnak (*van, van-nak*), a többi alak a *vagy-* tőváltozattal (*vagy-ok, vagy, vagy-unk, vagy-tok*), függetlenül attól, milyen toldaléktípusba tartozik a szám/személyjelölő. Így morfofonológiai a rendszer nem

209 A *nincs* igeformára itt nem térünk ki extrém morfológiai defektivitása miatt (lásd 4.6.), ennek csak jelen idejű kijelentő módú 3. személyű indefinit alakjai vannak: *nincs(-en), nincs-enek*.

210 A *gyerünk* alakot nem soroltuk ide, mert igazából csak mondat élén állhat mondatbevezetőként, és így szűkebb értelemben nem a JÖN paradigmájához tartozik: az olyan beágyazott szerkezetekben, mint az *Azt akarja, hogy gyere/gyertek el.* nem állhat: *Azt akarja, hogy jöjjünk/*gyerünk el.* Ugyancsak nem állhat felszólításként mondat belsejében: vö. *Holnap a térre gyere/gyertek!*, de *Holnap a térre jöjjünk/*gyerünk!*

211 Ezt a megfigyelést erősítik az angol *do – done, was – were* párok ahol legalább a kezdőszekvencia közös, illetve a *went* alak is, melynek kezdőszekvenciája máshol nem létezik, de a végződés (*-nt*) az adott környezetben múlt időben gyakori (vö. *sent, ment* stb).

212 Az (*el*)vész ige rövidülését (pl. *(el)vesznek, (el)veszett*) nem számítva, ez a folyamat ma már csak ennél az igeformánál tapasztalható bizonyos beszélőknél.

szabályszerű: a Q-toldalék mindkét tóváltozatot kaphat: *van-nak* vs. *vagy-tok*, és mind a 3SG, mind a 2SG alakban toldalék nélkül áll az alak, de különböző tóváltozatokkal (*van* vs. *vagy*). A 3. és a nem 3. személy itt tapasztalható megkülönböztetése morfológiailag indokolt, a beszédhelyzetben résztvevő (1. és 2. személy) és nem-résztvevő (3. személy) beszédaktusbeli szerep (*speech-act participant*) számos nyelvben előforduló különféle jelenséget magyaráz (lásd Benveniste, 1947; Forchheimer, 1953).

A *MEGY* ige esete azonban a létigétől különböző. Több tóváltozata (*megy*, *men-*, *me-*) közül nem jelen idő kijelentő módban a *men-* a leggyakoribb: Q-toldalékokkal és múlt időben ezt veszi fel (*men-ne*, *men-ni*, *men-t*). Jelen idő kijelentőben az S1-toldalékokkal és alapalakban a *megy* tövet (*megy-ek*, *megy-ünk*, *megy*), míg Q1-alakjainál a *men-* tő szerepel (*men-nek*, *men-tek*). a 2SG alakban viszont egy hosszú magánhangzós egyedi tő áll, amely vagy a *megy* tőnek módosult alakja (*mégy*), vagy a köznyelvben gyakrabban a rövid tő módosult alakja a 2SG toldalékkal ellátva: *mé-sz*. Ebben az esetben a jelen idő kijelentő módban a **tóváltozatok** kiválasztása alapvetően **morfofonológiai** alapú: inkább a toldaléktípusokat követi és nem a morfoszintaktikai értékek közötti általánosításokat.

A *JÖN* ige esetén a *jön*, *jöv-*, *jö-* (és esetleg a *jő-*) tőallomorffal kell számolnunk. Ezek közül a Q-alakok a geminációt választják (*jössz*, *jött(ek)*, *jöttök*, *jönne*, *jönni*), azaz ezek tővégi C-je nem egyértelmű (*sz*, *t* vagy *n*). Ez a toldaléktípusok és a tőtípusok közötti nem megfelelés tükröződik a jelen idő kijelentő módú alparadigmában is: a Q1-alakok rövid tővel (*jő-ssz*), *t*-tővel (*jöt-tök*) és *n*-tővel (*jön-nek*) is előfordul. Az S1-alakok *v*-tővűek: *jöv-ök*, *jöv-ünk*. A morfofonológiai típusok helyett viszont nézhetjük a morfoszintaktikai értékek által meghatározott rendszert is. Azt találjuk, hogy a személy szerint (részbeni) egyezés van: az 1. személyű alakok *v*-tővűek (*jöv-ök*, *jöv-ünk*), a 3. személyű alakok *n*-tővűek (*jön*, *jön-nek*). A 2. személyű alakok is egyezést mutatnak, ha a szokásos *jöt-tök* alak helyett az egyre terjedő %*jössz-tök* alakot vesszük figyelembe. Látjuk tehát, hogy a *JÖSZ* ige tóváltozatának a kiválasztása is inkább a **morfológiai** értékeket (személy), mint a morfofonológiai típusba sorolást követi.

Az összehasonlítás kedvéért fenti egyedi igeik után nézzük meg a már korábban az 1.4. alfejezetben tárgyalt *v*-vel bővülő töveket. Ezek nem egyediek, bár kis számú tő tartozik a típusba (*lő*, *nő*, *szó*, *fő*, a ritka *nyű*, *ró*, *rí*, illetve a régies %*fú*, %*búvik*, %*szí*, %*ví*, %*hí* alakok).²¹³ A *v*-vel bővülő tövek teljes egészében illeszkednek a morfofonológiai mintázatba:

²¹³ Ezek egy részének tőmagánhangzója rövidül (*lő* – *lövök*, *ró* – *rovok*), más része nem (*rí* – *rívok*, *fú* – *fúvok*), némelyiknél beszélőtől függő variáció van (*fő* – *fővök/fövök*, *nyű* – *nyűvő/nyüvök*).

a v-végű tőváltozat a szintetikus toldalékok előtt, a magánhangzózóvégű tőváltozat a többi toldalék előtt (jelen idő kijelentő módban az alapalakban és a Q-alakokban) jelenik meg. Az alábbi (102) ábra az említett három egyedi és a v-tövek jelen idő kijelentő módú alparadigmáját mutatja: szürke háttérrel a nem szabad tőváltozatok állnak, fehér háttérrel a szabad tőalakot tőváltozatként felvevők. Látható, hogy az egyedi paradigmájú igék (102i-iii) tőváltozatai különbözően oszlanak meg: a *van* és a *jön* a személy morfoszintaktikai értékei mentén (az ábrán „vízszintesen”) választanak tőalternánst, a *megy* és a v-vel bővülő igék viszont morfoszintaktikailag értelmezhetetlen módon veszik fel a tőalternánst. Ez utóbbiakban (102iv-vi) a V-tő és a v-tő radikálisan másképpen oszlik meg a nemdefinit és a definit alparadigmában. Ez utóbbi esetben a harmonikus osztály is számít, a 3SG, 2PL és 3PL szám/személyekben levő definitjelölő *-ja~i* allomorfiának megfelelően, ahol az első analitikus, a második szintetikus toldalékváltozat (*ró-ja* vs. *löv-i*).

(102) Egyedi igei tőtípusok: morfológiai vagy morfofonológiai általánosítások

	i. VAN 3. vs. 1/2.		ii. MEGY [S1] vs. [Q]		iii. JÖN 1. vs. 3. (vs. 2.)	
	S	P	S	P	S	P
1	<i>vagy-ok</i>	<i>vagy-unk</i>	<i>megy-ek</i>	<i>megy-ünk</i>	<i>jöv-ök</i>	<i>jöv-ünk</i>
2	<i>vagy</i>	<i>vagy-tok</i>	<i>mégy-sz</i>	<i>men-tek</i>	<i>jö-sz</i>	<i>jösz/t-tök</i>
3	<i>van</i>	<i>van-nak</i>	<i>megy</i>	<i>men-nek</i>	<i>jön</i>	<i>jön-nek</i>
	iv. LŐ/RÓ (NDF) [Q] vs [S]		v. LŐ (DEF) [A] vs [S]		vi. RÓ (DEF) [A] vs [S]	
	S	P	S	P	S	P
1	<i>löv-ök</i>	<i>löv-ünk</i>	<i>löv-öm</i>	<i>lő-jük</i>	<i>rov-om</i>	<i>ró-juk</i>
2	<i>lő-sz</i>	<i>lő-[tt]ök</i>	<i>löv-öd</i>	<i>löv-itek</i>	<i>rov-od</i>	<i>ró-játok</i>
3	<i>lő</i>	<i>lő-nek</i>	<i>löv-i</i>	<i>löv-ik</i>	<i>ró-ja</i>	<i>ró-ják</i>

Összefoglalva az egyedi paradigmájú elemek sokszor csak részbeni egyezéseket mutatnak a paradigmában előforduló alakokkal. Ez az egyezés lehet, hogy csak a kezdőszekvenciában (pl. *gyere* – *gyertek*), lehet, hogy csak a vég szekvenciában (pl. *több* – *nagyobb*) realizálódik. Egyes esetekben mindkét hasonlóság fennáll, de a konkrét tő vagy toldalék más, az adott alakhoz nem szorosan kapcsolódó funkcióban áll, szigorúan véve más paradigmából való, pl. *első* – *elől*, *első* – *hátsó*. Ilyen helyettesítő elemekre szabályosabb esetekben is van példa, ilyen a létigének több alakban megfigyelhető helyettesítése a *lesz* ige alakjaival (pl. *le-het*).

Előfordul az az eset is, amikor mindkét részszekvencia azonos paradigmából való, de a konkrét alakú tő és toldalék más alakban nem szerepel, azaz a szokásos tőnek egy módosult formájából való (pl. *szép* – *sz**e**-bb*, *jó* – *jo**-bb***); ugyanez toldalékoknál is előfordul, amikor a toldalék adott formája csak néhány alakban van meg (pl. *ve-**gy**-él*, *lé-**gy***). Sokszor az egyedi tő olyan általánosabb (de nem teljesen szabályosan lejátszódó) folyamatok eredménye, amelyek több elemnél lezajlanak: pl. magánhangzó-nyúlás vagy rövidülés (*ve-het* – *ve-**e***; *jő-ssz* – *jo**-ve***, illetve *jó* – *jo**-bb***); illetve gemináció (*lő-[**jj**]*, *jöttök*, *venne*). Így azt mondhatjuk, hogy az **idioszinkrázia** még ezekben az egyedien viselkedő esetekben **sem teljes**. Az egyedien viselkedő tövek eloszlása tőallomorfia esetén sem véletlenszerű: egy ilyen tő többször előfordul az adott paradigmában, akkor a **tőváltozatok eloszlása** tendenciaszerűen kétféle mintát követ: **morfofonológiai** minta szerint a (kivételes) tőváltozatok azok szerint a morfofonológiai tőtípusok szerint oszlik meg, amelyek egyéb tőalternációnál is relevánsak. **Morfológiai** minta esetén a tőtípusok eloszlása nem követi a toldaléktípusokat, viszont a morfoszintaktikai értékek közötti univerzális felosztásnak felel meg (pl. *személy*, illetve *résztevő* vs. *nem-résztevő személy*).

Összefoglalás (tézisek)

A morfofonológiai jelenségek paradigmaalapú vizsgálatának eredményei az alábbi, egymással összefüggő állításokban foglalhatók össze. Az alábbi 1-2. pontok a minták gradualitásáról, a 3. az alakok közötti variációról, a 4. pedig az ezzel kapcsolatban álló defektivitásról szól. Az 5-6. pont a mintázatok komplexitását, a 7-8. ennek a nyelvi leírásban való következményeit taglalja. A 9-10. pontok témája a toldalékolási típusoknak vizsgálata általános nyelvészeti szempontból, illetve a magyar morfofonológia részletes tanulmányozása révén.

1. A hangtani-alaktani mintázatokról

A **morfofonológiai** (ezen belül az ebben a tanulmányban részletesen vizsgált prozodikus) mintázatokra általában teljesül mindkét dimenzióban (azaz a tövek, illetve a toldalékok felől) vett monotonia-elv, a **zárttság**: zárt mintázatokban az azonos módon viselkedő minták a paradigmaticus térben megszakítatlan módon (folytonosan) helyezkednek el minden dimenzióban (2.3.). A zárt mintázatok leggyakrabban **graduálisak** (a tövek és toldalékok megfelelő sorrendezésével graduálissá tehető), és ritkábban kategorikusak (azaz egy minta előfordulása a megfelelő tő- és toldaléktípus egyszerű konjunkciójával leírható) – 3.5. A mintázatok **komplexitása** jól mérhető a leíráshoz szükséges különböző tő- és toldaléktípusok számával, ez graduális mintázat esetén a két mintát elválasztó határvonal lépcsőinek számával közelíthető. A graduális mintázatok a tő- és toldaléktípusok egyfajta sorrendjét feltételezik, és két minta esetén **implikációs** szerkezetet takarnak: egy cella mintájából mindkét dimenzióban következtetni lehet arra, hogy a tőle sorrendben valamely irányban álló típusok mintája is ugyanaz lesz (3.5.; 5.4.). A graduális mintázat funkcionális hatása az, hogy a paradigmában egyes elemek viselkedéséből **jósolni lehet** más elemek viselkedésére (ugyanaz a nem zárt mintákra nem lenne igaz).

2. A lépcsőzetesség okairól

A gradualitás **természetesen** alakul ki a kategorikus mintákból, és önmagát képes újra és újra előállítani: egy kategorikus mintázat a határon levő elemek **instabilitása** miatt nagy valószínűséggel graduálissá válhat, és ezen minta határán álló elemek instabil státusza a gradualitás **komplexitását** addig növeli, amíg valamiféle lokális egyensúlyi helyzet be nem

áll (5.1.). Ezt az instabil egyensúlyi helyzetet a **teljes szóalakok** közötti hasonlósági és gyakorisági viszonyok határozzák meg, azaz végső soron az analógiás vonzáson (paradigmatikus uniformitáson) alapul (1.4.; 2.3.; 5.). Ezen kívül szerepet játszhat még egy adott paradigmán belül az alakok közötti morfológiai **kontraszt** fenntartásának igénye, azaz a homonímia (vagy az ahhoz közeli állapot) elkerülése (3.1.). A két tényező gyakran egymásnak ellentmondó hatást fejt ki: az analógia a teljes szóalakok hasonlóságát (részbeni egyezését) írja elő, a kontraszt a teljes szóalakok (minél nagyobb mérvű) különbségét (6.3.3.). A zártság ritka és lokális megsértései tipikusan ilyen esetekben lépnek fel: ekkor a kontraszt fenntartásának igénye felülkerekedik az analógián alapuló uniformitási kényszereknél.

3. A változatok megjelenésének helyszínéről

A **variációs** jelenségek felbukkanása nem véletlenszerű a paradigmarendszerekben: azok olyan bizonytalan, **instabil** régiókhoz köthetők, amelyekben az alakokra több ellentmondó, egymással összemérhető erősségű analógiás hatás áll fenn. Ezzel szemben a paradigma azon régiói (a bizonyosság szigetei), amelyekben levő alakokra külső analógiás hatás nem tud érvényesülni, nem mutatnak ilyen variábilis viselkedést. A **bizonyosság** oka ezekben az esetekben vagy fonológiai (mint amikor a bizonyossági régió határvonala egybeesik valamely fonológiailag motivált alternáció/minta határaival) és/vagy morfofonológiai (mint azokban az esetekben, amikor az adott tőtípusnál vagy toldaléktípusnál egyáltalán nincs variáció). Az instabil régiókban ez nem áll fenn: itt valamely váltakozás hatóköre nem állapítható meg a fonológiai alakból, ezért a töre és/vagy a toldalékra vonatkozó további (lexikális) információkra van szükség, amelynek bizonytalansága ezekben a régiókban gyakori variációt okoz. A variáció a minták **határán**, elhelyezkedő paradigmacellákban lehetséges (3.5.; 4.). Ezekre **több**, egymásnak ellentmondó, nagyjából azonos erősségű **analógiás vonzás** hat. Az analógiás vonzás annál nagyobb, minél nagyobb a formai és funkcionális hasonlóság, és minél nagyobb az analógiás forrás gyakorisága. **Lexikális variáció** esetén a mintázat leírásához szükséges tő- és/vagy toldaléktípusok száma szaporodik, a létező típusok hasadnak, így új típusok jönnek létre (5.1.). **Ingadozás** (vacilláció) esetén egy paradigmacellában két (vagy több) alternatív alak fordul elő, amely eset a két (vagy több) minta együttes megjelenéseként (átfedéseként) értelmezhető (4.2.; 4.3.). A magyarban az igei toldalékok egy csoportja (a kvázianalitikus toldalékok) a tövek egy csoportjával (ikes hangkivető tövekkel) **rendszeres ingadozást** mutat. Ennek az az oka, hogy a teljes igei

rendszeren belül egy általános **analógiás feltétel** teljesül: a kvázianalitikus toldalékkal ellátott alakok tövének meg kell egyeznie az adott lexéma alapalakjának és analitikus alakjának a tóváltozatával. Rendszeres ingadozás az analógiás cél esetén akkor lép fel, amikor a két analógiás forrás ellentmond egymásnak (azaz a tóváltozataik egymástól különböznek) – **4.**; **5.2.**

4. A paradigmatisz hiányról

A **defektivitás** (azaz alakok hiánya a kiterjesztett paradigmán belül) itt vizsgált esete a paradigmának a prozodikus mintázat általi **hiányos lefedését** jelenti: a paradigma ezen helyére egyik mintázat sem terjed ki. A hiány annál szembeötlőbb, minél nagyobb a hiányzó alak **elvárt gyakorisága**. Ez különbözö esetekben rendkívvil eltérö lehet, és alapvetöen a tómorféma és a toldalék morféma és ezek kombinációinak használati gyakorisága, illetve az alaknak az adott szintaktikai kontextus általi kikényszeríthetősége (az inflexiók jelleg erőssége) határozza azt meg (**4.2.3.**). A hiány javítására a nyelv különbözö szintjein eltérö javító stratégiák lehetségesek: a nem konvencionális eseti **perifrázistól** a konkrét alak(ok)ban szereplö **konvencionális** allomorfiáig. Szokásosan defektivitásnak tekintjük azt az esetet, amelyre konvencionális javító stratégia a morfémius szinten nem elérhető; de ennél tágabb és szűkebb értelmezés is lehetséges. A defektivitás megléte így függ ettől az értelmezéstől: ha a legáltalánosabb nem-konvencionális perifrásztikus javítást is megengedjük, akkor nincs defektivitás, ha a javító stratégiákat a morfológiai szintjére korlátozzuk, akkor minden allomorfiás defektivitásnak tekinthető (**4.6.**). A magyarban előforduló rendszeres paradigmatisz hiány allomorfiával általános **nem javítható** (azaz az analógiásan nem terjedhet ki egyik prozodikus minta sem rá), mert a fonotaktikai agrammatikusságot javító folyamatok a paradigmatizáció általános elveibe ütköznek: vagy **nem konzervatívak** (azaz prozodikusan új, nem létező tótipust vezetnének be), vagy **nem lokálisak** (azaz új alak(ka)t vezetnének be a grammatikus alakok mellé vagy helyett) – **4.2.4.**

5. Az általános és részletes mintázatok viszonyáról

A paradigmatisz minták **önhasonlóak**: egy általánosabb graduális mintázat a gyenge régiókban további gradualitást mutathat további funkcionális és formai tényezőktől függően más-más viselkedésű részekkel. A gradualitásnak ez az ismétlődő jellege egyes esetekben a

tövek és toldalékok egészen **kis elemszámú** (sokszor néhány elemű) **típusaiig** tapasztalható (5.3.). Az almintázatokban olyan újabb faktorok (egyéb fonológiai, szemantikai, gyakorisági, kontrasztív) lehetnek döntőek, amelyek az általánosabb mintázatban nem relevánsak. A többi típusba nem besorolható, egyedi viselkedést mutató tövek (és ritkán a toldalékok) mintái részbeni hasonlóságot mutatnak a nagyobb tőtípusok mintáival, az egyedi alakokban az allomorfia vagy alaktani vagy morfofonológiai általánosítások mentén oszlik meg, így azaz az idioszinkrázia általában nem teljes (6.3.).

6. A mintázatok összetettségéről

A graduális mintázat **komplexitása** az eltérő mintázatok elválasztó lépcsős vonalak számával nő. Ezek száma nagyjából megegyezik a releváns tő- és a toldaléktípusok számával. A teljes paradigmikus mintázat megadásához (memorizálásához) annyi **információ** szükséges, amennyi a tőtípusok és a toldaléktípusok számának összege (szemben egy véletlen mintázattal, ahol legrosszabb esetben ezek szorzatával arányos) – 2.3.2.; 5.1.; 5.2. A graduális mintázatot mutató rendszerben a releváns morfofonológiai jellemzők által definiált **tőtípusok száma** nem haladhatja meg jelentősen a különbözően viselkedő **toldaléktípusok számát**. Még a legkomplexebb graduális minta esetén is a vizsgált szempontból releváns váltakozások (tőtípusok) száma az exponensek (toldalékok) számának legfeljebb kétszerese lehet (beleértve az ingadozó típusokat). A nem tisztán fonológiai allomorfiák rendkívül összetett mintázatokkal eredményezhetnek a paradigmikus rendszerben. Ezeknek a mintáknak a leírására számos tő- és toldaléktípust, valamint köztes (vegyes) típusokat is kényszerülünk használni. Egy adott minta logikai meghatározása hihetetlenül bonyolult lehet a minták erősen graduális jellege és a gyenge régiókban a potenciálisan bizonytalan határai miatt. Az ilyen bizonytalan határok többféle variációs jelenségben nyilvánulnak meg: lexikális, beszélőn belüli vagy beszélőközi variációban. Az ingadozó–nem ingadozó viselkedés pontos okai gyakran nem teljesen ismertek, valószínűleg inkább tendenciák vannak, mintsem egyértelmű szabályszerűségek, és az ilyen gyenge régiókban fonológiai és morfológiai tényezők mellett a szemantikai, használati és szociolingvisztikai megfontolások is relevánsak lehetnek.

7. A nyelvtan leírási szintjeiről

A komplex graduális mintázatok megragadása különböző **általánossági szinteken** lehetséges. Minél részletesebb az elemzés, a graduális minta **komplexitása** egyre növekszik, egészen kis általánosságú rendkívül komplex almintázatokig (5.1.; 5.2.). Nincsen *a priori* elv arra nézve, hogy melyik leírási szint a megfelelő, ez a használt modelleken kívüli metaelvektől (fonológiai motiváltság, általánosság, pontosság, ökonómia stb.) függ. A **produktivitás** nem megfelelő kritérium a leírási szintek korlátozására, mert határai nem élesek: az analógiás kiterjesztés egyes esetei kisebb elemszámú és nem bővíthető csoportokat is vehetnek analógiás forrásként, illetve célként, elsősorban a releváns minták relatív gyakoriságától és hasonlóságuktól függően (4.4.; 5.2.).

8. A morfofonológiai jelenségek leírásáról

Általában **nem lehetséges** egy komplex graduális mintázatot mutató nyelvi jelenséget **kiszámú általánosítás** (elv, paraméter) segítségével magyarázni. Ennek az oka egyrészt az, hogy a magas komplexitás sok paraméter használatát tenné szükségessé (pl. a lexikálisan megkülönböztetendő tő- és toldaléktípusok nagy száma miatt) – 3.5. Másrészt az egymással átfedő és kölcsönhatásban levő részáltalánosítási lehetőségek nagy számú lehetséges kombinációja nem teszi lehetővé a teljes mintázat egységes kezelését (2.3.2.). Ennélfogva a komplex morfofonológiai viselkedés kódolása önmagában a **fonológiai reprezentációban nem lehetséges** anélkül, hogy fonológiailag lényegében teljesen üres vagy önkényes formális eszközöket használnánk fonologizált diakritikumként (3.5.; 5.2.1.). Ennek oka az, hogy a reprezentációkra vonatkozó általános elvek (pl. a redundancia elkerülése) még az absztrakt ábrázolásokban sem tesznek lehetővé elegendő számú megkülönböztetést. Ehelyett a mintázatok mögött álló magyarázó elv a **teljes felszíni szóalakok** között fennálló relációk számbavétele megkerülhetetlen (1.4.; 4.1.). Ilyenek: a különböző formai és funkcionális jellemzők által definiált analógiás kapcsolatok (morféma-uniformitás) és ritkábban a kontraszt-fenntartás (homonímia-kerülés) – 3.1.; 6.3. Ezeknek a lokális viszonyoknak a kölcsönhatása komplex graduális mintázatokot eredményez.

9. Az analitikus–szintetikus skáláról

A morfofonológiában a toldalékolás szokásos felosztása **szintetikus** és **analitikus** (a lexikális fonológiában bevett 1. szintű, illetve 2. szintű) szuffixációra alapvetően az alakok

fonotaktikai és morfofonológiai viselkedésén alapul (1.6.). A két tulajdonság fordított viszonyban van: a jelölt fonotaktika általában együtt áll a szabályos morfológiával, és a fonológiai jelöletlenség gyakran morfológiai váltakozásokkal áll együtt. A szintetikusan toldalékolt alakok **szigorúbb fonotaktikát** mutatnak, tipikusan fonológiailag jelöletlen szekvenciákat tartalmaznak (olyanokat, amelyek a legtöbb esetben azonosak a monomorfemikus szavak szekvenciáihoz) és **morfémaváltakozásokat** mutatnak (ezek gyakran a tőben vagy a tő és a toldalék határán, ritkábban a toldalékban figyelhetők meg). Az analitikus alakok ezzel szemben jelentősen lazább fonotaktikát mutatnak, **jelölt szekvenciákat** tartalmaznak (ezeket általában csak automatikus és/vagy posztlexikális folyamatok korlátozzák, tipikusan kötelező hasonulások eredményeként), és nem vagy ritkán mutatnak váltakozást (a toldalék **konkatenatív** módon járul a tőhöz) – 1.4.; 2.3.1. A gradualitás következménye az, hogy magyarban az alaktanilag összetett szóalakok prozódíája (és szűkebb értelemben a kötőhangzó megjelenése) alapján a toldalékoknak a bináris **analitikus–szintetikus megkülönböztetése nem elégséges**: ennél jóval több típust kell megkülönböztetnünk. A toldalékoknak a graduális mintázat által adott sorrendje úgy tekinthető, mint egy olyan **skála**, amelynek két végpontja a szintetikus, illetve az analitikus toldaléktípus (2.3.1.).

10. A magyar toldalékok és tövek típusairól

A különböző morfémaalternációkat az egyes toldaléktípusok általában nem ugyanazon tőtípusok esetén váltják ki. Az egyes alternációk (tő- vagy toldalékváltozások) alapján a magyar **toldalékoknak** legalább **12 típusát** lehet megkülönböztetni (6.1., 6.2.). Ezek a típusok a leginkább szintetikusról (“hiperszintetikus”) a leginkább analitikusig (“szuperanalitikus”) terjednek: az előbbi típus az összes releváns morfofonológiai alternációt kiváltja, az utóbbi egyet sem (eltekintve az automatikus allofonikus szabályoktól). Az, hogy egy toldalék melyik típusba sorolható, valamelyest összefügg azok fonológiai jellemzőjével (toldalék hangalakja) és morfológiájával (a toldalék alaktani státusza), de azokból nem jósolható meg. Azaz a toldaléktípusok globálisan – ahogyan a releváns tőtípusok is – **lexikális alapon különíthetők el**. A leggyakoribb két toldaléktípus, amelybe a legtöbb toldalék tartozik: a **szintetikus** és az **analitikus**. Az összes többi típus ehhez a két típushoz sok szempontból hasonlít (de nem azonos velük); ez alapján a toldaléktípusokat szintetikusféle és analitikusféle csoportokba oszthatjuk (6.1.). A toldaléktípusok analiticitási sorrendje egyfajta **sorrendet** definiál az **alternációkon** (a tőtípusokon): ennek elején azok a

típusok vannak, amelyekben a váltakozások a legszűkebb hatókörűek (pl. a magánhangzó utáni kötőhangzó megjelenése vagy a többeseji túlrövidülés), a végén pedig a legáltalánosabb alternációkat találjuk (pl. a magánhangzó-harmónia vagy a tővégi nyílt magánhangzó-nyúlás). A gradualitás, és így az **implikációs szerkezet** – kevés kivétellel – mind a toldaléktípusok között, mind az alternációk között fennáll, és **szubszeptív** viszonyt eredményez (3.5.; 6.1.): ha egy adott alternációt egy toldalék(típus) kivált, akkor a nála kevésbé analitikus toldaléktípusú toldalékkal ellátott alakok is kiváltják (így ha nem váltja ki, akkor a nála analitikusabb toldalékok sem váltják ki). Ugyanez az alternációkra (tőtípusokra) is áll: ha egy adott toldalék kivált egy alternációt, akkor általában a nála kevésbé limitált (általánosabb) alternációt is kiváltja (és megfordítva: ha az alternáció nem áll fenn, akkor a nála az alternációk sorában szűkebb körűnek rangsorolt alternációt sem váltja ki).

Függelék

Glosszák

Az alábbiakban bemutatjuk a grammatikai kategóriáknak a dolgozatban használt rövidítéseit.

1. igei inflexiók

A. Mód:

INDV (I)	indicativus, kijelenő mód: -∅-
SBJV (K)	coniunctivus/subiunctivus, kötőmód: -j-
COND (C)	conditionalis, feltételes mód: -na~ne-

B. Idő:

PRS	praesens, jelen idő: -∅-
PRT (T)	praeteritum, múlt idő: -(t)t-; nem-bázis múlt esetén: PRT+
FUT	futurum, jövő idő (csak a létigénél): szuppletív tövel

C. Definittség:

NDF	nondefinitum, indefinit/általános ragozás: -∅-
DEF (D)	definitum, definit/határozott ragozás: -ja~i~a~e

D/E. Szám/személy (alany):

1SG	egyes szám (singularis) 1. személy: -k/m; -m
2SG	egyes szám (singularis) 2. személy: -(á)l~(é)l/sz; -d
3SG	egyes szám (singularis) 3. személy: -∅/ik; ja~i/a~e
1PL	többes szám (pluralis) 1. személy: -unk~ünk; -(j)uk~(j)ük
2PL	többes szám (pluralis) 2. személy: -tok~tek~tök
3PL	többes szám (pluralis) 3. személy: -nak~nek; -ják~ik/(á~é)k

F. Személy (tárgy)

2<1SG	2. személyű tárgy (és sing. 1. személyű alany): -lak~lek
-------	--

Teljes igealakok esetén mind a 4 morfoszintaktikai dimenzióban 1-1 jel:

1. pozíció	idő/mód:	I, T, K, C
2. pozíció	definittség:	N, D
3. pozíció	személy:	1, 2, 3
4. pozíció	szám:	S, P
2-4. pozíció	tárgy száma, alany személye/száma:	1<2S (a definittség nincs jelölve)

Az igei paradigma alakjai tömör négybetűs jelöléssel
(szabályos harmonikus alternánsoknál csak hátulképzett példa van megadva)

PRS.INDV.NDF

IN1S vár-ok lak-om
IN2S vár-sz olt-asz mos-ol
IN3S vár lak-ik
IN1P vár-unk
IN2P vár-tok olt-otok
IN3P vár-nak olt-anak
I1<2S vár-lak olt-alak

PRS.INDV.DEF

ID1S vár-om
ID2S vár-od
ID3S vár-ja kér-i
ID1P vár-juk
ID2P vár-já-tok kér-i-tek
ID3P vár-já-k kér-i-k

PRT.INDV.NDF

TN1S vár-t-am olt-ott-am
TN2S vár-t-ál olt-ott-ál
TN3S vár-t olt-ott
TN1P vár-t-unk olt-ott-unk
TN2P vár-t-atok olt-ott-atok
TN3P vár-t-ak olt-ott-ak
T1<2S vár-t-alak olt-ott-alak

PRT.INDV.DEF

TD1S vár-t-am olt-ott-am
TD2S vár-t-ad olt-ott-ad
TD3S vár-t-a olt-ott-a
TD1P vár-t-uk olt-ott-uk
TD2P vár-t-á-tok olt-ott-á-tok
TD3P vár-t-á-k olt-ott-á-k

COND.INDV.NDF

CN1S vár-nék olt-anék
CN2S vár-ná-l olt-an-ál
CN3S vár-na olt-ana
CN1P vár-ná-nk olt-aná-nk
CN2P vár-ná-tok olt-aná-tok
CN3P vár-ná-k olt-aná-k
C1<2S vár-ná-lak olt-aná-lak

COND.INDV.DEF

CD1S vár-ná-m olt-aná-m
CD2S vár-ná-d olt-aná-d
CD3S vár-ná olt-aná
CD1P vár-ná-nk olt-aná-nk
CD2P vár-ná-tok olt-aná-tok
CD3P vár-ná-k olt-aná-k

SBJV.NDF

KN1S vár-j-ak
KN2S vár-j-ál, vár-j
KN3S vár-j-on
KN1P vár-j-unk
KN2P vár-j-atok
KN3P vár-j-anak
K1<2S vár-j-alak

SBJV.DEF

KD1S vár-j-am
KD2S vár-j-ad, vár-d
KD3S vár-j-a
KD1P vár-j-uk
KD2P vár-j-á-tok
KD3P vár-j-á-k

INF	vár-ni	olt-ani
INF-1S	vár-n-om	olt-an-om
INF-2S	vár-n-od	olt-an-od
INF-3S	vár-ni-a	olt-ani-a
INF-1P	vár-n-unk	olt-an-unk
INF-2P	vár-n-otok	olt-an-otok
INF-3P	vár-ni-uk	olt-ani-uk

2. Névszói inflexiók

A. Szám

PL	pluralis: <i>-k</i>
PL.POSS	birtoktöbbsítés: <i>-((j)a~(j)e)i</i>
FAMPL	familiaris pluralis: <i>-ék</i>

B. Birtokos

POSS	birtokos szám/személyjelölő:
1S.POSS	<i>-m</i>
2S.POSS	<i>-d</i>
3S.POSS	<i>(j)a~(j)e; ∅</i>
1P.POSS	<i>-nk</i>
2P.POSS	<i>-tok~tek~tök</i>
3P.POSS	<i>-(j)uk~(j)ük; -k</i>

POSD birtokjelölő: *-é*

C. Eset

ACC	accusativus: <i>-t</i>
SUP	superessivus: <i>-n</i>
DAT	dativus: <i>-nak~nek</i>
INE	inessivus: <i>-ban~ben</i>
ILL	illativus: <i>-ba~be</i>
SBL	sublativus: <i>-ra~re</i>
INST	instrumentalis-comitativus: <i>-(v)al~(v)el</i>
ADE	adessivus: <i>-nál~nél</i>
TRA	translativus: <i>-(v)á~(v)é</i>
ELA	elativus: <i>-ból~ből</i>
DEL	delativus: <i>-ról~ről</i>
ABL	ablativus: <i>-tól~től</i>
ALL	allativus: <i>hoz~hez~höz</i>
ESM	essivus-modalis: <i>-ul~ül</i>
TERM	terminativus: <i>-ig</i>
CAU	causalis-finalis: <i>-ért</i>
ESF	essivus-formalis: <i>-ként</i>
TEMP	temporalis: <i>-kor</i>

3. Képzők

Deverbális képzők

POT	potentialis: <i>-hat~het</i>
PRS.PCP	jelen idejű melléknévi igenév: <i>-ó~ő</i>
PRT.PCP	múlt idejű melléknévi igenév: <i>-(t)t</i>
FUT.PCP	jövő idejű melléknévi igenév: <i>-andó~endő</i>
ADV.PCP	határozói igenév: <i>-va~ve, -ván~vén</i>
CAUS	kauzatív-faktitív: <i>-(t)at~(t)et</i>
FREQ	frekventatív: <i>-gat~get, -(k)ál, -(do)gál~(de)gél~(dö)gél, -dos~des~dös</i>
MED	mediális: <i>-ódik~ődik</i>
REFL	visszaható: <i>-(a)kodik~(e)kedik</i>
NOMZ	főnévképzők: <i>-ás~és, -ó~ő</i>

Denominális képzők

DISTR	distributívus: <i>-nként, -nta~nte</i>
SOC	sociatívus: <i>-stul~stül, -stól~stól,</i>
FOR	formális: <i>-képp(en)</i>
MULT	multiplikatív képző: <i>-szor~szer~ször</i>
FRAC	törtképző: <i>-d</i>
ORD	sorszámképző: <i>-dik</i>
ADJZ	melléknévképzők: <i>-s, -i, -ó~ő, -beli, -féle, szerű</i>
ADVZ	határozói képzők: <i>-n, -ul~ül</i>
NOMZ	főnévképzők: <i>-ság~ség, -s</i>
VRBZ	igeképzők: <i>-l, -z(ik), -kodik~kedik~ködik,</i> <i>-ul~ül/odik~edik~ödik, -ít</i>
DIM	kicsinyítő képzők

Toldalékstatisztikák

Az igei inflexiós paradigma nagymértékű fúziós vonásokat mutat, azaz az idő/mód, a definitésgé és a szám/személy jelölői bizonyos esetekben szétszegmentálhatatlanok, számos esetben szelektálják egymást, és egyéb, itt nem vizsgált megszorítás vonatkozik rájuk. Ezek a feltételek lehetnek egyedi lexikális kivételességek, de lehetnek különböző általánosságú szinteken megfogalmazható szabályosságok: többek között a kötőhangzók nyitása, a definit alparadigmára vonatkozó templatikusági feltétel és a homonímia-kerülés – lásd ezekről a jelenségekről Rebrus és mtsai (megj. alatt), Rebrus (2020), illetve Rebrus–Törkenczy (2005). A fentiek azt is jelentik, hogy az egyes toldalékok eloszlása a különböző feltételek miatt eltérő.

Az alábbi (103) táblázat azt mutatja, hogy egy konkrét toldalékmorféma hány különböző igealakban (az igei paradigma hány cellájában) fordul elő. Van olyan szám/személyjelölő, amely mind a négy idő/módban és két definitésgben előfordul, ez a 2PL *-tok~tek~tök*; ennek tehát előfordulása **8** (ez az egyetlen teljesen agglutinatív elem az igei paradigmában, lásd erről Rebrus 2005, 2020). Az 1SG *-m* tipikusan a definit alakok jelölője (ez négy idő/mód), de előfordul két esetben indefinit alakokban: múltban (*vár-t-am*) és ices igeéknél jelen idő kijelentő módban (*lak-om*), ennek tehát az előfordulása az igei paradigmában: **6**. Az 1PL *-nk* szám/személyjelölő a négy indefinit idő/mód mellett előfordul feltételes mód definit alakban is (*vár-ná-nk (aszt)*), ennek tehát előfordulása: **5**. Ezeket a számokat látjuk az első sorban, ezeknek a toldalékoknak a glosszája csak a személyt és a számot tartalmazza (2PL, 1SG, illetve 1PL).

A gyakori eset az, amikor a szám/személyjelölő és a definitésg jelölője egy szételemezhetetlen fúziós morfként (*portmanteau* morfként) jelenik meg, azaz egy adott szám/személyjelölő kizárólag egy adott definitésgben állhat; ekkor a toldalék specifikációjába a definitésg (N vagy D) is beletartozik. Vannak olyan toldalékok, melyek minden idő/módban megjelennek, ilyenek: a D2S *-d*, N2S: *-l* (beleértve az *-ál~él* alternánst is), a 2<1SG *-lak~lek* és a D3P *-k* (pl. *vár-já-k*, *vár-t-á-k*, *vár-ná-k*), ezek előfordulása **4**, ezeket látjuk a (103) táblázat második sorában. Három szám/személyjelölő van, ami múlt időben nem jelenik meg, ezek az N1S *-k* (vö. *vár-t-am (vmit)*), illetve az N3P *-nak~nek* (vö. *vár-t-ak*), ezek előfordulása: **3**, illetve a D1P *-uk~ük*, amelyik előfordulása **2** (*vár-t-uk*, *vár-j-uk*)²¹⁴; lásd a lenti táblázat 3. sorát. Bizonyos szám/személyjelölők morfológiai vagy

214 Nem soroltuk ide az egyetlen cellában megjelenő jelen kijelentő *-juk~jük* exponens végét, ezt egyetlen szám/személyjelölőként külön tüntettük fel (lásd a táblázat negyedik sorát). Elképzelhető lenne egy olyan szegmentálás is, amelyben a fenti exponensből a *-j-* a DEF jelölője, ekkor az *-uk~ük*

fonológiai okokból csak az igei paradigmának csak egyetlen cellájában jelennek meg: ezeknek glosszája az igealak specifikációjával megegyezik (mind a négy inflexió dimenzióra utaló betűt tartalmazza). Ezeket látjuk a (103) táblázat utolsó két sorában.

(103) A szám/személyjelölők megjelenése az igei paradigmában

több idő/mód/definittségben		2P: 8 -tok~tek~tök	1S: 6 -m	1P: 5 -nk	
több idő/módban	mindben	D2S: 4 -d	N2S: 4 -(á)l~(é)l	2<1SG: 4 -lak~lek	D3P: 4 -k
	nem mindben	N1S: 3 -k	N3P: 3 -nak~nek	D1P: 2 -uk~ük	
csak egy cellában	jelen. kijelentő	ID1P: 1 -juk~jük	IN2S: 1 -sz (vs. -l)	IN3S: 1 -ik (vs. ∅)	
	más idő/mód	KN3S: 1 -on~en~ön	KD2S: 1 -d (vs. -j-ad)	CN1S: 1 -nék (vs. ná-k)	TN3P: 1 -k

A nem szám/személyjelölők közül a *-ja~i* definitjelölő (DEF) **3** szám/személyben jelenik meg (3S: *vár-ja*, *kér-i*, 2PL: *vár-já-tok*, *kér-i-tek* és 3PL: *vár-já-k*, *kér-i-k*). Ennek változata nem INDV-ban *-a~e* (pl. *vár-t-a*, *vár-j-a*), ez két idő/módban és 3 szám/személyben áll, így **6** cellában jelenik meg. Az idő/módjelölők közül a feltételes mód (COND) *-na~ne/ná~né* jelölője mind a **13** idő/mód/definittségben megjelenik, a bázis múlt idő (PRT) csak **1**-ben (TN3S: *vár-t*), a nem-bázis múlt idő (PRT+) a többi **12**-ben. A kötómód jelölője is mindenhol megjelenik, de 2SG-ben két külön alak van (a rövid *vár-j*, illetve a szabályos *vár-j-ál*), ezért ha ezeket külön számoljuk, akkor a SBJV előfordulása az igei paradigmában: **14**. Az infinitivus hat szám/személyben és szám/személyjelölés nélkül fordul elő, ezért az INF előfordulása: **7**. Ezt mutatja az alábbi (104) táblázat.

(104) A nem szám/személyjelölők megjelenése az igei paradigmában

Definitjelölő <i>ja/já~jé</i>	INDV: 3 -ja~i	PRT: 3 -a~e/á~é	SBJV: 3 -a~e/á~é	COND: 0 (-ná~né)
Idő/módjelölők:	–	PRT: 13 -t(t)-	SBJV: 13+1 -j-	D3P: 13 -na~ne/ná~né

külön szám/személyjelölőként ide tartozna. Egy ilyen elemzés azt feltételezné, hogy a DEF jelölő *-j*-alternánsa csak egyetlen paradigmában áll (máshol mindenhol *ja~i*, *-a~e*- alakban jelenik meg), ezért itt nem ezt a módszert választottuk (viszont ez utóbbi szegmentáláshoz lásd Rebrus 2020).

Ezek után megnézhetjük, hogy az igei paradigmán belül az egyes morfofonológiai típusokba hány igei toldalék tartozik. Az alábbi (105) az igei tő után megjelenő inflexiós toldalékokat soroltuk fel. Azt látjuk, hogy mind a három fő toldaléktípusban előfordulnak toldalékok, de ezek eloszlása nem egyenletes. Jelen idő kijelentő módban indefinit alakokban szintetikus vagy kvázianalitikus toldalékok állhatnak (analitikusok nem), definit alakokban viszont csak szintetikusok és analitikusok lehetnek (a DEF *-ja~i* harmonikusan váltakozó toldalék toldaléktípust is vált: az előbbi alternáns S-típusú, az utóbbi A-típusú). Az idő/módjelölők sohasem lehetnek szintetikusok: kötőmódban analitikus, feltételes módban és nem-bázis múlt időben kvázianalitikus alakokat találunk. Az utolsó sorban látható, hogy összességében a három toldaléktípusban egyenletesen oszlanak meg az alakok (7-6-4 toldalék), de a paradigmacellákban az eloszlásuk nem egyenletes, mivel a kifejezett idő/módjelölőkhöz több exponens tartozik, így a Q- és az A-típusban számuk nagyobb az S-típusban tapasztaltnál: 29, 19 vs. 9 (lásd zárójelben).

(105) Az igei tő után előforduló inflexiós toldalékok típusai

		szintetikus [S]	kvázianalitikus [Q]	analitikus [A]
szám/ személy	in- definit	-k N1S -l N2S -ik IN3S -nk 1PL	-lAk 2<1SG -sz IN1S -tOk 2PL -nAk N3P	–
	definit	-m 1SG -d D2S	–	-juk ID1P -d KD2S
definitiség		-i DEF (3)		-ja DEF (3)
idő/mód	indef. vagy def.	–	-nA- COND (13) -t-V... PRT+ (12)	-j- SBJV (14)
Összesen exponens:		7 (9)	6 (29)	4 (19)

Az alábbi (106) táblázatban azt mutatjuk be, hogy a deverbális képzők nem követik a fenti egyenletes eloszlást: a Q-típusú infinitívus kivételével vagy S-típusúak, vagy A-típusúak. A CAUS és FREQ toldalékoknak a tő szótagszámától függően vannak V-kezdetű szintetikus (*-at~et*, *-ogat~eget~öget*) és C-kezdetű analitikus (*-tat~tet*, *-gat~get*) allomorfjai. A gyakorító képző egyes ritkább formái kötelezően mássalhangzóval kezdődnek (pl.

-do)gál~(de)gél~(dö)gél, -dos~des~dös, -kod~ked~köd). Egyes képzőknek is sokszor megjósolhatatlanul vannak kötőhangzós szintetikus és kötőhangzó nélküli analitikus alakjai (pl. *ad-omány – kiad-mány, ing-ovány – rejt-vény, zár-da – tan-oda*).

(106) Az igei tő után előforduló egyéb toldalékok típusai

	szintetikus [S]	kvázianalitikus [Q]	analitikus [A]
igeképzők	-At CAUS -OgAt FREQ -Ód(z)ik MED	–	-hAt POT -tAt CAUS -gAt FREQ -dOgÁl/dOs/kOd
igenévképzők	-Ó PRS.PCP -AndÓ FUT.PCP	-n(i) INF (7)	-vA ADV.PCP -vÁn ADV.PCP
főnévképzők	-Ás -At -ékOny -Omány/OvÁny -(Ad)AlOm -OdA stb.	–	-mÁny/vÁny -dA stb.

Az alábbi (107) táblázat azt mutatja be, hogy az igei paradigmarendszeren belül hogyan oszlanak el az igei exponensek a különböző toldaléktípusokon belül. A sorok a szám/személyeket mutatják, az oszlopok a négy idő/módot, illetve azon belül az indefinit (NDF) és a definit (DEF) értékeket. Ahol egy paradigmacellában több különböző allomorfi állhat a tő után, ott mindkettőt feltüntettük. Például INDV-ben a 2SG indefinit alak cellájában Q / S áll, mivel a kitévő lehet *-sz* vagy *-ol~el~öl*: az előbbi Q-típusú, az utóbbi S-típusú. Ugyanígy a 3SG definit alaknál A / S, mivel a két kitévő *-ja*, illetve *-i*, amelyek közül az első S-típusú, az utóbbi A-típusú (hasonlóan 2PL-ben és 3PL-ben is). Az indefinit 3SG alaknál A / S szerepel: a zérus kitévőt A-típusúnak vettük, az ikes igék *-ik* kitévője pedig S-típusú. A kötőmódú (SBJV) 2SG rövid és hosszú alakoknál A / A áll: kitévőjük (*-j* és *-jál~jél*, illetve *-d* és *-jad~jed*) mindegyike A típusú.

Az alábbi (107) táblázatban megfigyelhető, hogy a jelen idő kijelentő módú (INDV) alakok típusai a legheterogénabbak. A többi idő/módban a bázis múlt idő (TN3S) kivételével (ez T-vel van jelölve) a típusok egységesek: vagy egységesen Q vagy egységesen A-típusúak. Mind a négy idő/mód alparadigmához rendelhetünk egy analiticitási mérőszámot, ami az adott alparadigmában levő cellákhoz rendelt típusok értékének átlaga. Az értékeket

önkéntesen úgy állapítottuk meg, hogy az S-típus 0, az A-típus 1 súllyal szerepeljen. A közbenső két típust a [0,1] intervallum egyenlően távoli súlyaival láttuk el úgy, hogy az az analiticitási sorrendnek megfelelően: T-típus: 0,33, a Q-típus 0,67 (ettől eltérő súlyozás is lehetséges, de végeredményben ez az alparadigmák átlagos analiticitási sorrendjét nem befolyásolná). A táblázat utolsó sorában ez az analiticitási érték látható: az INDV értéke 0,41 (kevésbé analitikus), a SBJV értéke 1,00 (teljesen analitikus). A PRT és a COND ezen értékek között van elhanyagolható különbséggel: 0,64, illetve 0,67 (valamennyire analitikus).

(107) Az igei inflexiók paradigma elemeinek todalékolási típusai

	INDV		PRT		COND		SBJV	
	NDF	DEF	NDF	DEF	NDF	DEF	NDF	DEF
1SG	S	S	Q	Q	Q	Q	A	A
2SG	Q / S	S	Q	Q	Q	Q	A / A	A / A
3SG	A / S	A / S	T	Q	Q	Q	A	A
1PL	S	A	Q	Q	Q	Q	A	A
2PL	Q	A / S	Q	Q	Q	Q	A	A
3PL	Q	A / S	Q	Q	Q	Q	A	A
2<1SG	Q		Q		Q		A	
[S]: 0	6,5: 50%		–		–		–	
[T]: 0.33	–		1: 8%		–		–	
[Q]: 0.67	3,5: 27%		12: 92%		13: 100%		–	
[A]: 1	3,0: 23%		–		–		13: 100%	
Analiticitás	0,41		0,64		0,67		1,00	

Az INDV alparadigma heterogenitása abból fakad, hogy az INDV-nek nincs külön jelölője, így a több különböző alakú és így típusú szám/személyjelölők közvetlenül a tő után állnak. Megnézhetjük, hogy az indefinit és definit egyes, illetve többes számú szám/személyjelölők todaléktípusai mennyire heterogének, és mennyi az analiticitási értékük. Ezt mutatja az alábbi (108) táblázat a (107) táblázatban megadottnál áttekinthetőbb elrendezésben: a sorokban a személy (1., 2., 3.), az oszlopokban szám (egyes, többes). Azt látjuk, hogy a NDF alparadigma a heterogénebb: itt mind a három fő todalékolási típus szerepel, míg a defektív

esetekben S és A. Az utolsó sorban látható, hogy az egyes számú alakok analiticitási összértéke rendre kisebb a többes számú alakokénál.

(108) A jelen idő kijelentő mód alparadigma toldaléktípusai

	NDF		DEF	
	egyes	többes	egyes	többes
1	S	S	S	A
2	Q / S	Q	S	A / S
3	A / S	Q	A / S	A / S
Analiticitás	0,28	0,45	0,17	0,67

A fenti megfigyelésekből azt az általánosítást vonhatjuk le, hogy a jelöltebb morfoszintaktikai értékhez tartozó alparadigmák esetén az analiticitási érték magasabb. Ez teljesül az idő/mód és a szám esetén: az INDV és az egyes szám mint jelöletlen morfoszintaktikai értékek a leginkább szintetikus alparadigmával rendelkeznek (a indefinitiségre a definitiséghez képest nincs ilyen éles különbség). A névszói paradigmában ehhez hasonló jelenséget találunk, ha a **birtokos** alparadigmán belül az **egyes** és a **többes** számú alakokat hasonlítjuk össze. A többes számú birtokos alakok közül a mássalhangzókra végződők a exponense a $-(j)ai\sim(j)ei$ szekvenciával kezdődik (pl. *nap-jaim*, *hal-aik*). Ennek a kitevőnek a morfofonológiai típusa S/A, hiszen a j -nélküli alternáns szintetikus, a j -t tartalmazó változat analitikus. Ha ezt az igéknél látott módon analiticitási pontszámmal jellemeznénk, akkor a többes számú, birtokos alparadigma analiticitási értéke **0,5** lenne (itt figyelmen kívül hagytuk a V-végű töveket, ahol tipikusan csak $-i$ szekvencia van, pl. *kapu-i*). Az egyes számú alakok viszont sokkal nagyobb heterogenitást mutatnak: csak 3. személyben S/A típusúak, a toldalékok ekkor 3SG-ben $-(j)a\sim(j)e$, 3PL-ben $-(j)uk\sim(j)ük$. A többi négy szám/személyben a birtokosjelölő szintetikus kötőhangzós: $-m$, $-d$, $-nk$, $-tok\sim tek\sim tök$. Így az analitikussági érték az egyes számú alparadigmában sokkal kisebb: $(2\cdot 0,5 + 4\cdot 0) / 6 = \mathbf{0,17}$. Hasonlóan ha a **nem-birtokos többes** számot hasonlítjuk össze a **többes számban álló birtokos** alakokkal, akkor azt találjuk, hogy a többes szám analitikussági értéke: **0**, mivel a $-k$ toldalék szintetikus (sőt szuperszintetikus) típusú. Ez áll szemben a többes számú, birtokos alparadigmával, amely analitikussága **0,5**. Látjuk tehát, hogy két különböző inflexiós

alrendszerben a morfológiailag jelölt alparadigmákban a jelöletlenekhez képest a diverzitás kisebb, és az analitikusság nagyobb. Ha ezt általános hipotézisként fogalmazzuk meg, akkor ennek érvényessége további kutatás tárgya lehet.

Felhasznált irodalom

- Abaffy, E. Erzsébet (1991). Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő és mtsai 1991. 104-121.
- Abondolo, Daniel (1988). *Hungarian Inflectional Morphology*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ackerman, Farrell – Robert Malouf (2013). Morphological Organization: The Low Conditional Entropy Conjecture. *Language*, 89, 429–464.
- Ackerman, Farrell – Robert Malouf (2016). Implicative relations on word-based morphological systems. In: Hippisley – Stump 2016: 297–328.
- Ackerman, Farrell – James P. Blevins – Robert Malouf (2009). Parts and wholes: Implicative patterns in inflectional paradigms. In: James P. Blevins and Juliette Blevins (eds.), *Analogy in grammar: Form and acquisition*. Oxford: Oxford University Press. 54–82.
- Ackerman, Farrell – Robert Malouf – James P. Blevins (2016). Patterns and discriminability in language analysis. *Word Structure* 9(2). 132–155.
- Albright, Adam (2003). A Quantitative Study of Spanish Paradigm Gaps. In G. Garding – M. Tsujimura (szerk.), *West Coast Conference on Formal Linguistics 22 Proceedings* (old.: 1-14). Somerville: Cascadilla Press.
- Albright, Adam (2011). Paradigms. *The Blackwell Companion to Phonology*. Volume IV. Phonological Interfaces
- Antal László (1961). *A magyar esetrendszer*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Antal László (1964). *A formális nyelvi elemzés*. Budapest: Gondolat.
- Arató, Dániel – Péter Rebrus (2024). *The role of analogical pressure in the evolution of paradigmatic systems*. Poszterbemutató. Konstanz Linguistics Conference 2024. Konstanz, Germany
- Aronoff, Mark (1994). *Morphology by Itself*. Cambridge: MIT Press.
- Aronoff, Mark (2013). Varieties of morphological defaults and exceptions. *ReVEL special issue* 7, 2013.
- Baayen, Harald (1993). On frequency, transparency and productivity. In Geert Booij – J. van Marle (szerk.), *Yearbook of Morphology 1992* (old.: 181–208). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Baerman, Matthew (2012). Paradigmatic chaos in Nuer. *Language*, 88, 467-494.
- Baerman, Matthew – Greville G. Corbett (2010). Defectiveness: Typology and Diachrony. In Matthew Baerman – Greville G. Corbett – Dunstan Brown (szerk.), *Defective Paradigms: Missing Forms and What They Tell Us* (old.: 1-18). Oxford: Oxford University Press.

- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967). *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat.
- Bárkányi Zsuzsanna (2002). Lexikális fonológia. In Kálmán László – Trón Viktor – Varasdi Károly (szerk.), *Lexikalista elméletek a nyelvészetben* (old.: 53-78). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Benkő, Loránd – Abaffy, Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) (1991). *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benua, Laura (1995). Identity Effects in Morphological Truncation. In J. N. Beckman – L. W. Dickey – S. Urbanczyk (szerk.), *Papers in optimality theory*. Amherst, MA: GLSA (Graduate Linguistic Student Association), Dept. of Linguistics, University of Massachusetts. 77-136.
- Benveniste, Émile (1947). Structure des relations de personne dans le verbe. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 126, 1-12.
- Blevins, James P. (2016). *Word and Paradigm Morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- Blevins, James P. (2006). Word-based morphology. *Journal of Linguistics* 42(3), 531–573.
- Blevins, Juliette (2004). *Evolutionary phonology: The emergence of sound patterns*. Cambridge University Press.
- Bybee, J. (1995). Regular morphology and the lexicon. *Language and Cognitive Processes*, 10, 425–455.
- Blevins, Juliette – James P. Blevins. (2009) (Szerk.). *Analogy in Grammar: Form and Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Blevins, James P. – Petar Milin – Michael Ramscar (2017). The Zipfian Paradigm Cell Filling Problem. In: Ferenc Kiefer – James P. Blevins – Huba Bartos (szerk.). *Perspectives on Morphological Organization: Data and Analyses*. Leiden: Brill.
- Bloomfield, Leonard (1933). *Language*. New York: Henry Holt.
- Brown, Dunstan – Marina Chumakina – Greville Corbett (2021). *Canonical Morphology and Syntax*. Oxford University Press.
- Bybee, Joan (1998). The emergent Lexicon. In: M. C. Gruber – D. Higgins – K. S. Olson – T. Wysocki (szerk.), *CLS 34, Part 2: Papers from the Panels*, (old.: 421-435).
- Bybee, Joan (1985). *Morphology*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Bybee, Joan (2001). *Phonology and Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee, Joan (2007). *Frequency of Use and the Organization of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Bybee, Joan (2010). *Language, Usage and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Croft, William (2001). *Radical construction grammar: Syntactic theory in typological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Crysmann, Berthold – Olivier Bonami (2017). Atomistic and holistic exponence in information-based morphology. In S. Müller (szerk.) *Proceedings of the 24th International Conference on Head-Driven Phrase Structure Grammar*. Stanford, CA: CSLI Publications. 141–161.
- Chomsky, Noam – Morris Halle (1968). *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Csényi, Péter (2021). A defektivitás kísérleti vizsgálata. MA-szakedolgozat. ELTE BTK Elméleti nyelvészet szak. Budapest
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (1999). *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Elekfi László (1994). *Magyar ragozási szótár*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Forchheimer, P. (1953). *The Category of Person in Language*. Berlin: De Gruyter.
- Fűkőh Borbála – Rung András (2005). Az -esz és -er végű becézett szóalakokról: új morfológiai jelenségek a magyar nyelvben. *Nyelvtudomány*, 1, 115-130.
- Halácsy, Péter – András Kornai – László Németh – András Rung – István Szakadát – Viktor Trón (2004). Creating open language resources for Hungarian. *Proceedings of Language Resources and Evaluation Conference (LREC04)*. (old.: 203-210). LREC.
- Hansson, G. Ó. (1999). ‘When in doubt...’: Intraparadigmatic Dependencies and Gaps in Icelandic. *North East Linguistics Society*, 29, 105-119.
- Hay, Jennifer – Harald Baayen (2005). Shifting paradigms: gradient structure in morphology. *Trends in Cognitive Sciences*, 9, 342–348.
- Hayes, Bruce – Kie Zuraw – Péter Siptár – Zsuzsa Londe (2009). Natural and unnatural constraints in Hungarian vowel harmony. *Language* 85: 822–863.
- Horger, Antal (1911) Egy ismeretlen magyar hangtörvény. *Nyelvészeti füzetek* (65.). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Budapest.
- Hockett, Charles F. (1947). Problems of morphemic analysis. *Language*. 23 (4): 321–343.
- Imre Samu (1971). *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ingria, R. J. (1990). The limits of unification. *28th Annual Meeting of ACL: Proceedings of the Conference* (old.: 194-204). Morristown: Association for Computational Linguistics.
- Ittész Ambrus (2020). Az sz-igék szintetikus alakjainak ingadozása analógiás megközelítésben. *Össznyelvész Konferencia. 2020. december 22. Budapest*.

- Ittzés Ambrus – Lagos Mátyás (2022). Mennyire nyitótövekek a mennyire összetett szavak? Előadás a Nyelvtudományi Kutatóközpontban, Budapest. 2022.
- Iverson, Gregory (1981). Rules, constraints and paradigmatic lacunae. *Glossa*, 15, 136-144.
- Janurik Tamás (2009). *Magyar képzőszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kálmán, László (2008). A mögöttes és ami mögötte van. Szabad Változók 5.
- Kálmán László (2014). Argumentumszerkezet: Lexikális szabályok, vagy konstrukciók? 2014. március 6. MTA NYTI. *Argumentumszerkezet: Lexikális szabályok, vagy konstrukciók? 2014. március 6. MTA NYTI*.
- Kálmán, László (2021). Defectivity in syntax and the Hungarian zero copula. *Poster presented at the 15th International Conference on the Structure of Hungarian, 25-26 August 2021, Pécs*.
- Kálmán, László (dátum nélk.). *Usage based linguistics in action* (tervezett előadás prezentációja). Kézirat.
- Kálmán László – Rebrus Péter (2009). Valóban megmagyarázhatatlanok a magyar infinitívusz toldalékai? In M. Maleczki – E. Németh T. (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 7. Modellek, elméletek és elvek érvényességnyelvi adatok tükrében* (old.: 153-156). Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék.
- Kálmán László – Trón Viktor (2000). Értékek azonossága-e az egyeztetés? In L. Büky – M. Maleczki (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV.* (old.: 43-56). Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék.
- Kálmán, László – Péter Rebrus – Miklós Törkenczy (2012). Possible and impossible variation. In Ferenc Kiefer – Mária Ladányi – Péter Siptár (szerk.), *Current Issues in Morphological Theory. (Ir)regularity, Analogy and Frequency. Papers from the 14th International Morphology Meeting, Budapest, 13-16 May 2010* (old.: 23-50). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kaye, Jonathan (1995). Derivations and interfaces. In Jacques Durand – Francis Katamba (szerk.), *Frontiers of Phonology: Atoms, Structures, Derivations* (old.: 289-332). London: Addison-Wesley Longman Ltd.
- Kenesei István (1992). Az alárendelt mondatok szerkezete. In *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan* (old.: 529-713). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kenesei István (2000). Szavak, szófajok, toldalékok. In F. Kiefer (Szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* (old.: 75-136). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kenesei, István (2007). Semiwords and affixoids: The territory between word and affix. *Acta Linguistica Hungarica*, 54, 263–293.
- Kenstowicz, Michael (1996). Base-identity and uniform exponence: alternatives to cyclicity. In Jacques Durand – Bernard Laks (szerk.), *Current Trends in Phonology: Models and Methods* (old.: 363-393). European Studies Research Institute, University of Salford Publications.

- Kiefer, Ferenc (1985). The possessive in Hungarian: a problem for natural morphology. *Acta Linguistica Hungarica*, 35, 85-116.
- Kiefer Ferenc (szerk.). (1994). *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc (szerk.). (2000). *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc (szerk.). (2008). *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000). A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* (old.: 137-164). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiparsky, Paul (1971). Historical linguistics. In Paul Kiparsky (szerk.). 1982. *Explanation in phonology*. Dordrecht: Foris. 57–80.
- Kiparsky, Paul (1982). Lexical Morphology and Phonology. In I.-S. Yang (szerk.), *Linguistics in the Morning Calm* (old.: 3-91). Szöul: Hanshin Publishing Company.
- Kiparsky, Paul (1985). Some consequences of Lexical Phonology. *Phonology Yearbook* 2: 85–138.
- Kiss Jenő (szerk.) (2003). *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2003). *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kornai, András (1994). *On Hungarian morphology*. MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Lukács Ágnes – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós (2009). A defektív igék kísérleti vizsgálata. In Maleczki Márta – Németh T. Enikő (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII.* (old.: 141-152). Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék.
- Lukács, Ágnes – Péter Rebrus – Miklós Törkenczy (2010). Defective verbal paradigms in Hungarian – description and experimental study. In Matthew Baerman, Greville G. Corbett – Dunstan Brown (szerk.), *Defective Paradigms: Missing forms and what they tell us* (old.: 85-102). Oxford: Oxford University Press.
- Mártonfi Attila (2006). *A magyar toldalékmorfémák rendszere. Doktori disszertáció*. Ph.D. dissertation, ELTE Bölcsészettudományi Kar.
- McCarthy, John J. (2007). *Hidden generalizations: Phonological opacity in optimality theory*. London: Equinox.
- Milin, Petar – James P. Blevins (2020). Paradigms in morphology. In: R. Lieber – Sabine Arndt-Lappe – Antonio Fàbregas – C. Gagné – F. Masini (szerk.) *The Oxford Encyclopedia of Morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- Nádasdy Ádám (2019). A magyar melléknevek többes száma. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 31. Budapest.

- Nádasdy, Ádám – Péter Siptár (1994). A magánhangzók. In: Ferenc Kiefer (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 42–182.
- Novák, Attila (1999). *Inflectional paradigms in Hungarian – The conditioning of suffix- and stem-alternations*. Szakdolgozat, ELTE Elméleti Nyelvészet Szak, Budapest.
- Oravecz, Csaba – Tamás Váradi – Bálint Sass (2014). The Hungarian Gigaword Corpus. In: N. E. Calzolari (szerk.), *Proceedings of the 9th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC2014)* (old.: 1719-1723). Reykjavík: European Language Resources Association (ELRA).
- Papp Ferenc (1975). *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pater, Joe (2007). The locus of exceptionality: morpheme-specific phonology as constraint indexation. In: Leah Bateman, Michael O’Keefe, Ehren Reilly, and Adam Werle (szerk.) *Papers in Optimality Theory III (University of Massachusetts Occasional Papers in Linguistics 32)*, pp. 259–96. Amherst, MA: GLSA Publications, University of Massachusetts.
- Pertsova, Katya (2005). How Lexical Conservatism Can Lead to Paradigm Gaps. *Working Papers in Linguistics*, 11, 13-30.
- Prince, Alan – Paul Smolensky (1993/2004). *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar*. Kézirat. Rutgers University, New Brunswick and University of Colorado, Boulder. (Nyomtatásban megjelent: Malden MA – Oxford: Blackwell, 2004.)
- Rácz, Péter – Péter Rebrus – Miklós Törkenczy (2018, 2021). Attractors of variation in Hungarian inflectional morphology. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 17(2), 287-317.
- Rebrus Péter (2000). Morfofonológiai jelenségek. In F. Kiefer (Szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* (old.: 763-947). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rebrus Péter (2001). A magyar igei paradigma kivételeiről. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.), *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai* (old.: 249-273). Budapest: Osiris Kiadó.
- Rebrus Péter (2005). Hogyan inflektál a magyar? In Gervain Judit – Kovács Kristóf – Lukács Ágnes – Racsmány Mihály (szerk.), *Az ezerarcú elme: Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára* (old.: 56-68). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rebrus Péter (2012). Gyenge pontok a paradigmában: a múlt idő változatai. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia 2* (old.: 174-185). Piliscsaba: PPKE BTK Elmélet Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Rebrus Péter (2013). Miért nincs j? In „...hogyan legyen a víznek lefolyása...”: *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére* (old.: 383-401). Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.

- Rebrus Péter (2019). A magyar névszói inflexiók rendszer a szó és paradigma modellben. *Nyelvtudományi Közlemények*, 115, 109-147.
- Rebrus Péter (2020). A tárgyaz ragozás alaktani templátuma a magyarban. In: Dékány Éva – Halm Tamás – Surányi Balázs (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXII.: Újabb eredmények a grammatikaelmélet, nyelvtörténet és uralisztika köréből* (old.: 211-224). Budapest: Akadémiai kiadó.
- Rebrus, Péter (megj. előtt). Regularity and exceptions in paradigmatic systems. In: Adam Ledgeway – Edith Aldridge – Anne Breitbarth – Katalin É. Kiss – Joseph Salmons – Alexandra Simonenko (szerk.). *The Wiley Blackwell Companion to Diachronic Linguistics*. John Wiley & Sons, Limited
- Rebrus, Péter – Péter Rácz (2012). Variation in the possessive allomorphy in Hungarian. *Current Issues in Morphological Theory: Selected Papers from the 14th International Morphology Meeting, Budapest, 13-16 May 2010* (old.: 51-64). Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Rebrus, Péter – Péter Szigetvári (2016). Diminutives: Exceptions to Harmonic Uniformity. *Catalan Journal of Linguistics*, 15, 101-119.
- Rebrus, Péter – Péter Szigetvári (2018). Gradual Phonotactics. *Talk delivered at the Representing phonotactics workshop of LabPhon16, Lisbon, 23 June 2018*.
- Rebrus, Péter – Péter Szigetvári (2018). Morphosyntactically conditioned morphophonological variation. Konferenciaelőadás. *Phonological variation and its interfaces workshop, Barcelona, 22 November 2018*.
- Rebrus, Péter – Péter Szigetvári (2021). Diminutive formation in Hungarian. *Acta Linguistica Academica*, 68, 230–255.
- Rebrus, Péter – Péter Szigetvári (2022). Between adjective and noun. *Acta Linguistica Academica*.
- Rebrus, Péter – Miklós Törkenczy (2005). Uniformity and Contrast in the Hungarian Verbal Paradigm. In: Laura J. Downing (szerk.) *Paradigms in Phonological Theory*. Oxford, Egyesült Királyság / Anglia : Oxford University Press. 263-295.
- Rebrus Péter – Törkenczy Miklós (2008). Morfofonológia és a lexikon. In Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete* (old.: 683-786). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rebrus, Péter – Miklós Törkenczy (2009). Covert and overt defectiveness in paradigms. In Sylvia Blaho – Curt Rice (szerk.), *Modeling ungrammaticality in optimality theory* (old.: 195-234). London: Equinox Publishing.
- Rebrus Péter – Törkenczy Miklós (2009). Paradigmatikus szabályosságok és nyelvjárási változatok a magyar alaktanban. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia* (old.: 99-121). Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék.

- Rebrus, Péter – Miklós Törkenczy Miklós (2011). Paradigmatic variation in Hungarian. In: Laczkó, T – Ringen, CO (szerk.) *Approaches to Hungarian 12.: Papers from the 2009 Debrecen Conference*. Amsterdam, Hollandia : John Benjamins. 135-161.
- Rebrus, Péter – Miklós Törkenczy (2015). Monotonicity and the typology of front/back harmony. *Theoretical Linguistics*, 41, 1–61.
- Rebrus, Péter – Miklós Törkenczy (2015). The monotonic behaviour of language patterns. *Theoretical Linguistics*, 41.
- Rebrus, Péter – Miklós Törkenczy (2016). A Non-cumulative Pattern in Vowel Harmony: a Frequency-Based Account. In: Gunnar Ólafur Hansson – Ashley Farris-Trimble – Kevin McMullin – Douglas Pulleyblank (szerk.), *Proceedings of the 2015 Annual Meeting on Phonology* (old.: 1-12). Washington DC: Linguistic Society of America.
- Rebrus, Péter and Miklós Törkenczy (2019). Magyar harmónia: A dolgok állása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXI*. 233–333.
- Rebrus Péter – Trón Viktor (2002). A fonotaktikai általánosításokról. Kísérlet a magyar mássalhangzó-kapcsolatok nem-reprezentációs leírására. In: Maleczki Márta (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V.* (old.: 17-63). Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Rebrus, Péter – Viktor Trón (2003). Fonetikai motiváció a fonológiai mintázatokban. In: Hunyadi László (szerk.), *Kísérleti fonetika - laboratóriumi fonológia a gyakorlatban* (old.: 139-164). Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Rebrus, Péter – Péter Szigetvári – Miklós Törkenczy (2012). Dark secrets of Hungarian vowel harmony. In: E. Cyran, H. Kardela and B. Szymanek (szerk.) *Sound, structure and sense: Studies in memory of Edmund Gussmann*. Lublin: Wydawnictwo KUL. 491–508.
- Rebrus, Péter – Péter Szigetvári – Miklós Törkenczy (2017). Asymmetric variation. In Jeff Lindsey – Andrew Nevins (szerk.), *Sonic signatures. Studies dedicated to John Harris* (old.: 163-187). Amsterdam/Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company.
- Rebrus, Péter – Péter Szigetvári – Miklós Törkenczy (2021). Diminutives: templatic morphology in an agglutinative language. *54th Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea (SLE2021), Societas Linguistica Europaea, Athens, Greece, 30–3 August–September 2021*.
- Rebrus, Péter – Péter Szigetvári – Miklós Törkenczy (megj. alatt). No lowering, only paradigms: A paradigm-based account of linking vowels in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*.
- Rung András (2011). *Magyar főnévi alaktani jelenségek analógiás megközelítésben. Doktori disszertáció*. Ph.D. dissertation, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- de Saussure, Ferdinand (1967). *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Gondolat.

- Simonyi Zsigmond (1889). *A magyar nyelv. 2. kötet. A magyar nyelv szerkezete*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Simonyi Zsigmond (1895, 2020). *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon I. Magyar hangtan és alaktan*, Balassa Józseffel. Budapest, 1895; újabb kiadása: Tinta kiadó, Budapest, 2020.
- Siptár, Péter (2009). Morphology or phonology? The case of Hungarian -ni. In Marcel den Dikken – Robert M. Vago (szerk.), *Papers from the 2007 New York Conference* (old.: 197-2016). Philadelphia/Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Siptár, Péter – Miklós Törkenczy (2000). *The Phonology of Hungarian*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Steriade, Donca (1999). Lexical Conservatism. In T. L. of Korea (Szerk.), *Linguistics in the Morning Calm, Selected Papers from SICOL 1997* (old.: 157-179). Hanshin Publishing House.
- Steriade, Donca (1999). Lexical Conservatism in French Adjectival Liaison. In J.-M. Authier – B. E. Bullock – L. A. Reed (szerk.), *Formal Perspectives on Romance Linguistics: Selected papers from the 28th Linguistic Symposium on Romance Languages (LSRL XXVIII), University Park, 16–19 April 1998* (old.: 243-270). John Benjamins Publishing Company.
- Steriade, Donca (2000). Paradigm uniformity and the phonetics-phonology boundary. In M. Broe – Janet Pierrehumbert (szerk.), *Papers in Laboratory Phonology 5*. (old.: 314-336). Cambridge: Cambridge University Press.
- Stump, Gregory T. (2001). *Inflectional Morphology: A Theory of Paradigm Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stump, Gregory T. (2006). Heterocclisis and Paradigm Linkage. *Language*, 82, 279–322.
- Szende Tamás – Szépe Judit – Gerstner Károly (2004). Csuklik, kotlik, hámlík. Megjegyzések a hiányos paradigmájú igék módjелеzéséről. *Magyar Nyelv*, 100, 358-367.
- Szilágyi N. Sándor (2004). Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára. Kolozsvár.
- Tompa József (szerk.). (1961). *A mai magyar nyelv rendszere I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Törkenczy Miklós (2001). Burkolt defektivitás a magyarban: a -Cszik-félék. *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*. Szeged, 2001. szeptember 29.
- Törkenczy, Miklós (2002). Covert defectivity, alternative and parallel stems in Hungarian. 6th International Conference on the Structure of Hungarian, Düsseldorf, Germany, 12–13 September 2002. *Covert defectivity, alternative and parallel stems in Hungarian. 6th International Conference on the Structure of Hungarian, Düsseldorf, Germany, 12–13 September 2002*.

- Törkenczy, Miklós (2004). *The Phonotactics of Hungarian. Academic doctoral dissertation.* MTA, Budapest.
- Törkenczy, Miklós (2006). The phonotactics of Hungarian verbs. In L. Varga (Szerk.), *The Even Yearbook 7: ELTE SEAS Working Papers in Linguistics*. Budapest: ELTE.
- Törkenczy Miklós (2009). Kontrasztivitás: milyen szinten ragadhatók meg a fonológiai mintázatok? Habilitációs előadás. 2009. március 24. ELTE BTK. *Kontrasztivitás: milyen szinten ragadhatók meg a fonológiai mintázatok? Habilitációs előadás. 2009. március 24. ELTE BTK.*
- Trón, Viktor – Péter Rebrus (2001). Morphophonology and the hierarchical lexicon. *Acta Linguistica Hungarica*, 47, 101–136.
- Trón, Viktor – Péter Rebrus (2005). Re-presenting the past: Contrast and uniformity in Hungarian past tense suffixation. In Chris Piñón – Péter Siptár (Szerk.), *Approaches to Hungarian 9: Papers from the Düsseldorf Conference* (old.: 303-327). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vago, Robert M. (1980). *The Sound Pattern of Hungarian*. Washington DC: Georgetown University Press.
- Vihman, Marilyn M. – Tamar Keren-Portnoy (szerk.) (2013). The emergence of phonology: Whole-word approaches and cross-linguistic evidence. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolf, Matthew (2011). Exceptionality. *The Wiley Compendium of Phonology. Volume IV. Phonological Interfaces*. Wiley.
- Wunderlich, Dieter (2012). Polarity and constraints on paradigmatic distinctness. In Jochen Trommer (szerk.) *The morphology and phonology of exponence*. Oxford: Oxford University Press. 160–194.
- Yang, Charles (2016). *The Price of Linguistic Productivity*. Cambridge MA/London: The MIT Press.
- Zsigri Gyula (2012). Birtokviszonyjel nem nyújtó birtoktöbbsesítő jellel. *Nyelvtudomány VIII-IX. (XLIX-L.)*, 221-232.